ISSN 3080-3861 (PRINT)
ISSN 3080-387X (ONLINE)

№ 1(1) 2025

ШӘКӘРІМ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК ШӘКӘРІМ УНИВЕРСИТЕТА

СЕРИЯ ФИЛОЛОГИЯ

BULLETIN OF SHAKARIM UNIVERSITY

PHILOLOGY SERIES

SCIENTIFIC JOURNAL

ŞAKARIM ÜNİVERSİTESİ BÜLTENİ

FİLOLOJİ SERİSİ

BİLİMSEL DERGİSİ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ШӘКӘРІМ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ВЕСТНИК УНИВЕРСИТЕТА ШАКАРИМА СЕРИЯ ФИЛОЛОГИЯ

BULLETIN OF SHAKARIM UNIVERSITY PHILOLOGY SERIES SCIENTIFIC JOURNAL

ŞAKARIM ÜNIVERSITESI BÜLTENI. FILOLOJI SERISI BILIMSEL DERGISI

№ 1(1) 2025

Семей, 2025

«Шәкәрім университетінің хабаршысы. Филология сериясы» ғылыми журналы № 1(1) 2025

Меншік иесі: «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы
Мерзімділігі: тоқсан сайын (жылына 4 рет)

Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің
Ақпарат комитетінде тіркелген. Есепке қою туралы куәлігі №KZ04VPY00086190. 26.01.2024 ж.

Бас редактор
Касымова Асем Аленовна
PhD, қауымдастырылған профессор,
«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ
(Қазақстан, Семей қ.)

Редакция алқасы

Ердембеков Бауржан Амангельдыевич	филология ғылымдарының докторы, профессор «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ (Қазақстан, Семей қ.)
Абдыханова Бактыгуль Айдапкелевна	PhD, «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ (Қазақстан, Семей қ.)
Жумадилова Гульнар Акановна	педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ (Қазақстан, Семей қ.)
Бирай Нергиз (Biray Nergis)	PhD, профессор, Памуккале университеті (Түркия, Денизли қ.)
Алексеев Павел Викторович	филология ғылымдарының докторы, профессор, Горно-Алтай мемлекеттік университеті (РФ, Горно-Алтайск қ.)
Рандалл Садлер (Randall Sadler)	лингвистика профессоры, Illinois University (АҚШ, Урбана-Шампейн қ.)
Салханова Жанат Хамарқызы	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)
Смағұлов Жандос Қожахметұлы	филология ғылымдарының докторы, профессор, «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ (Қазақстан, Қарағанды қ.)
Қыдыр Төрәлі Еділбайұлы	филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ислам ғылыми-зерттеу институты (Қазақстан, Алматы қ.)
Смагулова Акмарал Тулеугазиновна	филология ғылымдарының кандидаты, «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ (Қазақстан, Семей қ.)
Сейтбекова Айнұр Аташбекқызы	филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)
Қали Альмира Қайыртайқызы	филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Редакцияның мекенжайы:
071410, Абай облысы, Семей қ., Қашаған к-сі, 2, 222 каб.
e-mail: ph.vestnik@shakarim.kz

Қолжазбалар қайтарылмайды. Авторлардың пікірлері редакцияның көзқарасымен сәйкес келмеуі мүмкін. Материалдарды басқа басылымдарда пайдалануға редакцияның жазбаша келісімімен ғана рұқсат етіледі. Ұсынылған материалдардың дұрыстығына автор жауапты болады. Журналға міндетті түрде сілтеме берілуі керек.

© «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы, 2025

Научный журнал
«Вестник Университета Шакарима. Серия Филология»
№1(1) 2025

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Университет имени Шакарима г. Семей»
Периодичность: ежеквартально **(**4 раза в год)

Журнал зарегистрирован в Комитете информации Министерства информации
и общественного развития Республики Казахстан
Свидетельство о постановке на учет № KZ04VPY00086190 от 26 января 2024 г.

Главный редактор
Касымова Асем Аленовна
PhD, ассоциированный профессор,
НАО «Университет имени Шакарима города Семей»,
(Казахстан, г. Семей)

Редакционная коллегия

Ердембеков Бауржан Амангельдыевич	доктор филологических наук, профессор, НАО «Университет имени Шакарима города Семей» (Казахстан, г. Семей)
Абдыханова Бактыгуль Айдапкелевна	PhD, НАО «Университет имени Шакарима города Семей», (Казахстан, г. Семей)
Жумадилова Гульнар Акановна	кандидат педагогических наук, доцент, НАО «Университет имени Шакарима города Семей» (Казахстан, г. Семей)
Бирай Нергиз (Biray Nergis)	PhD, профессор, Pamukkale University (Турция, г. Денизли)
Алексеев Павел Викторович	доктор филологических наук, профессор, Горно-Алтайский государственный университет (РФ, г. Горно-Алтайск)
Рандалл Садлер (Randall Sadler)	профессор лингвистики, Illinois University (США, г. Урбана-Шампейн)
Салханова Жанат Хамарқызы	доктор педагогических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы)
Смағұлов Жандос Қожахметұлы	доктор филологических наук, профессор, Карагандинский национальный исследовательский университет им. академика Е.А. Букетова (Казахстан, г. Караганда)
Қыдыр Төрәлі Еділбайұлы	кандидат филологических наук, доцент, Исламский научно-исследовательский институт (Казахстан, г. Алматы)
Смагулова Акмарал Тулеугазиновна	кандидат филологических наук, НАО «Университет имени Шакарима города Семей», (Казахстан, г. Семей)
Сейтбекова Айнұр Аташбековна	кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А. Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)
Қали Альмира Қайыртайқызы	кандидат филологических наук, Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова (Казахстан, г. Алматы)

Адрес редакции:
071410, область Абай, г. Семей, ул. Кашагана 2, каб. 222
e-mail: ph.vestnik@shakarim.kz

Рукописи не возвращаются. Мнения авторов могут не совпадать с точкой зрения редакции. Использование материалов в другихизданиях допускается только с письменного согласия редакции. За достоверность представленных материалов ответственность несет автор. Ссылка на журнал обязательна.

© Некоммерческое акционерное общество «Университет имени Шакарима города Семей», 2025

Scientific journal
«Bulletin of Shakarim University. Philology series»
№1(1) 2025

Owner: Non-profit Joint Stock Company «Shakarim University of Semey»
Frequency: quarterly (4 times a year)

The journal is registered with the Information Committee of the Ministry of information and public development of the Republic of Kazakhstan.
Certificate of registration No. KZ04VPY00086190 dated 01.26.2024.

Editor-in-chief
Assem Kassymova
PhD, associate professor,
NPJSC «Shakarim University of Semey», (Kazakhstan, Semey)

Editorial board

Bauyrzhan Yerdembekov	Doctor of philological sciences, professor, NPJSC «Shakarim University of Semey» (Kazakhstan, Semey)
Baktygul Abdykhanova	PhD, NPJSC «Shakarim University of Semey» (Kazakhstan, Semey)
Gulnar Zhumadilova	Candidate of pedagogical sciences, associate professor, NPJSC «Shakarim University of Semey» (Kazakhstan, Semey)
Nergis Biray	PhD, Professor, Pamukkale University (Turkey, Denizli)
Sadler Randall	Professor of linguistics, Illinois University (USA, Urbana-Champaign)
Pavel Alekseev	Doctor of philological sciences, professor. Gorno-Altaisk State University (RF, Gorno-Altaisk)
Zhanat Salkhanova	Doctor of pedagogical sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty)
Zhandos Smagulov	Doctor of Philological Sciences, Professor, Karaganda Buketov University (Kazakhstan, Karaganda).
Toreali Khydyr	Candidate of philological sciences, associate professor, Islamic research institute (Kazakhstan, Almaty).
Akmaral Smagulova	Candidate of philological sciences, NPJSC «Shakarim University of Semey» (Kazakhstan, Semey)
Ainur Seitbekova	PhD,Institute of linguistics named after A. Baitursynuly (Kazakhstan, Almaty)
Almira Kali	Candidate of philological sciences, Institute of literature and art named after M.O. Auezov (Kazakhstan, Almaty)

Editorial Office address:
071410, Abai region, Semey, 2 Kashagan str., room 222.
e-mail: ph.vestnik@shakarim.kz

Manuscripts are not returned. The opinions of the authors may not coincide with the point of view of the editors. The use of materials inother publications is allowed only with the written consent of the editorial board. The author is responsible for the accuracy of the submittedmaterials. A link to the journal is required.

© Non-profit Joint Stock Company «Shakarim University of Semey», 2025

«Şakarim Üniversitesi Bülteni. Filoloji Serisi» bilimsel dergisi №1(1) 2025

Sahibi: «Semei Şehri Şakarim Üniversitesi» Kâr Amacı Gütmeyen Anonim Ortaklığı
Yayımlanma Sıklığı: üç ayda bir (yılda 4 kez)

Dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Enformasyon Bakanlığı
Enformasyon Komitesinde kayıtlıdır.
Kayıt belgesi No: KZ04VPY00086190. 26.01.2024.

Baş Editör
Assem Kassymova
PhD, doçent,
«Semei Şehri Şakarim Üniversitesi» KAG A.O., (Kazakistan, Semey)

Editörler Kurulu

Baurzhan Erdembekov	Filoloji Bilimleri Doktoru, profesör, «Semei Şehri Şakarim Üniversitesi», KAG A.O. (Kazakistan, Semey)
Baktygul Abdykhanova	PhD, «Semei Şehri Şakarim Üniversitesi», KAG A.O. (Kazakistan, Semey)
Gulnar Zhumadilova	Pedagoji Bilimleri Adayı, doçent, «Semei Şehri Şakarim Üniversitesi», KAG A.O. (Kazakistan, Semey)
Nergis Biray	PhD, profesör, Pamukkale Üniversitesi (Türkiye, Denizli)
Pavel Alekseev	Filoloji Bilimleri Doktoru, profesör, Gorno-Altaysk Devlet Üniversitesi (Rusya Federasyonu, Gorno-Altaysk)
Sadler Randall	Dilbilim profesörü, Illinois Üniversitesi (ABD, Urbana-Champaign)
Zhanat Salkhanova	Pedagoji Bilimleri Doktoru, profesör, El-Farabi Kazak Millî Üniversitesi (Kazakistan, Almatı)
Zhandos Smagulov	Filoloji Bilimleri Doktoru, profesör, «Akademisyen E.A. Büketov adına Karaganda Ulusal Araştırma Üniversitesi» (Kazakistan, Karaganda)
Toreali Khydyr	Filoloji Bilimleri Adayı, doçent, İslam Araştırmaları Enstitüsü (Kazakistan, Almatı)
Akmaral Smagulova	Filoloji Bilimleri Adayı, «Semei Şehri Şakarim Üniversitesi», KAG A.O. (Kazakistan, Semey)
Ainur Seitbekova	Filoloji Bilimleri Adayı, A. Baytursınulı Dilbilim Enstitüsü (Kazakistan, Almatı)
Almira Kali	Filoloji Bilimleri Adayı, M.O. Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü (Kazakistan, Almatı)

Yazı işleri adresi:
071410, Abay Bölgesi, Semey şehri, Kaşagan Caddesi 2, ofis 222
e-mail: ph.vestnik@shakarim.kz

Gönderilen yazılar iade edilmez. Yazarların görüşleri, редакцияның görüşleriyle örtüşmeyebilir. Başka yayınlarda materyallerin kullanımı yalnızca редакцияның yazılı izniyle mümkündür. Sunulan materyallerin doğruluğundan yazar sorumludur. Dergiye atıf yapılması zorunludur.

© «Semei Şehri Şakarim Üniversitesi» Kâr Amacı Gütmeyen Anonim Şirketi, 2025

ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1(1)-1
ҒТАМР: 16.21.33

Г.Б. Саганаева
Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А
ORCID: 0000-0003-1538-5348
e-mail: gulnursaganaeva@gmail.com

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ «ӘДІЛ-МАРИЯ» РОМАНЫНДАҒЫ СӨЙЛЕМДІК ҚОЛДАНЫСТАР

Аңдатпа. Мақала Абай дәстүрін жалғастырушы, өзіндік жазу стилімен, философиялық толғамдарымен ерекшеленетін қаламгер Шәкәрім Құдайбердіұлының «Әділ-Мария» романындағы сөйлемдік қолданыстарды талдауға арналған. Қазақ лингвистикасында Шәкәрім шығармаларының тілі зерттелген ғылыми еңбектер саусақпен санарлық және дені ақынның өлеңдерін зерделеуге арналған. Ал «қайғылы роман» деп аталған «Әділ-Мария» атты прозалық туындысының тілдік ерекшеліктері, соның ішінде оның сөйлемдік қолданыстары зерттеу нысанына айналмаған. Зерттеу мақсаты – романдағы сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай түрлері бойынша топтау, кейіпкер тілі мен автор стилін айқындаудағы ерекшеліктерін саралау. Талдау барысында негізге қазақ тіл біліміндегі негізгі ғылыми теориялық еңбектер басшылыққа алынып, хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлем түрлері бойынша тілдік бірліктер қарастырылды. XX ғасыр басындағы қазақ тұрмысын шынайы бейнелеген шығарма тілінің, авторлық сөйлемдік қолданыстарды зерделеуде сипаттамалы, түсіндіру, лексика-семантикалық әдістер т.б. қолданылды. Зерттеу нәтижелерін жоғары оқу орындарында оқытылатын «Тіл біліміне кіріспе», «Қазақ тілінің синтаксисі», «Көркем мәтінге лингвистикалық талдау» пәндерін оқыту барысында және таңдау пәні ретінде оқытылатын «Шәкәрімтану», «Қазақ әдеби тілінің тарихы» сабақтарында қолдануға болады. Мақала филологтарға, қазақ тілінің зерттелуіне, Шәкәрім шығармашылығына қызығушылық танытатын көпшілік қауымға арналған.

Тірек сөздер: Шәкәрім тілі, «Әділ-Мария» романының тілі, сөйлемдік қолданыстар, «қайғылы роман», сөйлемнің айтылу мақсатына қарай түрлері.

Кіріспе

Ұлы Абайдың дәстүрін жалғастырып қана қоймай, жан-жақты дамытқан талантты шәкірттерінің бірі Шәкәрім Құдайбердіұлының мұрасы – адамдық, адалдық, ынсап сияқты қасиеттерді ту етіп көтеретін қазақ дүниетанымының айнасы іспеттес. Өз шығармаларында ол өзі өмір сүрген заманның тынысын танытып, қазақ тұрмысы мен салт-дәстүрін қазақ даласының табиғатымен астастыра суреттеді, қазақ тілі, әдебиеті мен мәдениетінің дамуына өлшеусіз үлес қосты. Демек, қазақ әдебиетінде ойшыл ақын, жазушы, аудармашы ретінде өзіндік орны бар Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының тілін зерттеу арқылы сол замандағы қазақ әдеби тілінің айқын көрінісін танып қана қоймай, қаламгердің өзіндік тілдік қолданыстарын анықтау мүмкіндігіне ие боламыз. Әсіресе, Шәкәрімнің прозалық шығармаларының тілін зерттеген еңбектер жоқтың қасы, соның ішінде сөйлемдік қолданыстар ерекшеліктерін, яғни сөйлемдердің синтаксистік құрылысы, олардың мақсаттық түрлері т.б. сияқты мәселелер қарастырылған зерттеу жұмыстары жоқ дерлік.

Шәкәрімнің проза жанрында жазған туындылары саусақпен санарлық, солардың ішінде қазақ даласындағы әділетсіздікті суреттеген «Әділ-Мария» романының тілін зерттеу – бүгінгі өзекті мәселелердің бірі. Сөйлем – негізгі ең кіші коммуникативтік синтаксистік бірлік. Демек, Шәкәрімнің «Әділ-Мария» романындағы сөйлемдік қолданыстарды талдау, яғни сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай топтау арқылы қаламгердің өзіндік стилін таныту, қазақ әдеби тілін дамытуға, нығайтуға қосқан үлесін бағамдау мақсаты айқындалады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы ретінде Шәкәрімнің сөйлем құру ерекшеліктерін танып қана қоймай, сонымен қатар XX ғасыр басындағы қолданылған сөйлеу нормаларын айқындау, романнан көрініс

тапқан ұлттық салт-сана сипатын ашуды және бір ғасыр бұрын қолданылған сөйлемдік қолданыстардың қазір де тілдік қолданыста орын алатынын бағамдауды атауға болады.

Материалдар мен әдістер

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Әділ-Мария» шығармасы [1] – XX ғасыр басындағы қазақ қоғамын, ондағы шиеленісті ғашықтар өмірі арқылы ашқан «қайғылы роман». 1925 жылы жазылғанмен, оқырманына тек 1988 жылы жеткен роман көлемі жағынан үлкен емес, бар-жоғы 47 беттен тұрады.

Роман өткен ғасыр басындағы, дәлірек айтқанда, автордың өзі көрсеткендей, 1911 жылы Шыңғыстау бөктерінде орналасқан қазақ ауылында орын алған бір оқиға желісіне құрылған. Туындыда қазақ тұрмысы бейнеленгендіктен, қазақ қоғамына тән салт-дәстүр, әлеуметтік тартыс, теңсіздік сипатталатын көріністер аз емес. Мысал ретінде қыз айттыру, ұрын бару, жайлауға көшу, түс жору, болыс сайлауын т.б. атауға болады. «Әділ-Мария» романының сол кезеңде жазылған шығармалардан басты айырмашылықтарының бірі – автордың әлеуметтік теңсіздік тақырыбына басқа қырынан келуі, яғни бір-біріне ғашық екі жастың қосылуына кедергі ретінде әке-шеше келісімінің болмауы, қалың малдың төленбеуі, қыздың басқа адамға айттырылуы сияқты сол заманда кеңінен таралған себептер емес, үшінші жақтың арам пиғылы. Бұл тарап әлеуметтік тұрғыдан жоғары, қолында билігі бар болыс баласы Еркінбек бейнесінде берілген. Сонымен бірге шығармада қазіргі уақытта да «өзектілігін» жоғалтпаған жемқорлық, билік пен ақша күшін пайдаланып, өтірік жала жабу сияқты маңызды әлеуметтік мәселелер көтерілген. Романның негізгі өзегі – Шәкәрімнің шығармашылығына тән басты лейтмотив – адам тағдыры, адамгершілік пен арлылық.

Шәкәрім шығармашылығы ақталғаннан бері туындылары әдеби, тілдік, мәдени, философиялық т.б. тұрғыдан да зерттеу нысанына айналды және зерттеу жалғасуда. Ғалымдар Қ. Мұхамедханов, Ә. Тәжібаев, Ш. Сәтбаева, М. Мағауин, Ш. Елеукенов, Р. Нұрғалиев, Б. Әбдіғазиев, А. Қыраубаева, Б. Майтанов т.б. Шәкәрім шығармашылығын әдеби-теориялық жағынан зерделеу арқылы танытуға зор үлес қосты, құнды ғылыми еңбектер жазды. Мәселен, ғалым Б. Әбілқасымұлы өз зерттеуінде «Әділ-Мария» романында фольклорлық шығармаларға тән дәстүрлі баяндау түрлерінің кездесетініне тоқталып, олардың ерекшелігі ретінде туындының ішкі динамикасын ширатуын, жандандыруын атап көрсетеді [2].

Ал Шәкәрім шығармаларының тілі талданған іргелі еңбектердің бірі – профессор Б.Қ. Момынованың «Шәкәрім поэзиясының тілі» (лексика-функционалды ракурс) монографиясы. Зерттеу мақсаты, ғалымның өз сөзімен айтсақ, «... ойшыл ақынды қазақ әдеби тіліндегі жазба дәстүрді алға апарып, әдеби тілдегі функционалды стильдік тармақтарды дамытып, әдеби тіл нормаларының қалыптасуына атсалысқан шығармашылық иесі ретінде және өзіндік идиостилі бар тілдік тұлға ретінде тану және таныту» [3]. Тілші ғалымдардың Шәкәрімнің даралығын танытатын ғылыми ізденістері мақала ретінде де жарияланып, Шәкәрімтану кеңістігін кеңейтуде.

А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, М. Балақаев, Р. Әмір, Т. Сайрамбаев, А. Аблақов, М. Серғалиев, Ж. Жакупов, З. Ерназарова, С. Әлісжанов т.б. ғалымдар еңбектері қазақ тілі синтаксисін құрылымдық, семантикалық, функционалды-коммуникативтік т.б. қырынан қарастырып, ғылыми-теориялық негізін қалыптастырып, дамытқаны анық. Жалпы тіл білімінде синтаксистік ерекшеліктерді қарастыруда әр тілдің өзіндік құрылымдық, танымдық т.б. өзгешеліктері негізге алынатыны түсінікті [4]. Жалпы және қазақ тіл білімінде прозалық шығармалардың синтаксистік ерекшеліктерін қарастырған зерттеулер біршама және бағыттары да әрқилы. Соңғы кезде жарық көрген зерттеулерде де көркем шығармадағы жай [5] да, құрмалас сөйлемдерге түрлі бағытта талдау жасалынған [6].

Өз заманының үнін танытқан Шәкәрім Құдайбердіұлының «Әділ-Мария» романындағы сөйлемдік қолданыстарды талдау үшін алдымен қазақ тіліндегі сөйлемдердің мақсаттық түрлерін анықтауға қатысты кейбір ғалымдар пікіріне тоқталсақ.

Қазақ тіл білімінің атасы Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің сөйлемі мен оның жүйесі талданған «Тіл – құрал» (сөйлем жүйесі мен түрлері) еңбегінде «Айтылу түрлеріне қарай сөйлем төрт түрлі болады» [7] – деп көрсетіп, сұраулы, лепті, тілекті сөйлемдерді атайды да «сұраусыз, лепсіз, тілексіз айтылған сөйлемдердің бәрі жай сөйлем деп аталады» [7] – деген

пікір келтіреді, яғни ғалымның сол кезде сөйлемдерді жіктеуі қазіргі қазақ лингвистикасында орныққан бөліністен өзгерек. Қазір хабарлы сөйлем деп танылған сөйлем түрін А. Байтұрсынұлы жай сөйлем ретінде көрсетеді де, тілекті сөйлем атауы бүгінгі бұйрықты сөйлем орнына қолданылғанын көреміз.

Ғалым К. Аханов «Грамматика теориясының негіздері» еңбегінде сөйлемдерді алдымен хабар мақсатына қарай екі топқа топтайды да, оларға интонация қосу арқылы лепті сөйлем жасауға болатынын айтқан: «Хабардың мақсатына қарай сөйлемдер екі топқа бөлінеді: оның бірі – хабарлы сөйлемдер, екіншісі сұраулы сөйлемдер... Хабарлы сөйлем де, сұраулы сөйлем де қосымша интонациялық тәсілдер арқылы лепті сөйлемдерге айналады да, сөйлемдер эмоционалды-экспрессивті қасиетке ие болады» [8] – деген тұжырым жасайды.

Ал қазіргі қазақ әдеби тілінің фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктері сипатталған «Қазақ грамматикасы» еңбегінде сөйлем айтылу мақсатына қарай төртке бөлінген. «Олар: хабарлы, сұраулы, бұйрықты және лепті сөйлемдер» [9]. Осы бөлініс біздің мақаламызға арқау болған Шәкәрімнің «қайғылы романындағы» сөйлемдік қолданыстарды талдауда басшылыққа алынды. Мақала барысында романнан келтірілген мысалдар яндекс сайтында тұрған романның электронды нұсқасынан алынды [1].

Қазақ тілінің бейнелілігін, икемділігін танытатын шығармадағы сөйлемдік қолданыстар ерекшелігін ашу мақсатында мақалада сипаттау, түсіндіру, талдау әдістері пайдаланылды, сонымен бірге лексика-семантикалық әдістіде қолдану арқылы автордың өзіндік тілдік қолданыс ерекшеліктері бір қырынан анықталды. Зерттеу нысаны көркем шығарма болғандықтан, талдау барысында синтаксистік бірліктер негізінен семантикалық және құрылымдық аспектіде қарастырылды. Сондай-ақ қаламгердің өзіндік стильдік қолданысын, шығармадағы ұлтқа тән мінезді танытатын бірліктерді анықтауда функционалдық аспект де қолданылды. Солайша, романдағы сөйлемдік қолданыстар мүмкіндігінше статикалық қалыпта та, динамикалық тұрғыдан да қарастырылды.

Нәтижелер мен талқылау

Тілдегі сөйлемдік қолданыстарды талдау оның құрылымдық, стильдік, мағыналық ерекшеліктерін ашуға ықпал етеді. Шәкәрімнің «Әділ-Мария» романы прозалық туынды болғандықтан, ондағы авторлық баяндау, суреттеу, сипаттау мәндегі сөйлемдердің **хабарлы сөйлем** болатыны анық. Хабарлы сөйлемдердің қолданылу аясы кең екені белгілі, алайда романның сөйлемдік қолданыстары өзіндік ерекшеліктерімен сипатталады. Әсіресе суреттеу мәнді хабарлы сөйлемнің мағыналық тобына қатысты ерекшеліктер ұшырысады. Олар негізінен адамның көңіл-күйіне әсер ететін эпитет, теңеу, эмоционалды-экспресивті мәнде жұмсалатын фразалық тіркестер түрінде келіп, белсенді қолданылған. Мысал ретінде шығарма басында автордың кәрі Шыңғыстауға қарата айтқан эмоцияға толы сөзін алуға болады: *Адам жерге ие болғаннан бері қарай сенің көрмегенің жоқ. Шыңғыс, Темір сияқты талай-талай сайып-қырандарды қолыңнан жөнелттің. Сенде талай адамның құмары қанып, қуанғаны да болды, жүрегі жанып, суалғаны да болды. Талай-талай талпынған жас жүрек мұратына да жетті. Талай бақытсыздың жарық күндей үміті үзіліп те кетті. Сенде неше түрлі ел дәурен сүріп, аң аулап, мал да бақты. Сенде талай-талай сабаздың қаны судай да ақты.*

Шыңғыстау – романда жай тау емес, ол автордың сырласатын, мұңын шағатын негізгі кейіпкерлердің бірі, сондықтан оған қарата айтылған бұл үзіндіде автор көңіл-күйін барынша ашатын көріктеуіш құралдарының кездесуі заңды да орынды. Мәселен, *құмары қану, мұратына жету, үміті үзілу, қаны судай ағу* т.б. сияқты халықтың санасына орныққан тілдік бірліктермен бірге *жүрегі жану, жас жүрек, жарық күндей үміт* сынды қаламгердің өзіндік қолданыстары сөйлемдегі экспрессивтілікті күшейтіп, суреттеу мәнді сөйлем әсерін еселей түскен. Осы мысалдардағы *жүрегі жану* тіркесі қазіргі қазақ тілінің тұрақты тіркестері жинақталған сөздікте «қуану, реніштен қатты толқу» [10] мағынасында түсіндіріледі. Семантикалық та, синтаксистік те валентілік тұрғысынан үйлесім тапқан бұл тіркестің Абай дәстүрін жалғастырушы Шәкәрім тілінде болуы заңды. Қазіргі уақытта бұл бейнелі тілдік қолданыстың тұрақты тіркестер қатарына енгендігі – автор шеберлігінің, тіркестің халық санасына орнығуының бір дәлелі.

Ал баяндау мәнді хабарлы сөйлемде іс-әрекеттің болған-болмағандығы, оның өту орны, мезгілі мен жайы хабарланатындығы белгілі. Шәкәрім Құдайбердіұлы өз романында хабарлану түріне басымдық берген. Мысалы: *Дәл сол күні Тасбұлақтағы бір ауылдың қараша үйлері бірбеткей қонған. Күнбатыс жақта оқшаулау боз үйдің сыртында бір-ақ қос бар. Боз үйдің оңтүстік жағындағы ұранқайдан дабырлаған бозбалалардың даусы шығады*. Мысалда ауылдың қашан, қайда, қалай қонғаны туралы ақпарат баяндалып, оқырманына ауыл суретін елестетеді.

Сонымен бірге болжалдық мәнде де жұмсалған хабарлы сөйлемдер де ұшырасады. Мәселен: *Әлі де арманыма жетіп, әжем мен Марияны көріп, Еркімбектен кегімді алып өлетін шығармын.* Науқас Әділдің алдағы өміріне үмітін сипаттайтын бұл болжал мәнді сөйлем басты кейіпкердің ішкі арпалысын айқын танытып тұр. Болжалдық мән *әлі де арманыма жетіп, өлетін шығармын* тілдік бірліктері арқылы көрініс тауып, модальділік мағынада жұмсалған. Бұл жердегі модальділік лексика-синтаксистік тәсіл арқылы жасалған.

Қазақ тіл білімінде **сұраулы сөйлемдердің** қойылған сұрақ түріне қатысты бірнеше түрі (ашық сұрақ (тура сұрақ), күмәнді сұрақ, қарсы сұрақ, риторикалық сұрақ) [9] бар екені белгілі. Шәкәрім Құдайбердіұлының романында олардың барлық түрі кездеседі. Мысалы:

- Серікбай, сен кеше Зылиқа жеңгейге жолықтың ба?

- Анау арқандаулы ат кімдікі? – деді.

- Мына жігіт қай жігіт? – деді.

- Үлкен үйдегілерге Марияны білдірмей қайтіп алып шығасың?

... - Кімнің басы кімнің қанжығасында жүр? – деп, атына міне жөнелді деген мысалдар ашық сұрақ түріне жатады. Ашық сұрақ ерекшелігі – негізінен диалогтарда кездесіп, сұраққа жауап алу мақсатында тікелей қойылатын, қолданыс жиілігі жоғары сұрақ түрі. Бұл сұрақтың қойған тұлға сөйлеуші жеткізіп тұрған ақпаратты толықтыру, кеңейту, нақтылау мақсатын көздейді.

Ал күмәнді сұраққа мына сөйлемдер мысал бола алады:

- Қарағым, құрдас-еке, шыныңды айтшы? Кейде мені алдап ұмсындырып қоятын едің ғой, сондай қалжың қылып жүрсің бе?

- Өнім бе, түсім бе екен? – деп келіп, құшақтасып көрісті.

Бұл сұрақ түрі белгісіз жайды анықтау мақсатында қойылып, сұраулық шылаулар мен *екен, шығар, ә, ау* сияқты сөздер арқылы жасалады.

Қарсы сұрақ өз атауы айтып тұрғандай, қойылған сұраққа сұрақпен жауап берілген кезде түзіледі. Мысалы:

Жәмила:

- Ойбай-ау! Мұнымыз бола ма?

Шешенбай:

- Болмай қайтеді?..

...Еркімбек Шешенбайға:

- Жә, Шешенбай, не естіп, не білдің?

Шешенбай:

- Не білуші ем? Бірақ сендердей шірікті тырнағына алмайтын бір сұлу көрдім...

Риторикалық сұраулы сөйлемдер жауап күту мақсатында емес, бір жайтты хабарлау үшін құрылатыны белгілі. Ерекшелігі ретінде сөйлемдегі эмоционалды-экспрессивтіліктің басымдылығын атауға болады. Демек, мұндай сөйлемдердің оқырмандарға әсерлілігі басым болып келеді. Романнан аталған сұраулы сөйлем түрін автордың Шыңғыстаумен сырласуынан анық аңғаруға болады:

Міне, осы көп дыбыстың бәрі қосылғанда қандай болды? Бұл дыбыс зор қаладағы әскер ойнатқан барабанға да, қосылып тартқан музыкаға да, сызылтып салған әнге де, мұңландырып салған жоқтауға да ұқсамайтын анық табиғаттың өз әні! Сонда сен, кәрі Шыңғыстау, беліңнен асқан елдің ойын білдің бе?

Бұл сөйлем түрі негізінен баяндауыштың кері мағынада жұмсалуы, сұраулық демеулік шылаулар мен есімдіктердің қолданысы арқылы жасалып, ерекше екпінмен айтылады.

Жалпы шығармада сұраулы сөйлемнің сұрау есімдіктері мен сұраулық шылаулар арқылы жасалған түрлері диалогтарда көп ұшырасады. Мәселен:

Әділ:

- Жә, Серікбай, кешке біздің қасымызға кім ереді?

Серікбай:

- Мына Мықтыбай ше?

Әділ:

- Жылқыны кім бағады?..

- Уәдесінде тұрмай, өз қалыңдығыңды өзіңнен аясын ба? Ойбай-ау! Мен Зылиқа жеңгей бізден аянады дейім бе?..

Сонымен бірге ауызша сөйлеу ерекшеліктерінің бір көрінісі ретінде **-ше** формалы сұраулы сөйлем түрлерін де жатқызуға болады.

Сөйлем құраудың басты белгілерінің бірі – интонация, оның маңыздылығы сөйлем мазмұнын ажыратудан анық байқалады. Сұраулы сөйлемдердің жасалуында оның амал-тәсілдік қызметі тіпті айқын көрінеді. Күрделі баяндауыш құрамында көмекші етістіктердің кездесуі, әсіресе *қайтеді, шығар, болар* сияқты сөздердің жұмсалуы сөйлемге сұраулық мән жамап, ерекше дауыс ырғағымен айтылуына себеп болады. Мысалы:

Зылиқа:

- Секе, бұл жолы қалжыңды қоя тұрсаң қайтеді? Аманшылық болса, күнгейде тағы бір келерсіңдер, сонда қалжыңдасарсыңдар...

...Үсен сасып қалып, аз ойланды да:

- Сайлау өткенше қоя тұрсаң қайтеді?- деді.

Шәкәрімнің туындысынан сұраулы сөйлемдерге қатысты келтірілген мысалдарды ғалым З. Базарбаеваның сөйлемдер интонациясының жіктелісі бойынша сараласақ, «сұраулы шылаулар арқылы жасалған сөйлемдер мағынасы мен құрылымына қарай жалпы сұрақ интонемасына жатады. Ал сұраулы есімдіктер арқылы жасалған сөйлемдер арнаулы сұрақ интонемасына ие болады» [9].

Бұйрықты сөйлем туралы алғашқы ғылыми түсінік Ахмет Байтұрсынұлының еңбегінде кездеседі. Ғалымның оны тілекті сөйлем деп көрсеткені белгілі. А. Байтұрсынұлы бұл сөйлем түріне: «Нәрсенің болғанын, істің істелгенін көңілі тілеген орында айтылатын сөйлем» деген анықтама беріп, «көңіл тілегі түрлі айтылады: 1) бұйрық түрде, 2) өтініш түрде, 3) үгіт (ақыл) түрде, 4) жай тілек (мұрат) түрде» [7] деген тұжырымға келеді.

Қазақ тіл білімінде бұйрықты сөйлем көп жылдар бойы лепті сөйлем құрамында қарастырылғаны белгілі. Бірақ оның «өзіне лайық міндеті мен атқарар қызметі және тілде қолданылу мүмкіндіктері бұйрықты сөйлемнің хабарлы және сұраулы сөйлемдер сияқты жеке-дара сөйлем екендігін толық дәлелдейді» [11].

Қазақ грамматикасында бұйрықты сөйлемдерді интонациялық ерекшеліктеріне қарай екі топқа жіктеп қарастырамыз. «Олардың біріншісі – орындалуға тиісті, жалтаруға болмайтын қатал бұйрық болса, екіншісі – тілек, қалау не сыпайы түрде айтылатын бұйрық» [9].

«Әділ-Мария» романы өз заманының әлеуметтік шиеленісін, тартысын суреттеген шығарма болғандықтан, кейіпкерлер тілінде бұйрықты сөйлемдердің аталған екі түрінің де кездесуі заңды. Мысалы:

1) II жақта бұйрық райда тұрған етістік тұлғасы нақты бұйрық формасын береді:

- Жұмысыңызды айтыңыз.

- Мінгіз, жылдам, мінгіз!

- Кет арман! Өзіңнің жүрген үйіңе бар!

- ... Қол қойыңыз!

Бұл бұйрықты сөйлемдер іс-әрекеттің жүзеге асуына, жалғастырылуына түрті болады.

2) Бұйрық райлы етістікке -шы/-ші қосымшасы жалғанып, тілек, қалау мағынасын береді:

- Шырағым, сен шыға тұршы, біз өзді-өзіміз ақылдасайық, - деген соң, Үсен тысқа шықты.

- Жаным, естіген-білгеніңді түгел айтшы...

3) Бұйрық райлы етістік III жақта келіп, тілек немесе ұран, шарт қою, талап ету мәнінде жұмсалады:

- Қарақтарым, жолдарың болсын!

- Бұл ойы шын болса, әуелі менімен әкесінің алдында уәделесіп, дос болсын! Екінші, бұрынғы жесірімді алмаймын деп мені антымен нандырсын! Осы екеуі болмаса, мені әуре қылмасын!

Бұйрықты сөйлемдердің қатал бұйрықты түрі жоғары тонмен басталып, бәсеңдесе, тілек, қалай мәнді бұйрықты сөйлемдер интонациясы негізінен біркелкі тоналды деңгейде болады.

Шәкәрімнің романы – XX ғасыр басындағы қазақ ауылының тұрмысын, екі жас махаббаты мен әлеуметтік тартысты шынайы суреттеген туынды ретінде эмоционалды-экспрессивті сөздерге толы шығарма. Ендеше, айрықша интонацияға ие **лепті сөйлемдердің** романда жиі ұшырасауы орынды. Лепті сөйлемдер айтушының қуану, өкіну, қорқу, таңдану, сескену, құптау, сүйсіну, кекету т.б. сияқты эмоцияларын жеткізу үшін қолданылып, көтеріңкі дауыспен айтылатыны анық. Шығармадан мысалдар:

Үсенге Асан айтты:

- Шырағым, сен артын ойламай, балалық қылдың-ау!.. Әкеміздің жолымен ара ағайын болып қана жүргеніміз жөн еді ғой!..

Оны көрген Зылиха:

- А, Құдай-ай, сақтай көр! Масқара болып, ұстап алып, бүлік шығармаса игі еді.

Серікбай:

- Қорықпа, жеңгей! Мықтыбай ұстатпайды. Жетсе де бір кісіге алғыза қоймас!

Кейіпкерлердің мінез-құлқы, жағдайға байланысты психологиялық күйі олардың сөздерінен, репликаларынан айқын көрініс тауып отырады. Мысалы:

Еркімбек:

- Мен сенің мұныңа, тіпті нанбаймын. Басынан мені алдап, малымды алып, өз қолыңнан беріп жібердің!

Үсен:

- Ойбай-ау! Мына басымды көрші! Аналар болмаса, біреуіміз өлетін едік.

Реплика түріндегі лепті сөйлемдер негізінен диалогтарда жауап ретінде жұмсалып, құрылымдық, мазмұндық жағынан да басқа сөйлем түрлерінен ерекшеленетіні белгілі. Мұндай сөйлемдер сөйлеушінің көңіл-күйін білдіріп, айтылған ойға байланысты оның түрлі реакцияларын танытады. «Қазақ грамматикасында» реплика сөйлемдер құрылысы жағынан екі топқа бөлініп қарастырылған: «1. Алдыңғы репликаның бір сөзін қайталау негізінде құралған сөйлемдер... 2. Алдыңғы репликадан қайталанған сөз бен тұрақты компонент ретіндегі сөзден құралатын сөйлемдер» [9]. Екінші топ өз ішінде жасалуына қарай сегіз түрге жіктеліп берілген.

Қазақ тіл білімінде реплика түріндегі лепті сөйлемдердің құрамы тұрақты түрлері де бар. Алайда бұл сөйлем түрлері талдауға алынған «Әділ-Мария» шығармасында ұшыраспайды, ал сөйлеу жағдаятына қарай құрамы өзгеріп отыратын мысалдар аз да болса кездеседі. Мысалы:

Әділ:

- Тақсыр, болысымның қастығы ғой. Старшындардан сұрауға болмас па екен?

Начальник:

- Болмайды!

Бұл мысал реплика түріндегі сөйлемдердің бірінші тобына жатады, яғни алдыңғы репликаның бір сөзі қайталанып, болымсыз тұлғада көсемше формасында жасалған.

Қорытынды

Шәкәрім Құдайбердіұлы өз романында екі жастың тағдыры арқылы қазақ қоғамындағы қайшылықты шынайы суреттеген. Трагедияға толы махаббатты әсерлі жеткізу мақсатында диалог, монолог, автордың кәрі Шыңғыстаумен сырласуы, психологиялық паралельдер, табиғат көрінісін т.б. шебер қолданып, кейіпкерлерін өз мінез-құлқына сай, жағдаятынақарай сөйлете алған. Қаламгердің ой-толғамдары, дүниетанымдық көзқарастары да роман өн бойынан анық аңғарылады.

Шығармадағы сөйлемдік қолданыстар сөйлемге танылған оның ең басты қызметі – коммуникативтік қызметтітолық атқарады. Сонымен бірге романдағы сөйлемдердің экспрессивтік мағынасы да айтылу мақсатына қарай жіктелетін сөйлемнің барлық түрлеріне де тән екенін аңғаруға болады. Сөйлемдердің прагматикалық ерекшеліктері сұраулы мен бұйрықты сөйлем түрлерінде көрініс тауып, Шәкәрім романындағы сөйлем табиғатына тереңірек үңілуге мүмкіндік береді.

Қорыта келгенде, Шәкәрімнің «Әділ-Мария» романында қазіргі қазақ тіліндегі сөйлемдердің айтылу мақсатына қарай барлық түрлері кездеседі және бұл үлгілер өткен ғасырдың басындағы қазақ жазба әдеби тілінің айқын көрінісі ғана емес, Шәкәрім Құдайбердіұлының өзіндік стилі мен сөз қолданысын танытатын синтаксистік бірліктер ретінде де құнды.

Әдебиеттер

1. Құдайбердіұлы Ш. Әділ-Мария. https://books.yandex.kz/books/L26Exhaa/impressions
2. Әбдіғазиұлы Б. Шәкәрім әлемі. – Алматы: Раритет, 2008. – 408 б.
3. Момынова Б. Шәкәрім поэзиясының тілі (лексика-функционалды ракурс). – Алматы: Арыс, 2008. – 256 б.
4. Uzoqova M. Syntax. The stady of the formation and structure of sentences // Ustozlar uchun, 60 (2), 2024. – P. 63-68.
5. Evha Nazalatus Sa'adiyah Sy. A syntactical analysis of simple sentences in kembhang Babur // Journal of English Education and Applied Linguistics // https://ojs.fkip.ummetro.ac.id/index.php/english/article/view/2112
6. I Made J. The syntax analysis in relative clause found in the novel «The wonderful wizard of Oz» // International Journal of English Learning and Applied Linguistics (IJELAL) 3(1), 2022, – P. 20-29 // DOI: http://dx.doi.org/10.21111/ijelal.v3i1.8318
7. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл – құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері) – Алматы: Ел-шежіре, 2013. Т.III: – 384 б.
8. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері: оқу құралы. – Алматы: Өлке, 2010. – 240 б.
9. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
10. Смағұлова Г. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 398 б.
11. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. – 510 б.

References

1. Kudayberdiuly Sh. Adil-Mariya [Adil-Maria]. – URL: Yandex Books (in Kazakh)
2. Abdigaziuly B. Shakarim alemi [The World of Shakarim]. – Almaty: Raritet, 2008. – 408 p. (in Kazakh)
3. Momynova B. Shakarim poeziyasynын tili (leksika-funkcionaldy rakurs) [The Language of Shakarim's Poetry (Lexical-Functional Aspect)]. – Almaty: Arys, 2008. – 256 p. (in Kazakh)
4. Uzoqova M. Syntax. The study of the formation and structure of sentences // Ustozlar uchun. – 2024. – Vol. 60(2). – P. 63-68.
5. Evha Nazalatus Sa'adiyah Sy. A syntactical analysis of simple sentences in Kembhang Babur // Journal of English Education and Applied Linguistics. – URL: Journal article
6. I Made J. The syntax analysis in relative clause found in the novel «The Wonderful Wizard of Oz» // International Journal of English Learning and Applied Linguistics (IJELAL). – 2022. – Vol. 3(1). – P. 20-29.
7. Baitursynuly A. Alty tomdyk shygarmalar jinagy. Til – kural (kazak tili men oku-agartuga katysty enbekteri) [Six-volume collected works. Language Manual (Works Related to Kazakh Language and Education)]. – Almaty: El-shezhire, 2013. – T. III. – 384 p. (in Kazakh)
8. Akhanov K. Grammatika teoriyasynyn negizderi: oku kuraly [Fundamentals of Grammar Theory: textbook]. – Almaty: Olke, 2010. – 240 p. (in Kazakh)
9. Kazak grammatikasy. Fonetika, sozzhasam, morfologiya, sintaksis [Kazakh Grammar. Phonetics, Word Formation, Morphology, Syntax]. – Astana, 2002. – 784 p. (in Kazakh)
10. Smagulova G. Kazak tilinin frazeologiyalyk sozdigi [Phraseological Dictionary of the Kazakh Language]. – Almaty: Kazak universiteti, 2020. – 398 p. (in Kazakh)

11. Kazak tili. Entsiklopediya [Kazakh Language. Encyclopedia]. – Almaty: Kazakstan damu instituty, 1998. – 510 p. (in Kazakh)

Г.Б. Саганаева
Университет имени Шакарима города Семей,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А
ORCID: 0000-0003-1538-5348
e-mail: gulnursaganaeva@gmail.com

УПОТРЕБЛЕНИЯ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В РОМАНЕ «АДИЛЬ-МАРИЯ» ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДИЕВА

Аннотация. Статья посвящена анализу употребления предложений в романе «Адиль-Мария» писателя Шакарима Кудайбердиева, продолжающего традиции Абая, и отличающегося оригинальным стилем письма и философскими мотивами. В казахской лингвистике существует небольшое количество научных трудов, посвященных изучению языка произведений Шакарима. Эти труды, в основном, посвящены исследованию стихотворений поэта. Однако, языковые особенности прозаического произведения «Адиль-Мария», получившего название «трагический роман», в том числе его употребление предложений, не были еще предметом исследования.

Цель исследования – группировка предложений в романе в зависимости от цели высказывания, определение особенностей языка персонажа и стиля автора. В ходе анализа в основу были положены основные научно-теоретические труды по казахскому языкознанию, рассмотрены языковые единицы в повествовательных, вопросительных, побудительных, восклицательных предложениях. При анализе языка произведения, авторского употребления предложений, реалистично отражающих казахскую жизнь начала XX века, использовались методы описания, объяснения, лексико-семантические методы и др. Результаты исследования могут быть использованы при изучении таких дисциплин, как «Введение в языкознание», «Синтаксис казахского языка», «Лингвистический анализ художественного текста», преподаваемых в вузах, и на занятиях по «Шакаримоведению», «Истории казахского литературного языка», изучаемых в качестве факультатива. Статья адресована филологам, широкой публике, интересующейся изучением казахского языка и творчеством Шакарима.

Ключевые слова: язык Шакарима, язык романа «Адиль-Мария», употребления предложений, «трагический роман», виды предложений по цели высказывания.

G.B. Saganayeva
Shakarim University of Semey,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinka str.
ORCID: 0000-0003-1538-5348
e-mail: gulnursaganaeva@gmail.com

THE USE OF SENTENCES IN THE NOVEL «ADIL-MARIA» BY SHAKARIM KUDAIBERDIEV

Abstract. The article is devoted to the analysis of the use of sentences in the novel «Adil-Maria» by the writer Shakarim Kudaiberdiev, who continues the traditions of Abai and is distinguished by his original writing style and philosophical motives. In Kazakh linguistics, there is a small number of scientific works devoted to the study of the language of Shakarim's works. These works are mainly devoted to the study of the poet's poems. However, the linguistic features of the prose work «Adil-Maria», called the «tragic novel», including its use of sentences, have not yet been the subject of research. The purpose of the study is to group sentences in a novel depending on the purpose of the utterance, to determine the characteristics of the character's language and the author's style. During the analysis, the main scientific and theoretical works on Kazakh linguistics were used, linguistic units in declarative, exclamatory, imperative, interrogative sentences were considered. When analyzing the language of the work, the author's use of sentences that realistically reflect the Kazakh life of the early twentieth century, methods of description, explanation, lexico-semantic methods, etc. were used. The results of the research can be used in the study of such disciplines as «Introduction to linguistics», «Syntax of the Kazakh language», «Linguistic analysis of literary text», taught in universities, and in classes on «Shakarim studies», «History of the Kazakh literary language», studied as an elective. The article is addressed to philologists, the general public interested in the study of the Kazakh language and Shakarim's work.

Keywords: Shakarim language, the language of the novel «Adil-Maria», the use of sentences «tragic novel», types of sentences according to the purpose of utterance.

Автор туралы мәліметтер

Саганаева Гульнур Бейсембаевна – филология ғылымдарының кандидаты, «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ қазақ филологиясы және журналистика кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: gulnursaganaeva@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1538-5348.

Сведения об авторе

Саганаева Гульнур Бейсембаевна – кандидат филологических наук, заведующий кафедрой казахской филологии и журналистики НАО «Университет имени Шакарима города Семей», Республика Казахстан, Семей, e-mail: gulnursaganaeva@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1538-5348.

Information about author

Gulnur Saganaeva – candidate of philological sciences, Head of the department of kazakh philology and journalism of the «Shakarim University of Semey» NJSC, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: gulnursaganaeva@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1538-5348.

Редакцияға енуі 16.02.2025
Жариялауға қабылданды 25.03.2025

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1(1)-2
IRSTI: 16.21.29

B.A. Abdykhanova[1*], H. Stephanie[2]
[1]Shakarim University of Semey city,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinka street
[2]College of Education and Human Development of the University of Minnesota,
Minneapolis, USA
*ORCID: 0000-0001-8076-2336
*e-mail: abdychanovab@mail.ru

CULTURAL AND PHILOSOPHICAL DISCOURSE ON THE CONCEPT OF MANIPULATION

Abstract. The article is devoted to a variety of linguistic manipulation, a description of the work of discursive mechanisms of manipulative influence. The article presents the specific features of manipulative discourse, examines discursive manipulation in a broad and narrow sense, and characterizes its varieties. The author identifies and describes the linguistic means by which hidden psychological effects are carried out. The need for such a study is due to the socio-cultural situation, which provides a favorable basis for the use of various information technologies. Recently, language has been perceived not only as a means of communication, a system of verbal signs, but also as a way of interaction based on certain tactics and strategies. Since the flow of information from various sources is constantly growing, the phenomenon of manipulation is a very important object of study from the point of view of psycholinguistics and cultural studies. This paper also considers philosophical, ethical, and communicative implications of manipulative discourse, underlining its relevance in modern digital society.

Keywords: manipulation, Language consciousness, mass consciousness, language manipulation, manipulation technology.

Introduction

The main value of the 21st century today is information. The role of information has become more significant at the beginning of the 21st century than in the second half of the 20th century. The information shapes people's thinking. It is known that in this era, which has been called the information age, many countries are focusing on expanding the global information space prior to strengthening their armed forces.

The media and social networks form the standard of life and activity of modern man in the minds of the masses. They regulate the behavior and worldview of citizens and influence their

political positions. By providing information, the media and social networks use the hidden function of influencing the human mind. The specificity of manipulative influence of the media is considered as a characteristic of speech skills in modern linguistics and has become one of the main directions of research by linguists. The study of manipulative influence on the audience through language has become a key problem of linguistics and psychological sciences. Extensive research is being conducted in scientific centers of leading countries to study manipulative influence technologies and new methods of their application. The purpose of the article is to comprehensively analyze the concept of manipulation based on philosophical and linguistic research.

Material and Methods

The article reviews the works of R.M. Blakar, O.S. Issers, D.V. Olshansky, O.N. Parshina, T.G.Vinokur, S.G. Kara-Murza, T.A. van Dijk, V.G. Kostomarov, I.A. Sternin, Y.N. Karaulov, J.Lakoff, N.E. Gronskaya, A.M. Tsuladze, I.A. Sternin, V.Z. Demyankov, A.A. Leontiev, E.L.Dotsenko, V.I. Karasik. These works analyze manipulative technologies, strategies and tactics of influence, and study linguistic manipulation. In the works of these scientists, manipulation is considered as psychological and speech influence, and many classifications of strategies and tactics of manipulative influence implemented in political discourse are proposed. Researchers consider the concept of «linguistic manipulation» together with the concept of «manipulation» because linguistic manipulation is a type of manipulative influence .

Domestic scientists N. Uali's works are devoted to the study of information and linguistic norms in mass communication, K.O. Yesenova's research works are devoted to the study of linguistic means in newspaper texts, B. Momynova examined the pragmatic aspect of newspaper vocabulary, S.Atashev the pragmatics of mass media, B. Raimbekova the pragmatic aspect of newspaper texts in Kazakh and Russian, F. Zhaksybayeva the pragmatic function of newspaper texts, and G.K.Ikhsangalieva conducted a pragmatic analysis of themes in newspaper texts.

Manipulation has been extensively studied in the research of philosophy, political science, sociology, and psychology. Content analysis of studies on the topic of manipulation allowed us to identify several key features of manipulation. Methods of analysis and synthesis in the study of theoretical literature, a comparative method in generalizing theoretical materials formed the theoretical basis of the article.

Results and Discussion

The word «manipulation» comes from the Latin word «manipulare», its original meaning is «to manage», «to manage a matter skillfully», «to provide assistance» and has a positive connotation. In the work of the famous researcher Sergei Kara-Murza «Manipulation of Consciousness» the word «manipulation» is defined as follows: The word «manipulation» came to the Russian language from the French: «manipulation» – complex method; operation, originally in Latin – «manus» – hand, «ple» – filling [1]. For example, in medicine it means examining the body with the hands and performing medical procedures with the hands. Here, if we are talking about manual dexterity, then it means skillful management when performing a certain task. Over time, the original meaning of this term has undergone changes. In connection with the phenomena taking place in the 20th century, the term «manipulation» acquired a different character through political additions and expanded its meaning. The term «manipulation» began to be used in relation to mass media and political activities aimed at directing the thoughts, aspirations, and mental state of the population in a certain direction. The Oxford English Dictionary defines «manipulation» as: «the act of influencing or skillfully controlling people, exerting hidden influence on them» [1].

Some scholars consider manipulation as a phenomenon arising from the need for spiritual domination of the few over the many. For example, B.N. Bessonov in his work analyzes the definition of A. Meyer, who uses the terms «socialization» and «legitimation» to define manipulation, as a result of which the individual becomes a useful and successful member of society «by educating in his soul the dominant norms of behavior» [2]. According to the Spanish philosopher and sociologist José Ortega-y-Gasset, if there is no common thought, common public position, position in society, anarchy occurs [3]. The author argues that it is also possible to say that manipulation occurs in political

information, considering that attempts to manipulate are necessary for the formation of common positions in accordance with the laws of political history.

According to the Russian philosopher G. Shishkov, manipulation is necessary to suppress the surge of public emotions. The philosopher regarded the masses as "impressionable people" and considered them good material for achieving state goals [4]. «In the complex and multilayered process of transitioning to a market economy, establishing the republic's sovereignty, independence, and economic self-sufficiency, and implementing political reforms, it is difficult to believe that the people would wholeheartedly engage in carrying out this policy without the influence of ideology. Therefore, ideological influence, setting it in motion is a vital necessity», writes Doctor of Philosophy A. Kalmyrzaev [5].

Research scientist T.M. Hrushevskaya finds manipulation a «necessity»: «The newspaper edition is oriented to the reader, to the mass external audience, the so-called broad public. At the ideological level, newspaper articles engage in a certain form of manipulation, which is driven by the need to manage public consciousness for the benefit of society, while individual groups within that society hold differing perceptions of reality» [6]. G. Klaus: «Any group of society, from any point of view, whether material, organizational or ideological, turns to language in order to realize its political interests, engages in pragmatics» [7]. The author takes the position that the use of language resources in the spheres of ideology, economics, and politics is a political necessity.

Many researchers, such as S.G. Kara-Murza, E. Cassirer, G. Franke, K. Jaspers, consider manipulation as a political phenomenon relevant to the present time. According to E. Cassirer, «the most important and disturbing feature of the evolution of modern political thinking is perhaps the emergence of a new power – the power of mythical thinking» [8]. In the current period, very favorable socio-cultural and highly developed technical conditions have been created for large-scale manipulation of the political consciousness of the masses.

Manipulation has been extensively studied in research studies in philosophy, political science, sociology, and psychology. Content analysis of studies examining the topic of manipulation has identified several key characteristics of manipulation.

According to many researchers, a distinctive feature of manipulation is the attitude towards a business partner not as a person, but as an object. Through this, the manipulator achieves his hidden goals and fulfills his needs, without taking into account the demands of the other party, who is the object of manipulation. Content analysis of research works written on this topic allowed us to conduct an analysis of definitions related to manipulation. For example, B.N. Bessonov considers manipulation as «a form of spiritual influence carried out by force, with hidden dominance» [2], D.A.Volkogonov emphasizes «control of changes in the spiritual world» [9], R. Goodin defines it as «the use of hidden power without taking into account the wishes of another person», V.N. Sagatovsky draws attention to the fact that it is «the relationship with another person as a tool, an object» [10], E.Shostrom's opinion about manipulation is exactly the same: «using another person as an object, a thing, managing and controlling him» [11], G. Schiller defines manipulation as «hidden coercion – the pre-orientation of a person's thoughts, intentions, feelings, attitudes, behavior, and beliefs» [12]. W. Riker defines manipulation as «a structure of the world that allows for victory» [1], E.L. Dotsenko in the work «Manipulation: psychological definition of concepts»: «This is a type of psychological influence used to achieve a one-sided victory by means of a hidden incentive to another to perform certain actions», [13] V.M. Gerasimov defines: «Manipulation of public opinion is one of the special methods of social-psychological control» [14].

Thus, based on the above arguments, we can make a definition of the term «manipulation». From the definitions of B.N. Bessonov and D.N. Volkogonov, we consider «manipulation» as a spiritual and psychological influence on a person or society. Here, the definition given by G. Schiller as «manipulation – preliminary orientation of behavior, attitudes» confirms the fact that the mental structure is an indispensable form of influence on a person. The explanations given by E. Shostroma and V.N. Sagatovsky that «from the height of his «I» he turns another one into a «HE», amenable to management and control, an object used to carry out his actions» expand the definition given to «manipulation». D.N. Volkogonov, E. Shostroma and W. While Riker's definitions of manipulation as «domination», «management», «control» coincide with E.L. Dotsenko's definition of «the

manipulator's desire to actively influence events, creating a world structure in his own interests» [13], B.N. Bessonov's definition of «hidden dominance» is associated with «hidden influence» as the main characteristic of manipulation. If the addressee does not notice the «hidden influence» directed at them, does not sense the manipulator's covert actions, and performs the intended behavior as if it were their own voluntary decision, this indicates that the manipulation has been successful.

From the definitions given above, the following characteristics characteristic of manipulation can be highlighted:

1. psychological influence;

2. the manipulator's attitude towards another person as an object or a means to achieve his own goals;

3. The hidden nature of influence.

E.L. Dotsenko suggests that the above signs should be supplemented by signs such as «the manipulator's desire to perform a certain action, which in turn makes the addressee feel as if he is acting of his own free will, without feeling any external coercion» [13]. A. Tsuladze points out that an important feature of political manipulation is that «they are carried out to achieve certain political goals and have political consequences for the whole society or for a part of it» [15].

Analyzing definitions of manipulation, the following conclusions can be drawn.

Manipulation is a form of psychological influence aimed at making the addressee carry out the manipulator's intended actions, goals, principles, and desires voluntarily, without feeling coerced, through covert influence on their psyche. In the process of manipulative impact, a person does not feel external pressure or compulsion; they have the impression that they are making their own decisions and choosing their own behavior freely. Therefore, political manipulation can be understood as a political tool designed to influence people's consciousness in such a way that they accept information beneficial to certain political groups as their own thoughts, without any suspicion, thereby shaping the desired way of thinking in them. In modern political science literature, the opinion of the well-known American political scientist Simon about power and political manipulation is widespread. He explains it as follows: «If 'A' is able to subordinate the behavior of 'B' to his own demands, then 'A' exercises power over 'B'».

Thus, political manipulation is understood in all scholarly definitions as a method and means of implementing people's will through various tools (authority/prestige, law, coercion).

Scientists consider two stages of the manipulation process: urgent (operational) and strategic. The characteristic of urgent manipulation is that, using the values, stereotypes and needs in the minds of people, the manipulator directs the socially significant actions of the masses into the channel he needs, obliging them to receive social information that is beneficial to him. And the characteristic of strategic manipulation is as follows: «With the help of strategic manipulation, over a long period of time, those values, needs, ideas, stereotypes are formed in consciousness that contribute to maintaining the stability of the situation, beneficial to the manipulator, and can be used for operational purposes» [16].

S.G. Kara-Murza notes that today people have developed a need to believe in or be convinced of something: «the modern person feels a need for suggestion» [1]. In his view, belief through words is inherent to the human psyche and operates prior to critical thinking; in other words, language serves as an effective lever for influencing the sensitive and emotional spheres of human consciousness. The French psychologist Serge Moscovichi in his work «Science of the Masses» discusses the emotional impact of language as follows: «What is astonishing and incomprehensible in many respects is the omnipotence of words in the psychology of crowds. Their power does not come from what is said, but from their 'magic,' from the person who utters them, and from the atmosphere in which they are born. One should treat them not as mere elements of speech, but as seeds of images, as grains of memory-almost as living beings… Emotion governs the laws of the crowd. People need illusion, and the leader's actions are filtered through that illusion, which turns out to be more essential than reason» [17].

Based on the arguments of the scholars mentioned above, the definition of «manipulation» can be presented in the form of a table 1:

Table 1 – The ambiguity of the definition of the term «manipulation»

No.	Positive attitude	Negative attitude
1	Manipulation is a phenomenon that arises from the need for spiritual domination of the few over the many. (A. Meyer)	Manipulation is a form of spiritual influence, carried out through coercion, with hidden dominance. (B.N. Bessonov)
2	Through manipulation, an individual becomes a useful and successful member of society by «instilling dominant norms of behavior» in his soul. (A. Meyer)	The exercise of covert power without regard to the wishes of another. (R. Goodin)
3	If there is no common thought, shared social stance, or unified position in society, anarchy will arise. Therefore, it can be said that the presence of manipulation in information is, to some extent, justified. The attempt to manipulate is necessary, according to the laws of political history, to form common principles. (José Ortega y Gasset)	To relate to another person as a tool, an object. (V.N. Sagatovsky); Using another person as an object, a thing, controlling him. (E. Shostrom)
4	Manipulation is necessary to suppress the surge of public emotions. It is necessary to achieve state goals. (G. Shishkov)	Hidden coercion — the pre-orientation of a person's thoughts, intentions, feelings, attitudes, behavior, and beliefs. (G. Schiller)
5	Manipulation – the management of public consciousness for the benefit of the people – «necessity». (T.M. Grushevskaya)	The structure of the world that allows you to win. (W. Riker)
6	The use of language resources in the fields of ideology, economics, and politics is a political necessity. (G. Klaus)	From the height of his «I» he turns another one into a «HE», an object that he can control and manipulate, and that he uses to carry out his actions. (E. Shostrom, V.N. Sagatovsky)
7	In the complex and multifaceted conditions of transition to a market economy, the formation of the republic's sovereignty, its autonomy and economic independence, and the implementation of political reform, ideology is a Believing that the people will decide to implement this policy without any influence difficult. Therefore, ideological influence, setting it in motion, is a vital necessity. A. Kalmyrzaev.	The manipulator's desire to actively influence events, creating a structure of the world in his own interests. (E.L. Dotsenko)
8		manipulation – «domination», «management», «control». (D.N. Volkogonov, E. Shostrom)

According to these researchers, it is for this reason that manipulators rely on language. The main goal here is to evoke certain emotions and feelings through words, and thus to induce a specific action as a result of the emotion that has arisen. Over time, emotional words that manipulate consciousness are supplemented with linguistic structures. Kara-Murza defines the rational structure of language as grammar and syntax, the «second layer of influence». Manipulators rely on this second layer, using linguistic constructions of varying complexity. «That is why science pays so much attention to the creation of artificial languages, while the rationalist paradigm dominates the consciousness of the masses», Kara-Murza believes [1].

A comprehensive analysis of the concept of «manipulation» leads to the following conclusion: new changes in society, especially socio-political changes, require and oblige us to reconsider the directions of areas of activity that are closely related to social psychology, because, according to scientists: «In the conditions of the existential vacuum created by the collapse of previous social ideals, a critical and rational attitude towards the world decreases, obstacles are created to the self-actualization of the creative potential of the individual. New ways of manipulating consciousness arise, fraught with the danger of its social degradation» [16].

It is also known that the behavior of society changes based on information received through the media. This issue is well discussed in the article by Zh. Bekbolatov «Information Policy and National Language in Kazakhstan»: «The question of how to adapt the behavior of the population to the requirements of the new era, how to form a new mentality should be one of the main questions facing state administration» [18].

Many domestic scientists emphasize that state management should begin with the management of mentality. According to Candidate of Philosophical Sciences E. Burova, no one in our country is engaged in summarizing ideological paradigms in a mental sense. In such a situation, some non-state institutions are actively trying to shape the public consciousness in their own direction, to establish a new mentality. This new mentality is characterized by tendencies toward despair, portraying the state and its representatives as enemies, and giving way to feelings of crisis and hopelessness. Under the pretext of «telling the truth», the dissemination of pessimistic information and forecasts through the mass media aims to channel public consciousness in a certain direction» [19].

Thus, the sphere of manipulation is mass consciousness, that is, a set of attitudes, feelings, emotions, skills, willpower, habits, and specific traits of character that arise in a sufficiently large number of people based on socio-economic conditions in life [20].

Mass consciousness ensures the adaptation of people to social relations through their knowledge, behavioral characteristics, traditions and customs. There are many linguistic and linguistic methods of manipulation used to demonstrate a certain situation, for example: purposeful repetitions, questioning pragmatics, exclamatory sentences, phraseological units, metaphor, simile, epithets, comparison method, colloquialism, metaphors, application method, permanent names, various abbreviations. Such linguistic units are an optimal tool for proving the veracity of the information provided and convincing the reader.

Scientist N. Uali in his works assesses some media as follows: «Feigning to defend the interests of the nation, language, science, and art, they use linguistic techniques that stir up a storm in a teacup-making a mountain out of a molehill or portraying a camel as a mere ant and vice versa [21]. In this case, they use linguistic methods to influence the emotional feelings of the reader rather than the intellectual perception». The combination of national interests and state interests should be reflected in the media more often.

Conclusion

Based on the works of scientists, the ambivalence of the term «manipulation» was revealed. Studies in this context led to the conclusion that the term «manipulation» should not be interpreted only in a negative sense. «Manipulation is a form of spiritual influence carried out by force, with hidden dominance, the use of hidden power without taking into account the wishes of another person, using another person as an object, thing, managing and controlling him», and «If there is no common thought, common public position, position in society, anarchy occurs. Therefore, it can be said that the occurrence of manipulation in information is justified. Attempts to manipulate are necessary in order to form common positions according to the laws of political history».

According to researchers, a manipulator is a social group that possesses special knowledge, is well-versed in manipulative influence, and holds advantages within society. The object of manipulation is large social groups involved in political processes. The sphere of manipulative influence includes emotions, feelings, views, customs, traditions, attitudes, values, and the needs of social groups. Altogether, these elements form mass consciousness. The main goal of the subject of manipulation is to shape the social and political objectives of society and the state, bringing them to the level of mass consciousness in order to maintain its own advantages within the social hierarchy and to ensure control over the object. The only true force capable of influencing public consciousness and uniting the masses toward a common goal is control through the mass media – one of the key mechanisms of the media itself.

References

1. Kara-Murza S.G. Manipuljacija soznaniem [Manipulation of Consciousness]. – Moskva: JeKSMO, 2003. – 830 p. (in Russian)
2. Bessonov B.N. Ideologija duhovnogo podavlenija [Ideology of Spiritual Suppression]. – Moskva: Mysl', 1978. – 295 p. (in Russian)
3. Ortega-i-Gasset Hose. Vosstanie mass [The Revolt of the Masses] / Per. Geleskula A.M. – Moskva: OSR, 1991. (in Russian)
4. Shishkov G. Upravljaemoe omassovlenie [Controlled Massification]. – Moskva: Mysl', 2006. – 248 p. (in Russian)
5. Kalmyrzayev A. We, Kazakhs, Have Longed for Freedom Since Ancient Times [Biz, qazaktar, erkindikti erte zamannan armandap kelgenbiz]. – Almaty: Gylym, 1998. – 102 p. (in Kazakh)
6. Grushevskaja T.M. Politicheskij gazetnyj diskurs: lingvopragmaticheskij aspekt [Political Newspaper Discourse: Linguopragmatic Aspect]: dis. na soiskanie uchenoj stepeni doktora filol.nauk [Doctoral dissertation in Philology]. – Krasnodar, 2002. – 256 p. (in Russian)
7. Klaus G. Sila slova. Gnoseologicheskij i pragmaticheskij analiz jazyka [The Power of the Word: Epistemological and Pragmatic Analysis of Language]. – Moskva, 1967. – 210 p.
8. Kassirer Je. Tehnika sovremennyh politicheskih mifov [The Technique of Modern Political Myths] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. 7, 1990, №2. – 58 p. (in Russian)
9. Volkogonov D.A. Psihologicheskaja vojna: Podryvnye dejstvija imperializma v oblasti obshhestvennogo soznanija [Psychological Warfare: Subversive Actions of Imperialism in the Sphere of Social Consciousness]. – Moskva: Voenizdat, 1983. – 95 p. (in Russian)
10. Sagatovskij V.N. Prikladnaja jetika i upravlenie nravstvennym vospitaniem [Applied Ethics and Management of Moral Education]. – Tomsk, 1980. – P. 83-89 (in Russian)
11. Shostrom E. Anti-Karnegi, ili Chelovek-manipuljator [Anti-Carnegie, or The Manipulator] / per. s ang. A. Malyshevoj. – Minsk: TPU Polifakt, 1992. – 128 p. (in Russian)
12. Shiller G. Manipuljatory soznaniem [Manipulators of Consciousness]. – Moskva: Progress, 1980. (in Russian)
13. Docenko E.L. Psihologija manipuljacii: fenomeny, mehanizmy i zashhita [Psychology of Manipulation: Phenomena, Mechanisms and Protection]. – Moskva: CheRo, 1997. – 344 p. (in Russian)
14. Gerasimov V.M. Obshhestvennoe mnenie v zerkale politicheskoj psihologii [Public Opinion in the Mirror of Political Psychology]. – Moskva: Luch, 1995. – 21 p. (in Russian)
15. Culadze A. Bol'shaja manipuljativnaja igra [The Big Manipulative Game]. – Moskva: Algoritm, 2000. – 336 p. (in Russian)
16.Grushin B.A. Massovoe soznanie: Opyt opredelenija i problemy issledovanija [Mass Consciousness: Attempt of Definition and Research Problems]. – Moskva: Politizdat, 1987. – 73 p. (in Russian)
17. Moskovichi S. Nauka o massah [The Science of Crowds]. – Moskva, 1996. (in Kazakh)
18. Bekbolatuly Zh. Information Policy and National Mentality in Kazakhstan [Information Policy and National Mentality in Kazakhstan]. – №1 (30), 2008. – p. 188 (in Kazakh)
19. Burova E.K. Obnovlennoj mental'nosti [Renewed Mentality]. // Mysl'. 1999. №11. (in Russian)
20. Jaroshevskij M.G. Istorija psihologii ot antichnosti do serediny XX veka [History of Psychology from Antiquity to the Mid-20th Century]. – Moskva: Akademija, 1997. – 146 p. (in Russian)
21. Nurgeldi U. The Theoretical Foundations of Kazakh Speech Culture [Theoretical Foundations of Kazakh Speech Culture]. – Abstract of Doctoral Dissertation (Philology). – Almaty, 2007. (in Kazakh)

Б.А. Абдыханова[1*], H. Stephanie[2]
[1]Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А
[2]Миннесота университетінің Білім беру және адам дамуы колледжі,
Миннеаполис, АҚШ
*ORCID: 0000-0001-8076-2336
*e-mail: abdychanovab@mail.ru

МАНИПУЛЯЦИЯ ТҮСІНІГІ ТУРАЛЫ МӘДЕНИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ДИСКУРС

Аңдатпа. Мақалада лингвистикалық манипуляция терминіне, ондағы әртүрлі түсініктерге анықтама берілді, дискурсивті манипуляция кең және тар мағынада қарастырылды, манипуляциялық дискурстың ерекше белгілері келтірілді, оның белгілеріне сипаттама берілді. Манипуляциялық әсердің дискурсивті механизмдерінің жұмысы сипатталды, манипуляция механизмінің бұқаралық санаға әсері теориялық тұрғыдан негізделді. Бұқаралық санаға жасырын психологиялық әсер ететін тілдік құралдар анықталып, берілді, тіл тек қарым-қатынас құралы, ауызша белгілер жүйесі ретінде ғана емес, сонымен қатар белгілі бір тактика мен стратегияларға негізделген өзара әрекеттесу тәсілі ретінде қарастырылды. Мұндай зерттеу әртүрлі ақпараттық технологияларды қолдануға қолайлы негіз болатын әлеуметтік-мәдени жағдайға байланысты қажет екендігі негізделді. Қазіргі уақытта әртүрлі ақпарат ағыны үнемі өсіп келе жатқандықтан, манипуляция құбылысы психолингвистика тұрғысынан өте маңызды зерттеу объектісі болып табылады.

Мақалада осы ұғымның мәдени-философиялық мәні, оның әлеуметтік және психологиялық аспектілері зерттеледі. Сонымен қатар, манипуляцияның қазіргі заманғы ақпараттық кеңістікте, саясатта және адамдар арасындағы қатынастарда қолданылуы туралы да сөз болады. Автор мақалада қарастырған бұл ұғымның этикалық жақтарын зерделеу арқылы, оны түсіну мен анықтаудың философиялық маңыздылығын айқындайды.

Тірек сөздер: манипуляция, тілдік сана, бұқаралық сана, тілдік манипуляция, манипуляциялық технология.

Б.А. Абдыханова*[1], H. Stephanie[2]
[1]Университет имени Шакарима города Семей,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А
[2]Образованияи развития человеческого потенциала,
университет Миннесоты, Миннеаполис, США
*ORCID: 0000-0001-8076-2336
*e-mail: abdychanovab@mail.ru

КУЛЬТУРНО-ФИЛОСОФСКИЙ ДИСКУРС О ПОНЯТИИ МАНИПУЛЯЦИИ

Аннотация. Статья посвящена разновидности языковой манипуляции, описанию работы дискурсивных механизмов манипулятивного воздействия. В статье приводятся специфичные черты манипулятивного дискурса, рассматривается дискурсивная манипуляция в широком и узком смысле, дается характеристика ее разновидностям. Автор выявляет и описывает языковые средства, с помощью которых осуществляется скрытое психологическое воздействие. В последнее время язык воспринимается не только как средство общения, система вербальных знаков, но и как способ взаимодействия на основе определенных тактик и стратегий. Необходимость такого исследования обусловлена социокультурной ситуацией, которая представляет собой благоприятную основу для использования различных информационных технологий. Поскольку в настоящее время постоянно растет поток информации, поступающей из различных источников, то явление манипуляция представляет собой очень важный объект изучения с точки зрения психолингвистики.

Ключевые слова: манипуляция, языковое сознание, массовое сознание, языковые манипуляции, манипулятивные технологии.

Авторлар туралы мәлімет

Абдыханова Бактыгуль Айдапкелевна* – PhD, «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ шет тілдер кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: abdychanovab@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8076-2336.

Stephanie Harson – Миннесота университетінің Білім беру және адам дамуы колледжі, АҚШ, Миннеаполис, e-mail: slhanson@umn.edu, ORCID:https://orcid.org/0000-0003-0524-1121.

Сведения об авторах

Абдыханова Бактыгуль Айдапкелевна* – PhD, заведующий кафедрой иностранных языков университета имени Шакарима г. Семей, Республика Казахстан, Семей, e-mail: abdychanovab@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8076-2336.

Stephanie Harson – Колледж образованияи развития человеческого потенциала, университет Миннесоты, Миннеаполис, США, e-mail: slhanson@umn.edu, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0524-1121.

Information about authors:

Baktygul Abdykhanova* – PhD, department of foreign languages high school of philology, Shakarim University, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: abdychanovab@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8076-2336.

Stephanie Harson – college of education and human development of Minnesota university Minneapolis, USA, e-mail: slhanson@umn.edu, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0524-1121.

Received 12.02.2025
Accepted 10.03.2025

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1(1)-3
ҒТАМР: 16.21.47

Л.К. Мейрамбекова*, Ә.Қ. Мүтәлі, А. Қадысқызы
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
010008, Қазақстан Республикасы, Астана қ. Сәтпаев к-сі, 2
*ORCID: 0000-0003-2159-4007
*e-mail: lmeyrambekova@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТЕРМИНЖАСАМ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Ғылым мен техника дамыған сайын мыңдаған жаңа ұғымдар пайда болып жатады. Әрбір пайда болған жаңа ұғымдарды ұлт тілі негізінде қалыптастыру үшін іске қосылатын амал-тәсілдер мен термин жасауда пайдаланылатын ішкі көздерді айқындап, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктерін көрсетудің маңызы айрықша. Сонымен қатар, кез-келген тіл басқа тілден сөз, термин алмасып отырады. Тіл атаулыда басқа тілден сөз, термин алмаған тілді кездестіру өте қиын.

Бұл мақалада қазақ тіліндегі терминжасамның ерекшеліктері ғылыми тұрғыда зерттеліп, қарастырылды. Терминтанудың ғылым ретінде қалыптасуы мен дамуы кезең-кезеңімен талданды. Тілдегі терминжасамның негізгі бағыттары, олардың қазіргі қоғам мен ғылымда қолданылуы туралы пікірлер талданды. Қазақ тілінде терминжасамның ерекшеліктері оның грамматикалық және лексикалық құрылымдарына сәйкес дамып келеді. Мақалада ұлттық тілдің ерекшеліктері мен мәдени факторлардың, сондай-ақ халықаралық тәжірибелердің қазақ тіліндегі терминжасамға әсері талданады. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі мен құрылымдары арқылы жаңа терминдерді қалыптастырудың тәсілдері мен әдістері қарастырылып, тілдік қолданыстардың дұрыс, жүйелі әрі түсінікті болуына бағытталған ұсыныстар беріледі. Мақала терминологияның тілдік негіздерін қарастырып, тіл қолданушыларына термин жасаудағы мүмкіндіктерді кеңейтуді мақсат етеді. Ұлттық терминдер қорын жасауда бағыттар мен ұстанатын қағидаттар жан-жақты көрсетілді. Сонымен қатар,Алаш зиялыларының қазақтың ғылыми тілін қалыптастырудағы атқарған еңбектері баяндалды.

Тірек сөздер: қазақ тілі, ұлттық терминология, Алаш зиялылары, үндестік заңы, терминжасам, терминқор.

Кіріспе

Тілде пайда болған терминдер адамдардың объективті шындықтары мен ұғымдарына дәл және нақты анықтама беруге ұмтылуымен байланысты болады. Термин латын тілінде «terminus», ал қазақ тілінде шек, шеті, шекарасы деген мағынаны білдіреді. Терминдер сөздігінде терминге мынадай анықтама берілген: «термин – ғылыми ұғымға айқын анықтама беретін, оның мағыналық шегін дәл көрсететін сөздер» [1]. Демек, термин ұғым атауы болса, терминнің дефициясы деген – сол ұғымның атауына берілген дәл ғылыми анықтама. Термин сөздің мағынасы оның дефициясы арқылы анықталады.

Қазақ тіліндегі терминдер басқа тілдегі терминдер сияқты тілдің дамуымен бірге дамып келеді. XX ғасырдың басында сала мамандарының ішінен де кәсіби білім мен білік жиып, өз білгенін хатқа түсірсем деушілер де табылып отырды. Мысалы, 1929 жылы мұнайшы Сабыр Шәріпов қазақ тілінде жазылған алғашқы «Nepti» атты еңбекті қазақ тілінде жазып баспаға ұсынды. Арнаулы сала тілін ғылыми тұрғыдан зерделеп зерттеу ісіне қазақ зиялылары аз тер төкпеді. Қазақ ғылымын дамыту жолында оқу құралдарын сапалы дайындау үшін терминологиялық жүйенің қажет екенін, термин сөз қалыптастыру тәртібі болу керектігін жақсы түсінді. 1924 жылы Орынбор қаласында өткен қазақ зиялылардың бас қосуы елеулі

орын алды. Е. Омарұлының «Қазақша пән сөздер» тақырыбындағы баяндамасы қызу пікір-талас туғызды. Пән сөздеріне қатысты Е. Омарұлының ойлары аса құнды болды. Елдес Омарұлы өз баяндамасында қазақша «пән сөздерін» қалыптастырудың маңыздылығын дәлелдей келіп, жалпыхалық тілінің терминжасам құндылықтарына жүгінуге үндейді. Қазақ тілінің сөзжасам формаларына тоқталып, морфологиялық тәсілді қолдануда тұрлаулы және тұрлаусыз жұрнақтардың мәнісіне, қолданбалы мағанасына терең үңілуге алғашқы қадам жасайды. Баяндамада пән сөздерін қалыптастырудың жолдарын қарастыра отырып, Еуропа халықтары қолданған латын пән сөздерін алуға болатындығын айтып, сөзжасам кезінде тілдегі үндестік заңы қатаң сақталуын ескертеді де, өзге тілден алынған кірме термин сөздер турасында мынандай ой білдіреді: «Қазақ тілінде үндестік заңы бар екені рас болса: қазақ тіліне кіргізген жат сөздердің де бәрін сол заңға келтіріп алу керек, сөздің ішіндегі дыбыстардың бәрін де бірыңғай жіңішкертіп я бәрін жуандатып алу керек». Термин сөздерді қалыптастырудың бірден бір қағидаты ретінде оның қазаққа – жалпы халыққа түсінікті және құлаққа жағымды болуында екенін баса айтады [2].

Ш. Құрманбайұлы бірнеше терминдерді айыратын белгілерді көрсетеді, атап айтқанда термин, ол ұғымның аты, оның дефинициясы болады. Терминдер сөз немесе сөз тіркестерінен, тілдік бірліктерден, жалпы есімдерден, сөз табына қатысы жағынан зат есімдерден тұрады. Терминдер атауыштық қызмет атқарып, негізінен ғылым тілінде, арнаулы сала шеңберінде қолданылады [3].

Терминге қойылатын талаптар:

1. **Терминнің бірмағыналылығы.** Термин бір арнаулы сала ішінде ғана бір мағынаны білдіруі, синонимдерінің болмауы керек.

2. **Термин мағынасының дәлдігі.** Термин атаудың өзі белгілейтін ұғымның мазмұнын қамтып, ұғымның негізгі басты белгілерінің термин мағынасы арқылы берілуі.

3. **Терминнің қысқалығы немесе ықшамдылығы.** Бірнеше сөздің тіркесуінен тұратын көп сыңарлы терминді ұғым атауы ретінде, атаусөз ретінде қолдану қолайлылық туғыза бермейді. Атау сөздер қысқа да нұсқа болуы керек. Тіл үнемділікті ұнатады.

4. **Терминнің тілдегі сөзжасам заңдылықтарына сәйкес келуі.** Терминдер де негізінен жалпы әдеби тілдегі атау сөздер сияқты ұлт тілінің сөзжасам тәсілдерін пайдалану арқылы жасалады. Ұтымды атау жасау үлкен талғампаздық пен шығармашылық қабілетті қажет ететін күрделі жұмыс.

5. **Терминнің туынды сөз жасауға қолайлы болуы.** Қазақ тілі жалғамалы тілдер қатарына кіретіндіктен неғұрлым қысқа, ықшам атауларға сөз тудырушы жұрнақтарды үсті-үстіне жалғау арқылы бір түбірден немесе негізден бірнеше туынды сөз, жаңа атау жасауға болады.

6. **Терминде эмоционалдылық пен экспрессиялықтың болмауы.** Жалпы ғылым тілі бейнелілікті, образдылықты емес, әр ұғымды өз атымен атауды қажет ететін дәлдікті, нақтылықты қалайды.

7. **Эстетикалық талаптарға сай келуі.** Терминнің дыбысталуы айтуға қолайсыздық туғызбай, естуге жағымды болуы. Құлаққа қораштау естілетін, айтуға ауыр, қарапайым лексика, жаргон, арго сөздердің термин ретінде таңдалмағаны жөн [3].

Материалдар мен әдістер

Алаш зиялыларының қазақтың ғылыми тілін қалыптастырудағы рөлі орасан. Алаш зиялыларының еңбектері қазақтың ғылым тілінің негізін қалады. Алаш зиялылары тілде баламасы жоқ кезде шет тіліндегі терминдерді қабылдауға болады, бірақ шет тіліндегі терминдерді қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сәйкестендіріп алу керектігін айтқан. Қазақ тіліндегі ғылыми терминдердің тұрақтана бастауы А. Байтұрсынұлы бастаған Алаш қайраткерлерінің еңбектерінен негіз алады. А. Байтұрсынұлы тіл, әдебиет ғылымдары терминологиясының негізін қалаумен бірге, әдістеме, тарих және этнографияға қатысты терминдер жасаған. Ол терминжасам тәсілдері мен жолдарын анықтап, оларды өз тәжірибесінде тұңғыш рет кеңінен пайдаланған, қазақтың ғылыми терминологиясының негізін қалаушы ғалым [4]. Мысалы: *зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, үстеу, етістік, шылау* сияқты терминдер өте ұтымды жасалған, өміршең терминдер [3]. «Оқу құралы», «Тіл - құрал» оқулықтарында қазақ тілінің бүгінгі күнге дейін қолданылып жатқан

терминдерін көруге болады. Пән сөздерін жасау барысында А. Байтұрсынұлы ең бірінші қазақтың байырғы төл сөздері негізінде термин жасау қағидатын берік ұстанып, термин жасауда қазақ тілі мүддесін басты орынға қойды.

Сонымен қатар, ғалым Ә. Жүнісбектің қазақ тілінінің фонетика терминдерін жасауда орны ерекше. Ғалым жасаған фонетика терминдері нақты мағынаны бере алатын, жалпы оқырмандарға да түсінікті. Олар **-м, -ым, ім** форманттары арқылы жасалған терминдер. Мысалы: **айтыл+ым – акустика, жасал+ым – артикуляция, қабылдан+ым – восприятие речи, естіл+ім – перцепция.** Бұл терминдер жоғарыда талдаған терминдерге қойылатын талаптарға сай келеді [3].

Нәтижелер мен талқылау

Қазақстандағы қазақ терминологиясының бастауы

Қазақ терминологиясы өзінің даму тарихында түрлі кезеңдерді басынан өткергені мәлім. Қазіргі таңда терминология қазақ тіл білімінің үлкен бір зерттеу саласына айналып отыр. Қоғам, ғылым, техника, технология дамыған сайын пайда болған ұғымдарға атау беру қажеттілігі туындайды. Осы құбылысты жүзеге асыратын лексика бөлігінің үлкен бір саласы – терминология. Терминология – жаңа ұғымның атауы қызметімен қатар сөздік қорды байытатын да сала. Оның осы даму тарихын, терминтанудың ғылым ретінде қалыптасу жолын, ұлттық терминдер қорын жасауда ұстанатын бағыт-бағдар, ұстаным– қағидаттарды анықтау, терминологияның өзге де көптеген ғылыми-теориялық, практикалық мәселелерін жан-жақты зерттеу өте маңызды. Бұған термин сөз бен терминдер жүйесінің лингвистикалық табиғатын, әр саланың ұғымдар жүйесінің өзіндік ерекшеліктерін, терминологияны біріздендіру, реттеу, стандарттау сияқты терминологиялық жұмыстарды жоғары кәсіби деңгейде жүргізудің ғылыми негізі мен әдістемесін жетілдіру де кіреді. Терминология саласының қалыптасып, дамуына ұлттық терминқордың сапалы терминдермен толығуына үлес қосқан, қосып келе жатқан ғалымдар баршылық. Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Сұлтанбек Қожанұлы, Елдес Омарұлы, Нәзір Төреқұлов сияқты қазақ зиялылары ұлттық терминқордың негізін қалауға жол салса, одан кейін Р.Сыздықова, Ө. Айтбайұлы, Б. Қалиев, М. Малбақов, Ш. Құрманбайұлы т.б. ғалымдардың да еңбегі ұшан-теңіз.

М. Кахраман қазақ терминологиясының даму тарихын *алғашқы кезең, дәстүрлі кезең, социалистік кезең, жаңа кезең* деп төрт кезеңге топтастырады [5].

1. Алғашқы кезең (1860-1910)

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың алғашқы онжылдығында қазақ терминологиясының қалыптасуы, дамуы мен орнығу кезеңінде сөздердің терминденуін зерттеу мақсатымен оның даму жолы көрсетілген. Қазақ зиялылары ескі және жаңа ғасыр аралығындағы терминологияның даму жолдарын тұтастай қарастыра отырып, келешекте оның қандай болуы керектігін көрсетті. Сонымен қатар, қазақтың ұлттық терминдерін жасаудың алғашқы үлгілері, сондай ақ, алғашқы басылып шыққан оқу құралдары мен ғылыми еңбектерінің негізінде қалыптасқан арнаулы сала тілі терминдері пайда болды. Жалпы бұл кезеңде ғылыми дамуларға байланысты ғылыми тіл және ғылыми терминдер қалыптасты [6].

2. Дәстүрлі кезең (1910-1930 арасындағы қазақ терминологиясы)

1910-1930 жылдар арасында қазақ елінің зиялы қауымы ұлттық тілдің дамуын негізге ала отырып, білім және өнер салаларына арналған еңбектерін жазып, терминжасау, термин қалыптастыру дәстүрін қалыптастырды. Білім және өнер салаларында ғылыми еңбектер жазған Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедұлы, Міржақып Дулатұлы, Жармахан Күдерин, Мағжан Жұмабайұлы, Сұлтанбек Қожанұлы, Елдес Омарұлы, Нәзір Төреқұлов сияқты қазақ зиялылары болды.

Қазақстанда жарық көрген алғашқы биологиялық оқу құралы Жармахан Күдериннің «Өсімдіктану» кітабы болды. Осы оқу құралында қолданған *аналық, әкелік, тұқым, түйіршік, қабықша, қалташа* секілді терминдер зиялы қауымдар тарапынан қолдауға ие болды (Жармахан Күдериннің «Өсімдіктану»). Сұлтанбек Қожанұлы еңбектерінде *теория, катет, пішін, диагонал, радиус, ортақ диаметр, таблица* сияқты терминдерді қалыптастырды (Сұлтанбек Қожанұлы). Елдес Омарұлының 1928 жылы Қызылорда қаласында жарық көрген

«Пішіндеме» атты оқу құралында *түйін, теория, қор – катет, пішін – фигура, қия – диагонал, өріс – радиус, саты – таблица* сияқты терминдер қолданылған (Елдес Омарұлы). Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» атты еңбегінде *еңбек, ақыл, жан, арман, қайрат* деген терминдер кездеседі (Мағжан Жұмабаев).

Қазақ арнаулы сала тілінің соның ішінде қазақ терминогогиясының зеттеу тарихында 1924 жылы Орынбор қаласында өткен қазақ білімпаздарының *сиезі* (қазір бұл сөз *съезд* деп жазылады) елеулі орын алды.Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезіне Әлихан Бөкейханұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Халел Досмұхамедұлы, Нәзір Төреқұлұлы, Елдес Омарұлы, Кенжеұлы Аспандияр, Наурызбайұлы Мырза сынды қазақтың зиялы азаматтары қатысты. Осы сиездің талқылауына мына мәселелер ұсынылды:

- жазу мәселелері;
- әліпби мәселелері;
- қазақша пән сөздер;
- ауыз әдебиетін жию шаралары;
- оқу, ғылым кітаптарын көбейту шаралары;
- бастауыш мектептердің бағдарламалары [2].

Жазу мәселелері туралы баяндаманы Елдес Омарұлы жасады. Елдес Омарұлы орыс тілі мен қазақ тілінде сөздердің жазылу ережелерін салыстырып, кейбір сөздердің жазылуы естілуінен басқаша болатынын, орысша сөздер өзгергенде түбірімен қопарылып өзгеретіндігін айтады. Ал керісінше қазақ тілінде жазу дыбыс жүйесінше екендігін, әр сөз өзінің естілуінше жазылатындығын баяндай келе: «Қазақша сөздер өзгергенде түбірімен қопарылып өзгермейді. Бір түбірге түрлі жалғау, жұрнақтар жалғанып өзгереді. Сондықтан біздің дыбыс жүйесіне келтіріп жазған сөздеріміз түбірлерінен басқаша болып, шықпайды» – деп түсіндіреді [2]. Сонымен қатар, қазақтың жазу ережелеріне байланысты – дыбысталуы бойынша жазудың дұрыстығы, кірме сөздерді бұқараға ыңғайлы қылып айту, қазақ тілінде бірен-саран жерде қолданылатын әріптерді әліпбиден алып тастау, тіл ережесін барынша қиындатпау, тілді ескіліктен айыру сынды салмақты пікірлер ұсынылған. Алаш зиялылары кірме сөздерді қазақ тілінің үндестік заңын сақтай отырып қолданысқа енгізгенде қойылған талапқа сай бұқараға айтуға ыңғайлы етіп енгізген. Оны мына мысалдардан көруге болады: «Баспақананың түрік *кәссісінде* 174-200 әріп ұясы болады, латын *кәссісінде* 100-ден аспайды. Орыс наборшігі (әріп тізуші) өз тілінде 7500 әріп тізгенде, латын әрпімен жазылатын *полак, прансуз* тілдерінде 5500 әріп теріп шығарады» – [2]. Қазіргі кезде мұндағы *кәссі – касса, полак - поляк, прансуз – француз* деп айтылып және жазылып жүр.

Әліпби мәселесі бойынша баяндаманы Ахмет Байтұрсынұлы жасады. Ахмет Байтұрсынұлы әліпби тақырыбындағы баяндамасында әліпбиді түзеу түркі жұртында бұрыннан келе жатқан мәселе екендігін айта келе жақсы әліпбидің қасиеттеріне сипаттама береді:

1. Жақсы әлібби тілге шақ болуы керек. Өлшенбей тігілген о жер, бұ жері бойға жұуысбай, қолбырап, солбырап тұрған кең киім сияқты артық әріптері көп әлібби де қолайсыз. Бойынды қысып, тәніңді құрыстырып, тырыстырып тұрған тар киім сияқты әрпі кем әлібби де қолайсыз болады.

2. Жақсы әлібби жазуға жеңіл болуға тиіс. Әліббидің әрбір сүгіреттері қиын болса, мүшелері көп болса жазуды ұзақтатып уақытты көп алады.

3. Әліббидің жақсысы баспа ісіне қолайлы болуға тиіс. Әрпі тізгенде оңай тізілетін, басқанда орынды аз алатын әлібби баспа сөзді арзандатады.

4. Жақсы әлібби үйретуге де қолайлы болуы тиіс. Әрпі сара жазуға оңай. Баспасы мен жазбасының сүуреті жақын әлібби үйретуге жеңіл болады. назар салынып, түркілік тұтастыққа баса мән берілген [2].

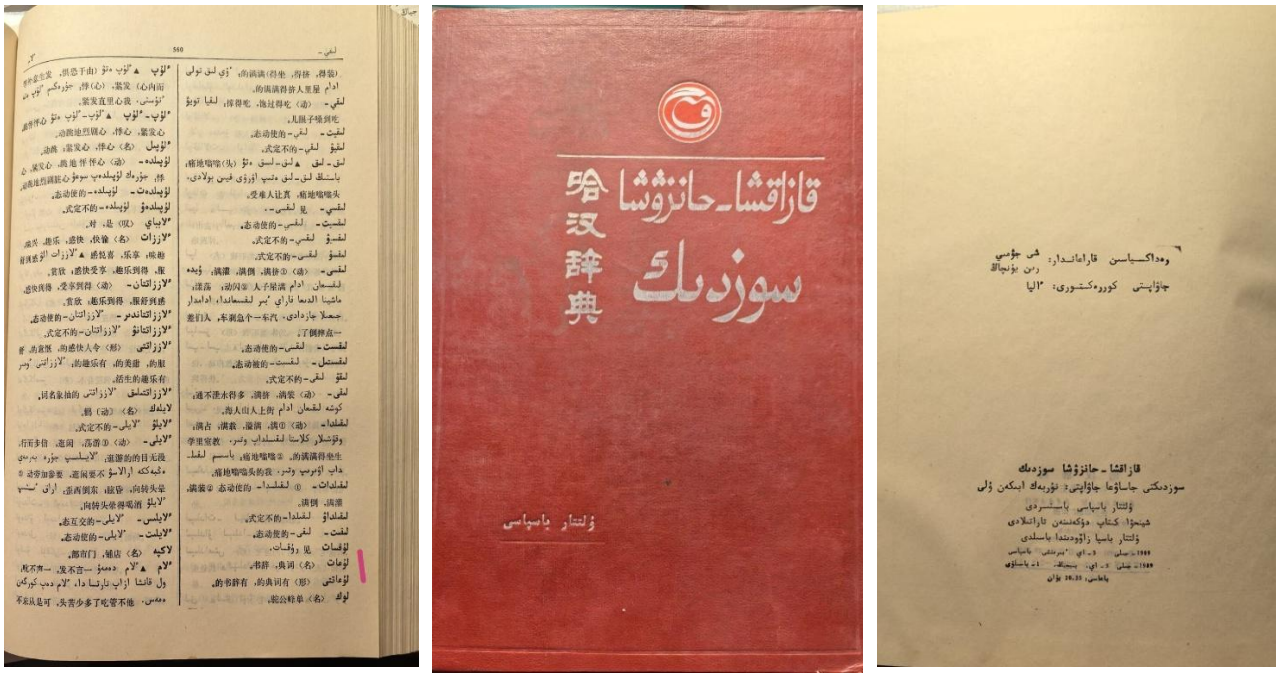
Съезде пән сөздерін талқылау қызу пікірталас тудырды. Қазақ тіліндегі пән сөздеріне қатысты баяндаманы Елдес Омарұлы жасап, оған Нәзір Төреқұлұлы, Манан Тұрғанбайұлы, Халел Досмұхамедұлы, Ишанғали Арабайұлы жарыссөзге шығып, пікірлерін ортаға салды. Пән атауларын талқылаудан соң съезд қаулы қабылдады. Осы қаулыда қазақша пән сөздері қазақтың өз тілінен алынуын, қазақтың өз тілінен табылмаған пән сөздер, басқа түркі тілдерінен

атап айтқанда, жалпы түркі сөзі болып, жат тілдің әсерінен аман болса, ондай сөздер жатырқамай алынсын дей келе, Еуропа халықтарының бәрінің де тіліне сіңіп кеткен жалпы жұртқа ортақ пән сөздер, қазақ тілінің заңдарына келтіріліп, қазақша сөздер әліппбиі ретімен тізіліп, лұғат кітабы болып жазылып шығарылсын деген шешімдер қабылданды [2]. Елдес Омарұлы қазақта жоқ пән сөздерін басқа түркі тілдерінен алу керек дегенді түркі халықтарының бәріне ортақ сөзден іздеу деп түсіну керектігін айтады. Себебі өзбек тіліне парсы тілінен енген сөздер, әзірбайжан және Оспан түріктерінің пән сөздеріне көбіне араб тілінен алынған сөздер, ал ноғай тіліне араб, парсы, орыс тілдерінен енген сөздер болғандықтан жалпы түркі халықтарының бәріне ортақ әрі түсінікті пән атауларын алуды ұсынды [2].

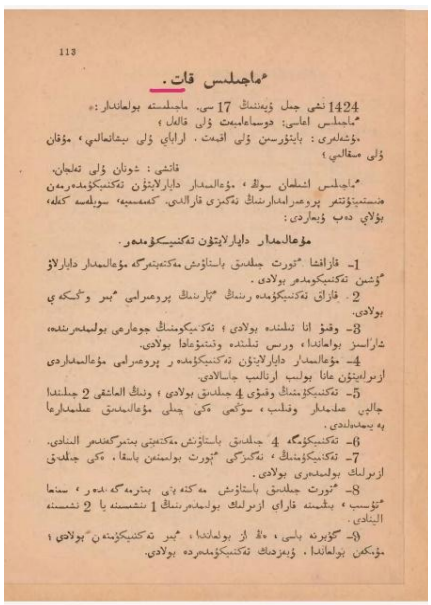
Съезде мектепке арналған оқу бағдарламасын жасау, оқулықтар жазу саласы да сарапталған. Алаш ардақтысы Телжан Шонанұлының сол жиында бастауыш сыныптарға арнап түзген оқыту жоспары бүгінгі тәуелсіз еліміздің білім бағдарламасына да оң ықпал ететін тағылымды жұмыс деуге болады. Алаш зиялылары ғылыми еңбектерді көбейту мәселесінің өзектілігін жақсы түсініп, ақыл-ой қазынасын байытудың қамын ойлапты.1924 жылы Орынбор қаласында өткен қазақ білімпаздарының съездегі Алаш зиялыларының жасаған баяндамаларынан, ортаға салған пікірталас ойларынан қазақ тіліндегі жаңа термин сөздерді талаптарға сай қолданғанын анық көруге болады. Мысалы: *Пән сөздері әуелі тиісті кемесиенің сынына түсіп, оның қабылдап алған сөздері баспа жүзінде жарияланып, көптің талқысына түсуге тиіс* [2]. *Сондықтан үшінші жыл тұрмыс жүйесі жағырапиямен бір кетеді* [2]. *Қазақша төрт жылдық баулу мектептерінің пыроғырамы* [2]. *Пән сөзін қазақ тілінен, онан табылмаған күнде жалпы түрік тілінен алу жолын қуаттап, қазақша лұғат кітабын шығару керек екенін айтты* [2]. Мұндағы *кемесие – комиссия, пыроғырамы – программа (*қазіргі кезде *бағдарлама* деп қолданылады*), жағырапия – география* деп айтылып және жазылып жүр, ал *лұғат – сөздік, нәзәрия – теория* деген мағынаны білдіреді. *Лұғат –* әдебиеттерде сөздік мағынасында қолданған сөз [7].

Осы Алаш зиялыларының қолданған сөздерін қазіргі кезге дейін Қытайдағы қазақтар қолданады. Мысалы: *Оқу-ағарту, тәлім-тәрбие қызметінен белгілі дәрежеде іс жүзіндік тәжірибесі және нәзәриялық негізі болуы тиіс* [8]. *Нәзәрия* сөзі *теория* деген мағынаны білдіреді.1989 жылы Пекиндегі ұлттар баспасынан шыққан Қазақша-Ханзуша сөздікте *лұғат* сөзі берілген. Қытай тіліндегі аудармасы 词典*сөздік* деп аударылған [9].

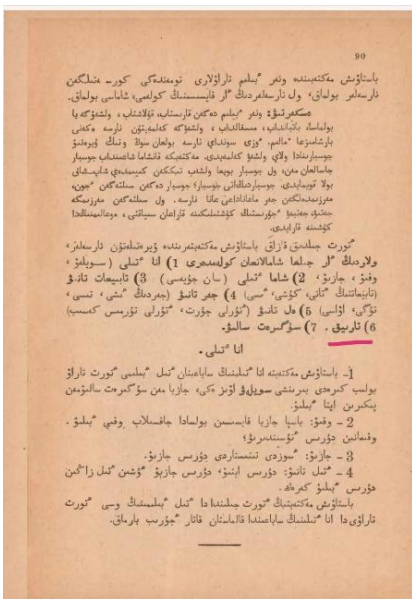
Мұның себебі Қытайдағы қазақтар ескі қазақ әліпбиі болып саналатын төте жазуды қолданады (1, 2 суреттер).

1-сурет. Қазақша-Ханзуша сөздік (төте жазу қолданылған)

Мәжіліс қат 113 бет

Тарық 90 бет

Лұғат 83 бет

2-сурет. Қазақша-Ханзуша сөздік (төте жазу қолданылған)

Ғалым Ш. Құрманбайұлы осы кезеңде қазақтың білікті ұлттық кадрлары қалыптасып, білім беру мен ғылымды ұлт тілінде дамытудың негізі қаланып, ғылымның көптеген салалары бойынша қазақ тіліндегі төл оқулықтардың жазылуы және өзге тілдерден аударылуы салалық терминологияның қалыптасуына жол ашылғандығын айтады [4].

3. Социалистік кезең (1930-1990 жылдар)

Социалистік кезеңде қазақ тілі бірте-бірте ұлттық терминологиядан алшақтап, терминдер орысшалана бастады. Термин жасауда Алаш зиялыларының ұстанған жолынан ауытқи бастады. Себебі, 30-жылдары Алаш зиялыларының көпшілігін халық жауы ретінде түрмелерге жапқан болатын. Нәтижесінде Кеңес Одағында термин жасау ісі орталықтан басқарылып отырды. Термин жасауда Кеңестер Одағының белгілеген ережелерін ұстануға тапсырма берілді. 1933 жылы Қазақстанда Термин комиссиясы құрылды. Қазақ терминологиясында орталық тарапынан дайындалған терминдер еш кедергісіз қабылданып отырды. 1950-1960 жж. термин мәселесіне үлкен мән беріліп Кеңестік Одақтың үлкен жиындарында сөздік жасау мәселелері талқыланып, нәтижесінде түрлі салалар бойынша 12 томнан тұратын сөздік баспадан шықты. Бұл қазақ тілі мен терминологиясы үшін үлкен жетістік еді. КСРО-да терминология мәселелері халықаралық және ұлттық терминдер жүйесінде қаралды [8]. Алайда, Кеңестік дәуірде орыс тілінен енген терминдер қазақ тілінің үндестік заңын сақтамай қолданысқа кіріп жатты. Мысалы: *министрлік, вагон, самовар, волейбол, факт, факультет, ферма, актив* деп қолданысқа еніп кетті.

4. Жаңа кезең (1990 жылдардан кейінгі қазақ термині)

Тәуелсіздік алған кезеңнен бері Қазақстан Республикасының нарықтық экономикаға көшуі, шет мемлекеттермен халықаралық байланыс орнатуы, қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болуы ұлттық терминологияға өз әсерін тигізіп, қазақ тіліне көптеген жаңа терминдердің енуіне жол ашты. Жабық қоғамнан ашық қоғамға, этатизмнен еркін экономикаға өте отырып, барлық салаларда егемен қоғам құру бағытында жұмыстар жүргізілді. Ғылымның барлық салалары бойынша қазақ тілінде ғылыми еңбектер жазыла бастады. Қазақ тілінде төлтума терминдер жасау мәселесі бойынша қарқынды жұмыстар жүргізіліп көптеген жаңа терминдер пайда болды. Мысалы: социалистік кезеңде *класс, самолет, вертолет, документ, группа, протокол* сөздерін қазақ тілінде төлтума терминдерге алмастырып *сынып, ұшақ, тікұшақ, құжат, топ, хаттама* деп қолданысқа енгізілді. Бұл төлтума терминдерді алғашында қолдану қиын көрінгенімен, уақыт өте келе тиісті деңгейде өзінен-өзі қалыпқа

түсті. Қазақ тілінде ұлттық терминологиясының бүгінгі таңдағы жаңаруына Қазақстан Республикасының егемендік алғаны ерекше ықпал етіп отырғандығы байқалады.

Жаңа терминдер жасауда ұлт тілінің ішкі мүмкіндігін сарқа пайдалану қажеттігін Ә.Қайдар ұсынды [3]. Жалпы кез-келген тілдің терминологиялық лексикасының түзілуіне негіз болатын **екі көзі** бар. Оның **біріншісі** - ұлттың өз тілі, **екіншісі** - өзге халықтардың тілі. Біріншісі терминжасамның **ішкі көзі,** екіншісі терминжасамның **сыртқы көзі** деп аталады. Қазақ терминологиясында атаулардың 70-80 пайызын кірме терминдер құрайды. Бұл көрсеткіш терминология әлі де толыққанды ұлттық сипатқа ие емес екендігін көрсетеді. Ол үшін терминжасам тәсілдері іске қосылып, үздіксіз жетілдіріліп, термин жасауда пайдаланылуға тиісті лексикалық қабаттар тиімді пайдаланылуы қажет. Кірме терминдерді азайтып, ұлттық терминқорды байыту қазақ тілді ғалымдардың міндеті [3].

Қорытынды

Қорыта келе,қазіргі кезде қазақ тілінде үндестік заңына сай келмейтін термин сөздердің бар екендігі, басқа тілден енген атаулар өзгертпей, тәте қолданылып жүргені анықталды. Осы жағдайды оңтайландыру үшін кірме терминдерді азайтып, қазақи терминқорды байыту, атап айтқандаұлттық терминологияның барлық салалары бойынша зерттеулер терең жүргізілуі заман талабы. Болашақта қазақ тілі терминдерінің жаңғырып, қолдану аясының кеңеюі үшін қызмет ету әрбір қазақтың міндеті мен парызы.

Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті қаржыландыратын 2023-2025 жылдарға арналған жоба аясында жүзеге асырылды. (IRN AP19676809)

Әдебиеттер

1. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Құрастырушылар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев. Екінші басылуы. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
2. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. – Орынбор: Қырғыз мемлекеттік баспасы, 1925. / Халықаралық Түркі академиясы Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Ред. Д. Қыдырәлі. – Ғылым баспасы: Астана, 2015. – 270 б.
3. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері (Барлық сала мамандарына арналған әдістемелік құрал). – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 240 б.
4. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. – Алматы: Сардар баспа үйі, 2014. – 928 бет.
5. Кахраман М. Түрік, қазақ тілдері терминологиясының даму жолдары және лингвистикалық терминдер. Фил. ғыл. канд ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған дисс. автореферaты. – Астана, 2010. – 24 б.
6. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы: Ғылым. 1998. – 208 б.
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
8. Лейчик В.М. Предмет, методы и структура терминоведения: Автореф, дисс. докт. филол. наук. М., 1989.
9. Қазақша-Ханзуша сөздік. Жауапты Н. Әбікенұлы. – Пекиндегі ұлттар баспасы, 1989. – 1492 б. (төте жазу қолданылған).
10. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
11. Шынжаң оқу-ағартуы / Айлық журналы №4, 2004. (журналда төте жазу қолданылған).

References

1. Adebiettanu. Terminder sozdigi [Literary Studies. Dictionary of Terms] / Kurastyrushylar: Z. Akhmetov, T. Shanbaev. – Ekinshi basylymy. – Almaty: Ana tili, 1998. – 384 p. (in Kazakh)
2. Kazak bilimpazdarynyn tungysh siezi [The First Congress of Kazakh Intellectuals]. – Orynbor: Kyrgyz memlekettik baspasy, 1925; Halykaralyk Turki akademiyasy. Kazak bilimpazdarynyn tungysh siezi / Red. D. Kydyrali. – Astana: Gylym baspasy, 2015. – 270 p. (in Kazakh)

3. Kurmanbaiuly Sh. Terminkor kalyptastyru kozderi men terminzhasam tasilderi (Barlyk sala mamandaryna arnalgan adistemelik kural) [Sources of Terminology Formation and Methods of Term Creation (Methodological Guide for Specialists of All Fields)]. – Almaty: Sozdik-Slovar, 2005. – 240 p. (in Kazakh)
4. Kurmanbaiuly Sh. Kazak terminologiyasy [Kazakh Terminology]. – Almaty: Sardar baspa uii, 2014. – 928 p. (in Kazakh)
5. Kakhraman M. Turik, kazak tilderi terminologiyasynyn damu zholdary zhane lingvistikalyk terminder [Development Paths of Turkish and Kazakh Terminology and Linguistic Terms]: filol. gylym. kand. gylymi darezhesin alu ushin daiyndalgan diss. avtoreferaty. – Astana, 2010. – 24 p. (in Kazakh).
6. Kurmanbaiuly Sh. Kazak leksikasynyn termindenui [Terminologization of Kazakh Vocabulary]. – Almaty: Gylym, 1998. – 208 p. (in Kazakh)
7. Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language] / Zhalpy redaktsiyasyn baskargan T. Zhanuzakov. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 968 p. (in Kazakh).
8. Leichik V.M. Predmet, metody i struktura terminovedeniya [Subject, Methods and Structure of Terminology Science]: avtoref. diss. dokt. filol. nauk. – Moscow, 1989. (in Russian)
9. Kazaksha-Khanzusha sozdik [Kazakh-Chinese Dictionary] / Zhauapty N. Abikenuly. – Pekindegi ulttar baspasy, 1989. – 1492 p. (in Kazakh, tote zhazu)
10. Baitursynov A. Til tagylymy [Language Studies]. – Almaty: Ana tili, 1992. – 448 p. (in Kazakh)
11. Shynzhan oku-agartuy [Xinjiang Education] // Ailyk zhurnal. – 2004. – № 4. (Zhurnalda tote zhazu koldanylgan) [The journal uses Arabic script]. (in Kazakh)

Л.К. Мейрамбекова*, Ә.Қ. Мүтәлі, А. Қадысқызы
Евразийский национальный университет имени Л. Гумилева,
010008, Республика Казахстан, г.Астана, ул. Сатпаева, 2
*ORCID: 0000-0003-2159-4007
*e-mail: lmeyrambekova@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОЛОГИИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. По мере развития науки и техники появляются тысячи новых терминов. Особое значение имеет выявление методов и внутренних источников, используемых при создании терминов, а также выявление уникальных особенностей каждого из них, которые используются для формирования каждого нового понятия на основе национального языка. Кроме того, каждый язык заимствует слова и термины из других языков. Очень трудно найти язык, который не заимствовал бы слова и термины из другого языка. В данной статье были рассмотрены особенности терминобразования в казахском языке. Поэтапно проанализировано становление и развитие терминологии как науки. Подробно разъяснены направления и принципы, которых необходимо придерживаться при создании национального фонда терминов. Кроме того, были освещены работы алашской интеллигенции в формировании казахского научного языка.

Ключевые слова: казахский язык, национальная терминология, алашская интеллигенция, закон сингармонизма, терминообразование, терминологический фонд.

L. Meirambekova*, A. Mutali, A. Kadyskyzy
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
010008, Republic of Kazakhstan, Astana city, 2 Satpayev street
*ORCID: 0000-0003-2159-4007
*e-mail: lmeyrambekova@mail.ru

FEATURES OF THE KAZAKH LANGUAGE'S TERMINOLOGY

Abstract. Thousands of new terms are created as science and technology progress. Finding the internal sources and techniques used to create terms, as well as the distinctive qualities of each one that are utilized to create each new concept based on the national language, is especially crucial. In addition, every language borrows words and phrases from other languages. It is quite difficult to find a language that does not take words and phrases from another language. This paper explored the characteristics of Kazakh terminology. The formation and development of Kazakh terminology as a

science were analyzed step by step. The rules and principles of the construction of the national terminology database were comprehensively explained. In addition, the work of the Alash intelligentsia in the formation of the Kazakh scientific language was introduced.

Keywords: kazakh language, national terminology, Alash intelligentsia, vowel harmony, term formation, терминологический фонд.

Авторлар туралы мәлімет

Мейрамбекова Лязат Касымовна* – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Халықаралық қатынастар факультеті шет тілдері кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан Республикасы, Астана, e-mail: lmeyrambekova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6099-6335.

Мүтәлі Әлия Қадырқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы**,** Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Халықаралық қатынастар факультеті, Қазақстан Республикасы, Астана, e-mail: mutali_tur62@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6090-9529.

Қадысқызы Айгүл – магистр**,** аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Халықаралық қатынастар факультеті, Қазақстан Республикасы, Астана, e-mail: kadys_a@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6099-6335.

Information about authors

Lyazat Meirambekova* – PhD, acting associate professor, head the of Foreign Languages department at the Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov ENU, Republic of Kazakhstan, Astana, e-mail: lmeyrambekova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6099-6335.

Aliya Mutali – candidate of pedagogical sciences, senior lecturer of the Foreign Languages department at the Faculty of International Relations L.N. Gumilyov ENU, Republic of Kazakhstan, Astana, e-mail: mutali_tur62@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6090-9529.

Aigul Kadyskyzy – senior lecturer of the foreign languages department at the Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov ENU, Republic of Kazakhstan, Astana, e-mail: kadys_a@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6099-6335.

Сведения об авторах

Мейрамбекова Лязат Касымовна* – PhD, и.о. ассоциированного профессора, заведующий кафедрой иностранных языков факультета международных отношений Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева, Республика Казахстан, Астана, e-mail: lmeyrambekova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6099-6335.

Мутали Алия Кадыркызы – кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры иностранных языков факультета международных отношений Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева, Республика Казахстан, Астана, e-mail: mutali_tur62@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6090-9529.

Кадыскызы Айгуль – магистр, старший преподаватель кафедры иностранных языков факультета международных отношений Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан, Астана, e-mail: kadys_a@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6090-9529.

Редакцияға енуі 13.02.2025
Өңдеуден кейін түсуі 25.02.2025
Жариялауға қабылданды 10.03.2025

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1(1)-4
МРНТИ: 16.21.51

А.С. Садыкова
КГКП «Геологоразведочный колледж г. Семей»,
071411, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Ж. Карменова, 11В
ORCID: 0009-0008-3739-111X
e-mail: s-aizhan1984@mail.ru

КОНЦЕПТ «РОДИНА» В ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА

Аннотация. В данной статье представлено исследование концепта «Родина» в языковом сознании студентов средне-специального учебного заведения. Методом исследования послужил опрос студентов «КГКП «Геологоразведочный колледж г. Семей», охватывающий три содержательных блока: 1 блок - выявление языковых представлений, стереотипов, ценностных ориентаций и мировоззренческих установок, репрезентирующих концепт «Родина» в сознании студентов; 2 блок - изучение культурных ассоциаций и образов, связанных с концептом «Родина» в сознании студентов; 3 блок - изучение иерархической структуры понятия «Родина» в сознании студентов. На основе полученных данных мы прослеживаем сфокусированность окружающего пространства и его эмоциональное восприятие, что позволяет говорить о приоритете интуитивного и эмоционально-чувственного восприятия над рациональным. Как показывает исследование, «место рождения и проживания» является ядром структура концепта «Родина». Это отражает близость языковой картины мира этой группы понятий к наивной картине мира. Уровни эмоционального восприятия имеют особую значимость в описании содержательного компонента концепта «Родина». Результаты исследования могут быть использованы для более глубокого понимания культурных особенностей Казахстана, а также для развития межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: концепт, родина, языковое сознание, студенты колледжа, лингвокультурология.

Введение

Концепт «Родина» – одно из самых важных и сложных понятий в языковой картине мира, охватывающее не только географические, политические и культурные аспекты, но и эмоциональные и психологические компоненты. Изучение этого концепта позволяет получить представление о его семантике и роли в обществе.

Понятие «Родина» привлекло внимание ученых в 90-х годах XX века. В то время вопросы национального самосознания, его отражения и выражения в языке считались актуальными для науки языкознание. Концепт «Родина» является одним из самых важных и сложных понятий в языковой картине мира. Он охватывает не только географические, политические и культурные аспекты, но и эмоциональные и психологические составляющие. Изучение этого понятия с помощью науки языкознание обеспечивает понимание его семантики и роли в обществе. Языкознание является наукой, изучающей язык как средство коммуникации и выражения мыслей. В рамках этой науки существует отдельное направление, называемое лексикология, которое изучает лексику языка и ее семантику. Концепт «Родина» является одним из ключевых понятий в лексике многих языков, включая английский и казахский языки.

Лингвокультурология – это междисциплинарная наука, которая использует методы из лингвистики, культурологии, социологии и антропологии для исследования связи между языком и культурой. Один из ключевых подходов в лингвокультурологии – когнитивный подход, который рассматривает языковые конструкции как отражение культурных представлений и значений.

Изучение концепта «Родина» в лингвокультурологии включает в себя анализ языковых единиц, связанных с этим понятием, таких как лексические единицы, идиомы, метафоры и прочие. Кроме того, важную роль играет контекст, в котором эти языковые единицы употребляются. Одним из подходов к изучению концепта «Родина» в лингвокультурологии выступает сравнительный анализ, который позволяет выявить различия в трактовке концепта в разных культурах. Например, сравнение казахского и английского языков

показывает, что в казахском языке большое значение уделяется привязанности к конкретному географическому месту, в то время как в английском языке Родина часто ассоциируется с государством и его идеалами.

Кроме того, лингвокультурологи также исследуют связь между концептом Родина и другими культурными понятиями. Например, в казахской культуре она часто связывается с концептом матери, что отражает важность материнского начала в казахском менталитете. Во французской культуре Родина часто ассоциируется с концептом свободы, что отражает историческое значение Франции в борьбе за независимость.

Изучение концепта «Родина» в лингвокультурологии имеет большое значение для понимания культурных различий и сходств между разными народами. Кроме того, это исследование позволяет лучше понимать самих себя и свою привязанность к родному месту, что в большей степени важно для формирования национальной идентичности самостоятельной личности.

Понятие «малая Родина» обычно относится к родному городу, селу или региону, где человек родился и вырос, и где у него возникли особые связи, традиции и воспоминания. Оно соотносится с индивидуальным опытом и личной историей человека. В противоположность, понятие «большая Родина» включает в себя более широкие границы и относится к стране или региону, где человек живет и работает, где он имеет гражданство и с которой он чувствует сильную связь. Оно также коллаборирует с национальной идентичностью и культурой. Оба понятия могут иметь эмоциональное значение для индивидуума и служить основой для формирования его патриотических чувств и привязанности к своей земле и народу.

Касательно дефиниции «концепт» следует обозначить, что это базовое понятие, которое отражает основные идеи, ценности и культурные нормы определенной группы людей или народа. Концепты являются основой для формирования ментальных моделей, которые в свою очередь влияют на мышление, поведение и коммуникацию людей. В лингвистике концепт рассматривается как единица смысла, которая связывает языковую форму с ее значением. Данное понятие обуславливает значение еще одного термина «концептология». Это направление, как наука о концептах, возникло в середине XX века в США и Германии. Ее основателями считаются лингвисты Карл Гейнц Юдженс и Джордж Лакофф. Они предложили новый подход к изучению языка, основанный на понимании концептов, которые лежат в основе языковых выражений. С тех пор концептология стала широко применяться в различных областях знания, таких как психология, социология, культурология и других социальных науках. Она способствует лучшему пониманию культурных различий и особенностей мышления различных групп людей, а также разработке эффективных коммуникационных стратегий в разнообразных контекстах.

Сегодня модель концепта используется не только для анализа языковых выражений, но и для изучения любых понятий и идей, которые могут быть представлены в виде концепта. Она помогает систематизировать знания и облегчает понимание связи между ними, что делает ее полезной для научных и практических целей.

Формирование концепта «Родина» у детей является многомерной пошаговой комбинацией действий, в которой принимают участие различные психологические механизмы и когнитивные процессы. Одним из ключевых элементов этого алгоритма является идентификация, то есть определение себя в контексте социальной группы, к которой относится ребенок. Идентификация формируется в результате взаимодействия с различными агентами социализации, такими как семья, школа, друзья и так далее.

Концепт «Родина» также связан с понятием патриотизма, который представляет собой эмоциональную составляющую национальной идентичности. Патриотизм – это чувство гордости и любви к своей стране, желание работать на благо общества и вкладывать усилия в повышение уровня жизни соотечественников. Термин «патриотизм» происходит от греческого слова «патриос», что означает «отеческий». Он может проявляться в разных формах: в участии в гражданской жизни, в защите государственных интересов и т.д.

Существует множество теорий и подходов к изучению процесса становления национальной идентичности, который является многомерным и комплексным явлением. Осознание собственной принадлежности к определенной нации включает в себя множество элементов, таких как язык, культуру, традиции, общественные институты, символику и многие другие факторы, варьирующиеся в зависимости от страны и региона. Одним из ключевых элементов становления национальной идентичности является язык, поскольку он не только отражает культурные и исторические особенности народа, но и выступает в роли основного средства коммуникации, объединяющим людей с общими ценностями и менталитетом. Кроме того, в становлении понимания и осознания себя, как представителя определенной нации, играют важную роль культура и традиции. Культура включает в себя множество элементов, таких как литература, искусство, музыка, танцы, народные обычаи и т.д. Традиции не просто отражают историческое наследие народа, но и формируют особый национальный стиль, способствующий объединению людей с общими ценностями и установками.

Одним из факторов, влияющих на становление национальной идентичности, являются общественные институты, такие как государство, образование, средства массовой информации и религия. Государственная политика и законодательство оказывают влияние на культурные и социальные процессы. Образование обеспечивает передачу знаний и ценностей народа, а также формирует установки и менталитет.

Одним из важных аспектов формирования концепта «Родина» является социальное обучение. Социальное обучение выступает в роли процесса, при котором дети усваивают ценности, нормы и поведенческие паттерны через наблюдение и подражание взрослым и сверстникам. В контексте формирования концепта «Родина», социальное обучение может быть осуществлено через организацию мероприятий, посвященных истории и культуре Родины.

Еще одним аспектом формирования концепта «Родина» выступает также самооценка ребенка. Она является механизмом, который позволяет оценивать себя и свои возможности в контексте социальной группы. Положительная самооценка может усилить позитивное отношение к Родине, в то время как отрицательная самооценка способствует формированию отрицательных стереотипов и предрассудков.

Итак, осознание концепта «Родина» – это сложный и многогранный процесс, который зависит от многих факторов, таких как национальная идентификация, социальное обучение, самооценка и чувство патриотизма. Понимание и принятие концепта «Родина» имеет важное значение для развития позитивной национальной идентичности.

Существует несколько гипотез об этимологии слова Родина, и каждая из них имеет свои аргументы и контраргументы.

Одна из гипотез связывает происхождение этого слова с латинским термином «patria», что означает «отечество». Предполагается, что этот термин попал в славянские языки через латинский язык, который был распространен в Европе в период Средневековья. Однако, некоторые лингвисты возражают против этой гипотезы, утверждая, что термин «patria» был не распространен в славянских языках в этот период.

Другая гипотеза связывает происхождение слова Родина с глаголом «родить» и существительным «род». Согласно этой гипотезе, слово Родина происходит от термина «родовина», что означает «место, где человек родился». Однако, эту гипотезу также можно оспорить, учитывая, что в древнерусском языке отсутствовало слово «родовина».

Третья гипотеза связывает происхождение слова Родина с индоевропейским термином «*h1er», что означает «род, рождение, происхождение». Предполагается, что это термин был распространен в индоевропейских языках в древности и сохранился в различных вариантах в разных языках мира. Данную гипотезу также представляется возможным оспорить, учитывая, что не существует надежных доказательств того, что этот термин применялся в древнерусском языке.

В целом, происхождение слова Родина остается открытым вопросом в лингвистике. Изучение этой темы имеет большое значение для понимания культурных и исторических связей между разными народами.

Материалы и методы

Исследование было структурировано вокруг трех содержательных блоков, направленных на изучение различных семантических групп концепта «Родина» в языковом сознании студентов геологического колледжа разных национальностей: 1) выявление языковых представлений, которые представляют концепт «Родина» в сознании студентов; 2) изучение культурных ассоциаций, имеющих связь с концептом «Родина» в сознании студентов; 3) изучение иерархической структуры понятия «Родина» в сознании студентов.

Студентам колледжа была задана следующая серия вопросыов: Что такое «Родина»?; На что похожа ваша «Родина»; Что для вас значит «Большая Родина»?

Вопрос «Нужно ли любить свою Родину?» был направлен на выявление личностных составляющих понятия «Родина» в сознании респондентов.

Чтобы оценить уникальность понятия «Родина» в сознании студентов, был сформулирован следующий вопрос: У каждого человека есть своя Родина. Что особенного в твоей Родине?

Уникальность понятия «Родина» в сознании респондентов была исследована путем анализа ответов на вопрос: У каждого человека есть своя Родина. Что особенного в вашей Родине?

Был произведен анализ частоты совпадений выявленных значений.

Исследование было проведено на базе Геологоразведочного колледжа области Абай с 01.09.2022 г. по 01.12.2022 г. В данном исследовании приняли участие 57 студентов различных национальностей.

В казахстанском языкознании концепт «Родина» исследуется многими учеными. В лингвистике концепт «Родина» («Атамекен», «Туған жер») является предметом изучения Р.З. Шалабаевой (Шалабаева, 2016). Ш.Т. Есембековой, Ш.К. Абадилдаевой (Есембекова, Абадилдаева, 2017), З. Каримовой (Каримова, 2023). Олжабаев Б., Пангереев А., Сойлемез О. исследуют концепт «туған жер» в фольклоре казахского народа, выявляя черты национального мировосприятия, вориятия природы и окружающей среды (Олжабаев, Пангереев, Сойлемез, 2022). Ж.С. Таласбаева рассматривает концепт «Туған жер» в концептуальном поле поэзии жырауского периода (Таласпаева, 2021). Репрезентация концепта «Родина» в современных литературных произведениях также привлекают внимание исследователей (Рысберген, Халидуллаева, 2018; Абуханова, Ташенова, 2016; Молдасанов, 2020). В зарубежном языкознании данная тема является предметом изучения Я. Дегирменчи (Дегирменчи, 2019), О. Палаван, Е. Козанер (Палаван, Козанер, 2022).

Изучение концепта «Родина» в лингвокультурологии позволяет лучше понимать самих себя и свою привязанность к родному месту, что в большей степени ва жно для формирования национальной идентичности самостоятельной личности.

Результаты и обсуждение

В ходе проведенного опроса были получены следующие результаты.

Ответы на вопрос «Что такое Родина?» были проанализированы с учетом частоты совпадающих слов и выражений. Полученные резульаты представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Сопоставительный анализ ответов на вопрос «Что такое Родина?» респондентов - представителей различных национальностей

Народность	Кол-во респондентов	Наиболее частый ответ
Казахи	30	Родной народ
Русские	17	Родина - мать
Та тары	5	Город родной
Узбеки	2	Место учебы
Уйгуры	2	Место проживания
Корейцы	1	Место рождения

Проведенный анализ ответов респондентов, позволил создать диаграмму и обозначить количество ответов в процентном соотношении, в соответствии с общим количеством респондентов (без разделения на этносы) (Рисунок 1).

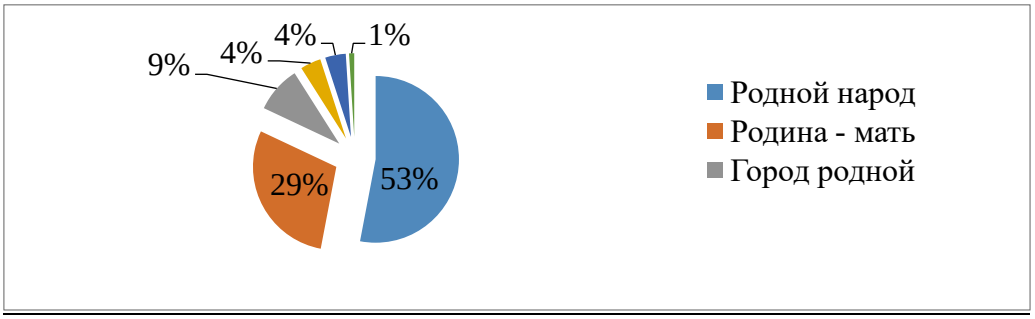

Рисунок 1 – Анализ ответов респондентов в процентном соотношении

Самой частотной группой понятия «Родина» у опрошенных участников является "место рождения и проживания/родной город/место учебы", что коррелирует с основным словарным значением Родины как "место рождения кого-либо". У репондентов родной город чаще всего является местом рождения и проживания.

Вопрос «Какая она, твоя родина?» был задан с целью выявления актуализированных признаков Родины. В таблице 2 представлены ответы на данный вопрос респондентов – представителей различных национальностей.

Таблица 2 – Сопоставительный анализ ответов на вопрос «Какая она, твоя Родина?» представителей различных национальностей

Национальность	Кол-во респондентов	Наиболее частый ответ
Казахи	28	Бескрайняя
Русские	15	Необъятная
Татары	5	Единая
Узбеки	2	Гостеприимная
Уйгуры	2	Многонациональная

Анализ ответов респондентов позволил составить диаграмму и определить количество ответов в процентном соотношении от общего числа респондентов (без разделения на этнические группы) (Рисунок 2.)

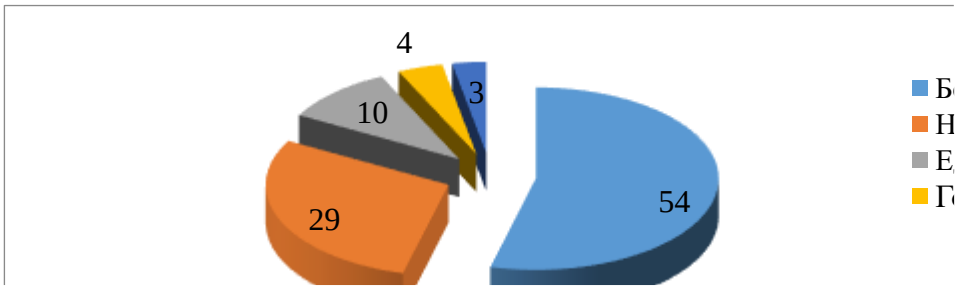

Рисунок 2 – Анализ ответов респондентов на вопрос «Какая она , твоя Родина ?» в процентном соо тношении

Согласно полученным данным, признак «бескрайняя» является наиболее значимым (54%). Студенты описывают Родину с помощью лексем, указывающих на ее ландшафт: «степь, горы, жайляу». Данные лексемы составляют основу группы значений концепта «Родина» как «географическая среда обитания». Также студенты-респондены указывают на богатство Родины – ее природные ресурсы.

Пространственное значение исследуемого концепта («необъятная») было актуализировано в многочисленных ответах респондентов и составило 29 процентов. Данную

характеристику можно дополнить категорией «гостеприимный» (4%), которая одновременно подчеркивает менталитет страны. Участники воспринимают свою страну как дом для ее разнообразного населения, определяя ее как «единую» (10%), «многонациональную» (3%).

Третий этап исследования направлен на понимании идеи «Большой Родины» в рамках формирования гражданской идентичности. В опросе приняли участие 54 студента первого курса (Таблица 3).

Таблица 3 – Сопоставительный анализ ответов на вопрос
«Что значит для тебя «БОЛЬШАЯ РОДИНА?»

Национальность	Кол-во респондентов	Наиболее частый ответ
Казахи	32	Место, где все говорят на родном языке
Русские	15	Страна, в которой мы живем
Татары	4	Казахстан
Узбеки	1	Столица
Уйгуры	1	Символика
Корейцы	1	Страна, в которой мы живем

Анализ ответов респондентов позволил составить диаграмму и определить количество ответов в процентном соотношении от общего числа респондентов (без разделения на этнические группы) (Рисунок 3).

Результаты исследования показывают, что для респондентов понятие «Большая Родина» включает в себя такие понятия, как «страна/Казахстан». Важность государственной символики и столицы При анализе результатов опроса ответы типа «Флаг - это символ нашей страны; Астана - это столица нашей Родины» указывают на важность государственной символики и столицы в сознании студентов. Таким образом, идея «Большой Родины» имеет некоторую связь с определенными чертами государственности, но эти аспекты не являются самыми значимыми. 59 процентов опрошенных делают акцент на роли родного языка в их представлении о «Большой Родине», что свидетельствует о понимании учащимися объединяющей роли языка.

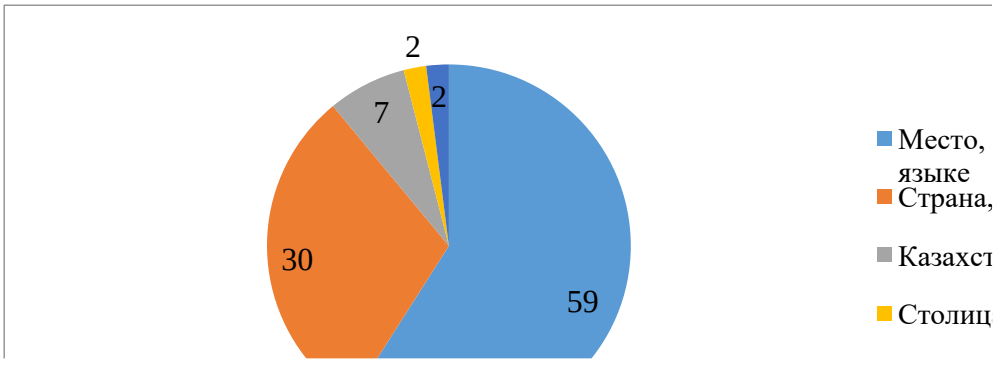

Рисунок 3 – Анализ ответов респондентов на вопрос «Отношение к вопросу что для вас «БОЛЬШАЯ РОДИНА ?» в процентном соотношении

Четвертым шагом исследования стало проведение опроса на тему «Нужно ли любить свою Родину?». В опросе приняло участие 57 студентов первого курса . Опрос был проведен без учета этнического признака (Таблица 4).

Таблица 4 – Ответы респондентов на вопрос «Нужно ли любить свою Родину?»

Ответ	Количество респондентов
Да	51
Нет	0
Не знаю	6

Анализ ответов респондентов представлен в диаграмме в процентном соотношении от общего числа респондентов (без разделения на этнические группы) (Рисунок 4).

Цель этого вопроса – оценить осведомленность респондентов о необходимости патриотического отношения к своей родине. Результаты показали, что большинство участников (90%) ответили утвердительно, в то время как 10% затруднились с ответом, а 0% высказали отрицательную точку зрения. Эти результаты подчеркивают повышенный уровень сознания и личного признания значимости патриотизма.

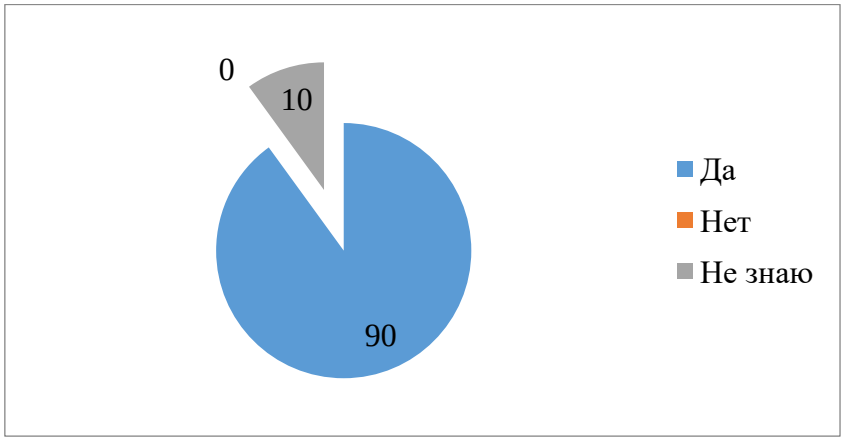

Рисунок 4 – Анализ ответов респондентов на вопрос
«Нужно ли любить свою Родину?» в процентном соотношении

Заключительный этап эксперимента включал в себя проведение опроса, касающегося вопроса: «У каждого человека есть своя уникальная родина. Что отличает вашу родину?» В общей сложности в опросе приняли участие 57 человек. Результаты были проанализированы с учетом их этнического происхождения (Таблица 5).

Таблица 5 – Ответы на вопрос
«У каждого человека есть своя Родина. Что осо бенного в твоей Родине?»

Национальность	Кол-во респондентов	Наиболее частый ответ
Казахи	30	Родина самая любимая
Русские	17	Наша Родина самая большая
Татары	5	Родина самая любимая
Узбеки	2	Родина самая красивая
Уйгуры	2	Наша Родина единственная
Корейцы	1	Наша Родина самая большая

Проведенный анализ ответов респондентов, позволил создать диаграмму и обозначить количество ответов в процентном соотношении, в соответствии с общим количеством респондентов (без учета этнической принадлежности) (Рисунок 5).

Представленный вопрос был направлен на выявление приоритетов в смыслово й группе «Уникальность Родины». Как мы видим из таблицы, лексемы используются в превосходной степени сравнения. Исходя из полученных ответов («необъятная / огромная / кра сива я/ единственна я») мы можем сделать вывод о том, что опрошенные придают значимость своей Родине и ощущают гордость за нее. Значимость любви к Родине прослеживается в большинстве респо нденто в (61%), тем самым понятийный уровень концепта «Родина » связывается с группой «любовь к Родине» в сознании опрошенных. Правомерно полагать, что эта связь подчеркивает ва жную роль эмоциона льно -чувственного восприятия в сознании человека.

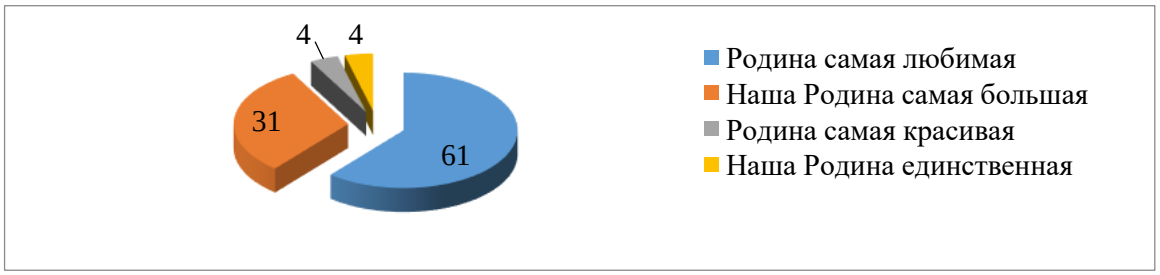

Рисунок 5 – Анализ ответов на вопрос «У каждого человека есть своя Родина. Что особенного в твоей Родине?»

Указание на размеры Родины (31%) свидетельствуют о важности пространственного компонента в рассматриваемом концепте. Красота Родины отмечается в 4 % ответов респондентов. Этот признак способствует обозначению уникальности Родины. Неповторимость Родины, отмеченная в ответах, объединяется в качественном признаке «единственная». Таким образом, в ответах респондентов четко прослеживается ключевой смысл «Уникальности Родины», отражая ее неповторимость.

Заключение

Проанализировав результаты опроса и проведя количественные оценки и сравнения, нами была выявлена иерархическая структура основных смыслов и ценностей концепта «Родина» (Рисунок 6).

Рисунок 6 – Иерархическая структура ключевых смыслов и ценностей концепта «Родина»

Таким образом, на основе полученных данных мы прослеживаем сфокусированность окружающего пространства и его эмоциональное восприятие, что в лингвокультурологии закреплено за наивной картиной мира. Это позволяет говорить о приоритете интуитивного и эмоционально-чувственного восприятия над рациональным.

Как показывает исследование, «место рождения и проживания» является ядром структура концепта «Родина». Это отражает близость языковой картины мира этой группы понятий к наивной картине мира. Уровни эмоционального восприятия имеют особую значимость в описании содержательного компонента концепта «Родина».

Результаты проведенного эксперимента способствовали определению смыслового содержания концепта Родина в сознании учащихся колледжа различных этнических групп, путем синтеза полученных мнений в единое понятие.

Литература

1. Абуханова А.Г., Ташенова Г.Ж. Концепт Родина в произведениях казахских авторов // Вестник ЗКГУ. – 2016. – №1. – С. 241-247.
2. Есембекова Ш.Т., Абадилдаева Ш.К. Ағылшын-қазақ лингвомәдениетіндегі «Туған жер» концептісінің көрінісі // Проблемы и перспективы развития науки и образования в XXI веке [Электронный ресурс] Издателска Къща «СОРоС», Научно-издательский центр «Мир науки». – 2017 – С. 312-318.

3. Каримова З. Семантическое наполнение концепта «Родина» в русской национальной концептосфере (по данным лексикографических источников) – Вестник Нижегородского университета имени Н.И. Лобачевского. – 2023. – № 1. – С. 180-184.
4. Молдасанов Е. Проблемы «Концепта» в произведениях Танжарык Жолдыулы, его отражение в произведениях поэта – Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Филология». – 2020. – №2(72). – С. 66-72.
5. Олжабаев Б., Пангереев А. Сойлемез О. Концепт «туған жер» в фольклоре казахского народа // Keruen. – 2022. – № 77(4). – С. 62–74. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-05
6. Рысберген К.К., Халидуллаева Г.Б. Репрезентация концепта «Родная земля» в произведениях Жумекена Нажимеденова – Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2018. – № 4. – С. 102-109.
7. Таласпаева Ж.С. Когнитивный характер концепта «Туған жер» – Вестник Северо-Казахстанского Университета им. М. Козыбаева. – 2021. – № 2 (51). – С. 125-133. https://doi.org/10.54596/2309-6977-2021-2-125-133
8. Шалабаева Р.З. Атамекен концептісінің лингвокогнитивті ерекшеліктері // Известия КазУМОиМЯ серия «Филологические науки». – 2016. – № 1. – С. 93-102.
9. Değirmenci Y. Examination of Prospective Teachers' Perceptions of Homeland: A Phenomenological Study – Review of international Geographical Education Online. – 2019. - № 9(2). – P. 346-360.
10. Palavan Ö., Kozaner Y. Elementary and Middle School Students' Perception of Homeland through Metaphors–European Journal of Educational Research. – 2021. – №2 (10). – P. 607-618. https://doi.org/10.33403/rigeo.514318

References

1. Abukhanova A.G., Tashenova G.Zh. Kontsept «Rodina» v proizvedeniyakh kazakhskikh avtorov [The Concept of Homeland in the Works of Kazakh Authors] // Vestnik ZKGU. – 2016. – № 1. – P. 241-247. (in Russian)
2. Esembekova Sh.T., Abadildaeva Sh.K. Agylshyn-kazak lingvomadenietindegi «Tugan zher» kontseptisinin korinisi [Representation of the «Native Land» Concept in English-Kazakh Linguoculture] // Problemy i perspektivy razvitiya nauki i obrazovaniya v XXI veke [Problems and Prospects for the Development of Science and Education in the XXI Century] [Elektronnyi resurs]. – Izdatelska Kashta «SORoS», Nauchno-izdatelskii tsentr «Mir nauki», 2017. – P. 312-318. (in Kazakh)
3. Karimova Z. Semanticheskoe napolnenie kontsepta «Rodina» v russkoi natsionalnoi kontseptosfere (po dannym leksikograficheskikh istochnikov) [Semantic Content of the Concept «Homeland» in the Russian National Conceptosphere (Based on Lexicographic Sources)] // Vestnik Nizhegorodskogo universiteta imeni N.I. Lobachevskogo. – 2023. – № 1. – P. 180-184. (in Russian)
4. Moldasanov E. Problemy «Kontsepta» v proizvedeniyakh Tanzharyk Zholdyuly, ego otrazhenie v proizvedeniyakh poeta [Problems of the «Concept» in the Works of Tanzharyk Zholdyuly and Its Reflection in the Poet's Works] // Vestnik KazNPU im. Abaya. Seriya «Filologiya». – 2020. – № 2(72). – P. 66-72. (in Russian)
5. Olzhabaev B., Pangereev A., Soilemez O. Kontsept «tugan zher» v folklore kazakhskogo naroda [The Concept of «Native Land» in Kazakh Folklore] // Keruen. – 2022. – № 77(4). – P. 62-74. – DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-05 (in Russian)
6. Rysbergen K.K., Khalidullaeva G.B. Reprezentatsiya kontsepta «Rodnaya zemlya» v proizvedeniyakh Zhumekena Nazhimedenova [Representation of the Concept «Native Land» in the Works of Zhumeken Nazhimedenov] // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – 2018. – № 4. – P. 102-109. (in Russian)
7. Talaspaeva Zh.S. Kognitivnyi kharakter kontsepta «Tugan zher» [Cognitive Nature of the Concept «Native Land»] // Vestnik Severo-Kazakhstanskogo universiteta im. M. Kozybaeva. – 2021. – № 2(51). – P. 125-133. – DOI: https://doi.org/10.54596/2309-6977-2021-2-125-133 (in Russian)

8. Shalabaeva R.Z. Atameken kontseptisinin lingvokognitivti erekshelikteri [Linguocognitive Features of the «Atameken» Concept] // Izvestiya KazUMOiMYa. Seriya «Filologicheskie nauki». – 2016. – № 1. – P. 93-102. (in Kazakh)
9. Değirmenci Y. Examination of Prospective Teachers' Perceptions of Homeland: A Phenomenological Study // Review of International Geographical Education Online. – 2019. – № 9(2). – P. 346-360.
10. Palavan O., Kozaner Y. Elementary and Middle School Students' Perception of Homeland through Metaphors // European Journal of Educational Research. – 2021. – № 2(10). – P. 607–618. – DOI: https://doi.org/10.12973/eu-jer.10.2.607

А.С. Садыкова
Семей қаласының Геологиялық барлау колледжі,
071411, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Ж. Кәрменов к-сі, 11В
ORCID: 0009-0008-3739-111X
e-mail: s-aizhan1984@mail.ru

КОЛЛЕДЖ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ТІЛДІК САНАСЫНДАҒЫ «ТУҒАН ЖЕР» КОНЦЕПТІСІ

Аңдатпа. Мақалада орта арнаулы оқу орны студенттерінің тілдік санасында «Туған жер» концептісін зерттеу ұсынылған. Зерттеу әдісі үш мазмұнды блокты қамтитын «Семей қаласының геологиялық барлау колледжі» КМҚК студенттерінің сауалнамасы болды: 1 блок – студенттердің санасында «Туған жер» концептісін бейнелейтін тілдік түсініктерді, стереотиптерді, құндылық бағдарларын және дүниетанымдық көзқарастарды анықтау; 2 блок – санадағы «Туған жер» концептімен байланысты мәдени бірлестіктер мен бейнелерді зерттеу студенттер; 3 блок – студенттердің санасында «Туған жер» концептінің иерархиялық құрылымын зерттеу. Алынған мәліметтерге сүйене отырып, біз қоршаған кеңістіктің фокусын және оның эмоционалды қабылдауын қадағалаймыз, бұл интуитивті және эмоционалды-сенсорлық қабылдаудың рационалдыға қарағанда басымдығы туралы айтуға мүмкіндік береді. Зерттеу көрсеткендей, «Туған жер және тұрғылықты жер» «Отан» ұғымының негізгі құрылымы болып табылады. Бұл осы ұғымдар тобының дүниесінің тілдік суретінің дүниенің аңғал суретіне жақындығын көрсетеді. «Отан» ұғымының мазмұндық құрамдас бөлігін сипаттауда эмоционалды қабылдау деңгейлері ерекше маңызға ие. Зерттеу нәтижелерін Қазақстанның мәдени ерекшеліктерін тереңірек түсіну үшін, сондай-ақ мәдениетаралық коммуникацияны дамыту үшін пайдалануға болады.
Тірек сөздер: концепт, туған жер, тілдік сана, колледж студенттері, лингвомәдениеттану.

A.S. Sadykova
Geological Prospecting College,
071411, Republic of Kazakhstan, Semey, Zh. Karmenov str., 11B
ORCID: 0009-0008-3739-111X
e-mail: s-aizhan1984@mail.ru

THE CONCEPT OF «HOMELAND» IN THE LANGUAGE CONSCIOUSNESS OF COLLEGE STUDENTS

Abstract. This article presents a study of the concept of «Homeland» in the linguistic consciousness of students of a secondary special educational institution. The research method was a survey of students of the Semey Geological Prospecting College, covering three substantive blocks: 1 block – identification of linguistic representations, stereotypes, value orientations and worldviews representing the concept of «Homeland» in the minds of students; 2 block - study of cultural associations and images associated with the concept of «Homeland» in the minds of students; Block 3 is the study of the hierarchical structure of the concept of «Homeland» in the minds of students. Based on the data obtained, we trace the focus of the surrounding space and its emotional perception, which allows us to talk about the priority of intuitively and emotively on linen -sensually on linen. As the study shows, the «place of birth and residence» is the core structure of the concept of «Homeland». This reflects the proximity of the linguistic picture of the world of this group of concepts to the national quarantine of the world. The levels of emotional perception are of particular importance in describing the content component of the concept of «Homeland». The results of the study can be used for a deeper understanding of the cultural characteristics of Kazakhstan, as well as for the development of intercultural communication.
Keywords: concept, homeland, linguistic consciousness, college students, linguoculturology.

Автор туралы мәлімет

Садыкова Айжан Сайлаубекқызы – Геологиялық барлау колледжінің ағылшын тілі пәнінің аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы, Семей қ., e-mail: s-aizhan1984@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0008-3739-111X.

Сведения об авторах

Садыкова Айжан Сайлаубековна – старший преподаватель английского языка, Геологоразведочный колледж г. Семей, Республика Казахстан, e-mail: s-aizhan1984@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0008-3739-111X.

Information about author

Aizhan Sadykova – Senior lecturer of english, Geological exploration college, Semey city, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: s-aizhan1984@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0008-3739-111X.

Поступила в редакцию 10.01.2025
Принята к публикации 13.03.2025

ӘДЕБИЕТТАНУ
LITERARY STUDIES

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1(1)-5
IRSTI: 16.31.41

A.F. Akkaliyeva[1]*, M.B. Amalbekova[2]
[1]Shakarim University of Semey city,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinki street
[2]Eurasian national university L.N. Gumileva,
010008, Republic of Kazakhstan, Astana, 2 Satpayev street
*ORCID: 0000-0001-6466-9967
*e-mail: akkali.aizhan@gmail.com

LEXICAL CHOICE IN LITERARY TRANSLATION: A MATTER OF EQUIVALENCE AND ADEQUACY (BASED ON THE MATERIALS OF KAZAKH-ENGLISH TRANSLATION OF AQBILEK NOVEL BY ZH. AIMAUTOV)

Abstract. The article deals with the enduring issues of equivalence and adequacy in literary translation. The question of choosing certain strategies when translating national vocabulary, especially in the conditions of indirect translation, is considered by domestic and foreign researchers from different angles of the private theory of translation. In this paper, we focus on the ways of lexical choice and their equivalence in transferring the stylistics of literary characters' appearance. The interpretation of characters' appearance in fiction is one of the key components of a plot, which serves to reveal an author's style and intention. The study is based on linguistic analysis of the translation of the novel Akbilek by the classic of Kazakh literature Zh. Aimautov, whose works reflect the richness of culture and complex social realities of the early 20th century. The translation of this work into English with the involvement of an intermediary language is a significant task that requires a deep understanding of not only the linguistic but also the cultural characteristics of the original. The adequacy of the translation of personal characters' images as well as tracing for equivalence in nationally specific vocabulary is important since the author conveys the cultural and social features of the era through their representation. The reason for choosing this topic is due to the fact that character descriptions play a central role in any literary work, and their accurate and expressive translation is crucial for preserving the author's intention and the artistic value of the text. The study of methods and strategies for translating words and expressions describing people allows for a deeper understanding of the processes of adaptation of cultural and linguistic elements and also contributes to the better understanding of intercultural awareness in target readers.

Keywords: literary (artistic) translation, Equivalence, Adequacy, National vocabulary, Kazakh literature, Zh. Aimautov, Mediated translation.

Introduction

In fiction, the language and imagery employed reflect the worldview of a nation, revealing an intrinsic connection between literature and national identity. Consequently, literature inherently possesses a national character. Language functions as a conduit to the reality inhabited and shaped by a people, while simultaneously serving as a means for articulating their social existence. As E. Sapir observed (Sapir), human experience is largely shaped by the structure and content of the language spoken by a linguistic community. Each nation represents a distinct reality, differing from others, with no two languages capable of describing reality in identical ways. Language cannot exist independently of culture, just as culture cannot exist without the structural foundation of natural language. Within this framework, fiction serves as a profound reflection of both culture and national identity.

In the target language (TL), equivalency frequently aims to replicate the original text's precise meaning, context, and cultural importance. Nevertheless, the pursuit of complete equivalency presents challenges in literary translation since words in different languages may not equate exactly, particularly when taking into accountcultural allusions, idioms, and metaphors.

Nida [1] talked about dynamic equivalence and stressed the importance of translating content above form. While Catford suggested a more linguistic approach [2], where emphasis is on formal equivalency, especially in text's grammatical and syntactical structures.

These concepts have changed over time, as contemporary theorists have realized that aiming for exact equivalency in literary translation might result in copies of the source material that are too literal or unauthentic.

Translation adequacy, on the other hand, emphasizes a translator's ability to find a translation that is appropriate for the context, purpose, and readership of the target text, rather than focusing on a direct correspondence. Tory [3] argues that adequacy should be viewed as the more flexible and context-sensitive alternative to equivalence, recognizing that a translation must adapt to the socio-cultural and historical contexts of the target language.

As most scholars suppose, the challenge in adequacy is in finding a balance between preserving the original author's intent while also making the text resonate with the target audience. Widely-known skopos theory, introduced by Vermeer [4] contributes to this by suggesting that the purpose of the translation should be the determining factor in how lexical choices are made. In this regard it is worthy to study the stated issue in in the frame of minor literatures translation.

As far as lexical choice is taken into consideration, recent studies have highlighted the importance of cultural adaptation in literary translation, particularly with regard to lexical choice. Words do not only have linguistic meanings but are imbued with cultural significance. For example, a literary reference or a culturally specific term might not have a direct equivalent in the target language. So, the domestication vs. foreignization debate [5] has continued to inform the way lexical choices are made, with scholars weighing the trade-off between making the text more accessible to the target reader (domestication) and preserving the foreign cultural nuances of the source text (foreignization). In light of global communication and the increasing movement of texts across languages, cultural hybridity has also emerged as a significant issue in translation studies. Baker [6] has argued that the dynamics of lexical choice can be informed by the broader geopolitical and cultural shifts, especially in post-colonial contexts.

The translation of fiction plays a pivotal role in broadening readers' worldviews, fostering cross-cultural understanding, and introducing diverse philosophical systems and national perspectives. Translation studies, despite its relatively recent emergence and rapid development, has identified key priorities for scholarly and practical consideration. Artistic translation, as a specialized form of translational activity, has also undergone significant evolution. Historically, artistic translation was often either excessively literal, leading to distortions of the original's content and essence or highly subjective, resulting in works that, while creative and often brilliant in their own right, diverged substantially from the source text. Over time, the perception of artistic translation as a medium of cultural and intercultural interaction has shifted. The contemporary approach emphasizes the notions of fidelity and accuracy to the original text, which form the basis for evaluating translations as *good* or *bad.*

Critics of translations often overlook the fact that an original text does not exist in isolation; its primary purpose is to communicate specific ideas and evoke particular emotions in the reader. Both the original and its translation share the same fundamental objective: to exert a certain influence or effect on their respective audiences. While the original text is crafted for readers fluent in the language in which it was written, the translation addresses an audience unfamiliar with the original language and requires mediation to engage with the content and intent of the original work.

Another issue to address the problems of indirect literary translation within the scope of our study is so-called translator agency, or the freedom of a translator in decision-making, which is often tied to lexical choice. The increasing attention to the post-structuralist perspectives in translation studies has led to a reconsideration of a translator's role as a re-writer rather than a mere conduit of an original text. Bassnett [7] in her work on gendered translation stress the translator's role in shaping how meaning is conveyed in target language.

Chishiba [8] explores the complex concept of equivalence in translation, highlighting its significance and challenges in both practice and theory. The study acknowledges that achieving equivalence is one of the most problematic areas for translators due to the inherent differences between languages. It emphasizes the lack of perfectly identical words or expressions across languages, which creates limitations in achieving direct equivalence.

Chishiba argues that translators must navigate these limitations to construct communication bridges between the source and target languages effectively. This involves an acute awareness of linguistic and cultural nuances to convey the intended message accurately. The work underscores the persistent focus on equivalence within translation studies, situating it as a central issue that continues to inspire scholarly debate and research.

Alimova [9] in her turn states that the concepts of equivalence and adequacy in translation are interrelated but serve different purposes. While equivalence views the source text as the origin and the translated text as the outcome, adequacy focuses on the communicative unity of both texts, describing translation as the process of transitioning from the source text to the translated text.

In domestic researches, scholar actively explore the issue of translatability of national literature in terms of semantic and stylistics.

So, the translation of phraseological units, such as zoo-phraseologisms in Kazakh literature, presents unique challenges due to their ethnocultural specificity. Researchers have pointed out that such phraseological expressions often lack direct equivalents in the target language, necessitating creative strategies to preserve their cultural essence and contextual meaning. Studies analyzing translations of I. Essenberlin'sThe Nomads trilogy further highlight methods such as comparative and descriptive translation approaches to address these issues [10]. The shared focus on equivalence and adequacy between these two works demonstrates the broader challenges faced by translators when negotiating lexical and cultural differences. Similarly, the translation of phraseological units, such as zoo-phraseologisms in Kazakh literature, presents unique challenges due to their ethnocultural specificity. Researchers have pointed out that such phraseological expressions often lack direct equivalents in the target language, necessitating creative strategies to preserve their cultural essence and contextual meaning.

Another outstanding results referring to the translation of national vocabulary can be found in the work discussing the issue of translation of precedent onyms (POs) in the onomastic space of Zhansugurov's poem Kulager. In their research Aitbayeva, Tarakov&Oldfiled [11] analyze denotative and connotative meanings, as changes in the connotation of some precedent onyms are revealed in translation. As authors noted, the translator of the poem Kulager by Zhansugurov, a marvelous piece of Kazakh poetry had surviving severe difficulties before being published and then translated into other languages, used certain translation methods to preserve cultural specifics of the original text.

In discussing the challenges of lexical choice and equivalence in literary translation, the translation of *Aqbilek*, a seminal novel by Kazakh writer Zh. Aimautov, offers a compelling case study. The translation process requires a nuanced understanding of cultural and linguistic elements, particularly when dealing with descriptions of characters, which are central to the narrative and the author's stylistic intent.

Materials and Methods

The novel Aqbilek by Zh. Aimautov and its translations into Russian as intermediary and English were chosen as an object of the study, where the translation of lexical units depicting characters' appearances are discussed from the point of equivalence and adequacy.

The number of units selected for the study is more than 100, but the frame of the article we considered only some examples.

According to multiple studies, conducted by domestic scholars, the novel Aqbilek is a bright and earliest example of modernist novel in Kazakh literature. It attracts scholars' attention not only by the artistic skill of the author, but also with a historical background of the plot where Zh. Aimautov depicts the turbulent times of the 20-es. The variety of characters of the novel, including the most impressive of the main feminine character, a young girl by the name Aqbilekis represented realistically.

All the lexical units, employed for characterization of appearances are subjected to comparative and semantic analysis and also the translation strategies are analyzed to shape the equivalence of the chosen lexis.

As far as the translation texts are concerned, there is scarce information about the translators of the Russian and English variants of the novel under consideration. The translated versions in both

languages are found on the literary online site www.adebietportal.kz which displays latest news in national literature, publishes articles on issues related to national literature dissemination abroad.

Results and Discussion

Table 1 provides a selection of excerpts from the novel that describe the characters' appearances. An analysis of these lexical units, drawn from both the original text and its translated versions, reveals notable stylistic deviations in lexical choices. These deviations are more pronounced in the English translation compared to the English one. By «deviations», we refer to variations in expressive nuances arising from differences in the usage of lexical units across the texts (Table 1).

Table 1 – Lexical units to depict appearances of characters in Kazakh, Russian and English variants of the novel

№	Kazakh	Russian	English
1	**2**	**3**	**4**
1	Таңқы мұрын	с едва выступающим носом	with a slightly protruding nose
2	Бадырақ көз	Пучеглазый	bug-eyed
3	Шұнақ құлақтау	Корноухий	crop-eared
4	Жарбақтау	Низкорослый	small size
5	Кірпі шаш	с торчащими волосами	hair stubbed out
6	Қырыс маңдай	низкий лоб	low forehead
7	*Қара сұр*	*с темно-серым лицом*	*with a dark gray face*
8	*Серейген*	*высокий; вытянувщийся*	*tall; stretched out*
9	Бетінен түгі шыққан	щетинистый до висков	bristly to the temples
10	Шашы дудыраған	спутанные волосы	mattedhair
11	Істік мұрын	распухший нос	swollen nose
12	Ұзын бойлы	Рослый	tall
13	Ақ құба	Бледнолицый	pale faced
14	Қара мұрт	с черными усами	withblackmoustache
15	Сеңсең бас	Кучерявый	curly
16	Бұжыр	Рябый	pitted
17	Тарғыл бет	пятнистое лицо	spotted face
18	Омырауы аңқиған	грудь на распашку	chest is unbuttoned
19	Жіліншегі сидиған	предплечья оголены	forearms are bare
20	Жирен	Рыжий	redhair
21	Теке көз	пучеглазый	goggle eyed
22	Көк тұмсық	синеватый клюв	bluish beak
23	Танауы таңқиған	ноздри раздуваются	nostrils are flaring
24	Кеңірдегі сорайған	кадык торчит	Adam’s apple sticks up
25	Саусақтары сыпсиған	пальцы вытянуты	fingers are outstretched
26	Үркек малша оқшиған	настороженно нахмурен	beetle-browed watchfully
27	Бес тал сақалы шоқшиған	борода торчит пучками	the beard sticks out with locks
28	*Шынжау етті*	*тощий; худой*	*skinny; thin*
29	*Шың бетті*	*с острыми чертами лица*	*with sharp facial features*
30	*Жағына пышақ жанитын*	*с очень острыми скулами*	*with very sharp cheekbones*
31	Айдары селтиген	на макушке торчит хвостик волос	hair ponytail sticks out on her vertex
32	*Жарық ерінді*	*с потрескавшимися губами*	*with chapped lips*
33	*Дүрдек ауыз*	*выпирающие губы*	*protruding lips*
34	Қара торы	Смуглый	dark complexions

Continuation of Table 1

1	2	3	4
35	Орта бойлы	роста среднего	middle height
36	Қошқар тұмсық	нос выпуклый, как у барана	nose is as bulbous as sheep's one
37	Түлкі мұрт	усы,как у лиса	moustache is foxy one
38	Шүңірек көз	глаза глубоко посажены	deeply set eyes
39	Бауырсақ мұрын	нос — что баурсак	the nose like bawyrsak
40	Таңқы мұрт	Вздернутыеусы	pointed up moustache
41	Шотпақ қара қыз	худющяя черная девка	hollow dark girl
42	Ажарсыз	Невзрачный	unpresentable
43	Көзі құралайдай	глаза, как у козочек	eyes are like the eyes of fawns
44	Түсі жаман	неприятное лицо	unpleasant face
45	Түсі суық	холодное лицо	cold face

The pie chart illustrates amount of words describing human appearance translated from Kazakh into Russian. Vast majority of words (76%) are translated correctly, while 2% have an inaccurate translation. 7% of the words are translated partially correctly, when 15% of the words are not translated at all (Figure 1, 2).

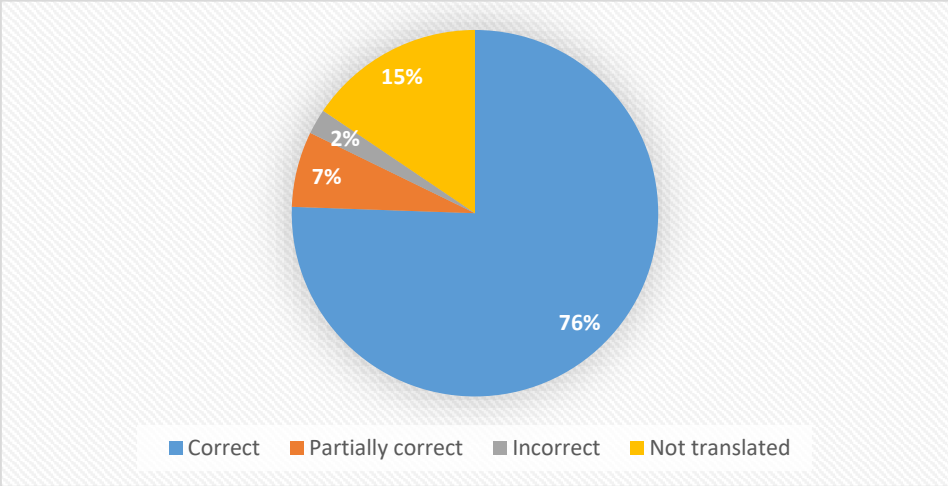

Figure 1 – Words translated from Kazakh into Russian

We have noticed that translationfrom Russian completely correspond to English translation.

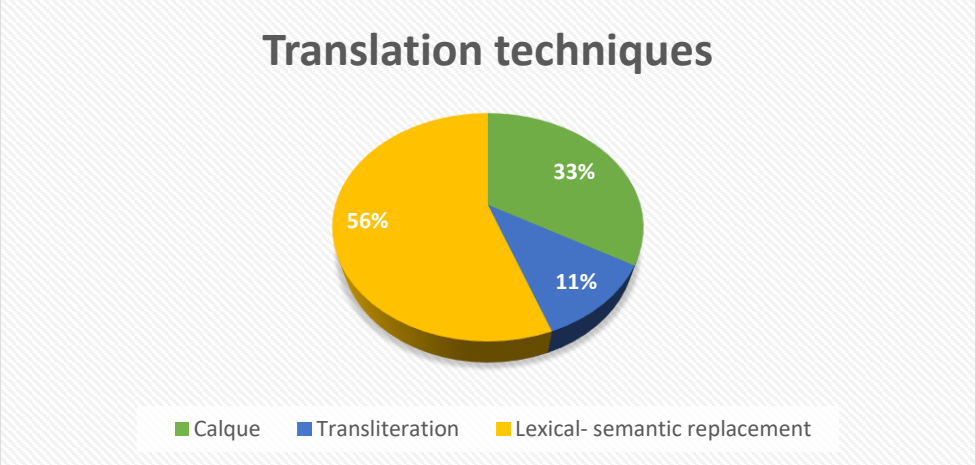

Figure 2 – Translation techniques used in translation from Kazakh into Russian.

The pie chart shows translation techniques used in translation from Kazakh to Russian. Lexical-semantic replacement was used the most with 56%, while transliteration and calque were used less with 33 and 11 percent.

Transliteration.

1) бауырсақ мұрын – нос – что бауырсак, the nose like bawyrsak.

Calque.

1) Көктұмсық – синеватый клюв, bluish beak;
2) түлкімұрт – усы, как у лисы, my moustache is foxy one;
3) түсісуық – холодноелицо, cold face;

Lexical-semantic replacement.

1) кірпішаш – с торчащимиволосами, hair stubbed out;
2) Көзі құралайдай – глаза, как у козочек, eyes are like the eyes of fawns;
3) Текекөз – пучеглазый, goggle eyed
4) Айдары селтиген – намакушке торчит хвостик волос, hair ponytail sticks out on her vertex
5) Үркек малша оқшиған – настороженно нахмурен, beetle-browed watchfully

We offer our own translation for the words that were not translated or were mistranslated.

Жіліншегі сидиған – предплечья оголены- forearms are bare

Қара сұр – is a combination of colors, where qara means black , and sur- grey, but in Kazakh culture qara might differentiate quite other meanings, e.g.:qarasuyq-literally black cold, denoting a cold with piercing wind. So, in the given word collocation it denotes a complexion of a person, dark-skinned or swarthy.

Серейген is a derived form of participle, used as an attribute, denoting an object or a person of big height.

Шыңжау етті – this collocation consisting of two components*shyngzhau*-tender or delicate, and etty – derived from a word – et (flesh), so it can denote a skinny person.

*Шың бетті –shyng*as explanatory dictionary states it is a noun denoting a highest peak but here it implies sharp or skinny featured face.

Жағына пышақ жанитын – in Kazakh it is a set expression, and literally means sharpen a knife on someone's sharp cheekbones.

Some correlations to achieve more equivalence of original units used to depict appearances are presented in Table 2.

Table 2 – Suggested version of translation

Kazakh	Russian	English
Жіліншегі сидиған	Колени оголены	kneesarebare
Қара сұр	с темно-серым лицом	with a dark gray face
Серейген	высокий; вытянувщийся	tall; stretched out
Шыңжау етті	тощий; худой	skinny; thin
Шың бетті	с острыми чертами лица	with sharp facial features
Жағына пышақ жанитын	с очень острыми скулами	with very sharp cheekbones
Жарық ерінді	с потрескавшимися губами	with chapped lips
Дүрдек ауыз	выпирающие губы	protruding lips

Conclusion

The analysis of the translation of lexical and stylistic elements used to describe characters in ZhusipbekAimauytov's novel Akbilek underscores the significance of considering the linguistic, cultural, and stylistic features of the source text in literary translation. This study highlighted key aspects of translation practice, including the importance of selecting precise lexical equivalents, accounting for cultural nuances, and preserving the author's unique style and the artistic integrity of the text. Furthermore, the research facilitated the acquisition of specialized vocabulary and the development of practical translation skills.

The comprehensive examination of both the source text and its translations enhanced the student's analytical and critical thinking abilities, which are essential for addressing complex translation tasks. Overall, the study provided valuable insights and skills that contribute to the student's further academic and professional development in the fields of translation studies and intercultural communication.

References

1. Nida E.A. Towards a Science of Translating: With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating. – Leiden: Brill, 1964.
2. Catford J.C. A Linguistic Theory of Translation: An Essay in Applied Linguistics. – Oxford: Oxford University Press, 1965.
3. Toury G. Descriptive Translation Studies and Beyond. – Amsterdam: John Benjamins, 1995.
4. Vermeer H.J. Skopos and Commission in Translational Action [Skopos and Commission in Translational Action] // Studies in Translation Theory and Practice / Ed. A. Chesterman. – St. Jerome, 1989. – P. 173-187.
5. Venuti L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. – London: Routledge, 1995.
6. Baker M. Translation and Conflict: A Narrative Account. – London: Routledge, 2018.
7. Bassnett S. Translation Studies. 4th ed. – London: Routledge, 2014.
8. Chishiba G. The Translator’s Challenges to Achieving Equivalence in Translation Practice [The Translator’s Challenges to Achieving Equivalence in Translation Practice] // Journal of Advances in Social Science and Humanities. – 2018. – Vol. 4(2). – P. 36440-36446. – DOI: DOI link
9. Alimova M.V. Interlingual Communication: Principles and Methods of Static and Dynamic Description of the Original Language and the Target Language, Equivalent and Adequate Translation [Interlingual Communication: Principles and Methods of Static and Dynamic Description of the Original Language and the Target Language, Equivalent and Adequate Translation] // Polylinguality and Transcultural Practices. – 2012. – № 4. – P. 72-76.
10. Mulkamanova A.Zh., Karagulova B.S., Arebayev G.T. The Image of Kazakh Zoo-Phraseologisms in Translation (On the Base of Novel «The Nomads» by I. Esenberlin in Kazakh, Russian and English Languages) [The Image of Kazakh Zoo-Phraseologisms in Translation (Based on the Novel “The Nomads” by I. Esenberlin in Kazakh, Russian and English Languages)] // Izvestiya KazUMOiMYa im. Abylai Khana. Seriya Filologiya. – 2024. – Vol. 74. – № 3. – P. 373-390.
11. Aitbayeva K., Tarakov A., Oldfield A. Cognitive Onomastics. Translation of Precedentonyms [Cognitive Onomastics. Translation of Precedentonyms] // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Filologiya. – 2024. – Vol. 29. – № 4(116). – P. 6-15.
12. Aimautov Zh. Akbilek [Akbilek] [Electronic resource]. – Retrieved from: PDF source (in Kazakh)
13. Aimautov Zh. Akbilek [Akbilek]. – URL: Adebiet portal article (in Russian)
14. Aimautov Zh. Akbilek [Akbilek]. – URL: Adebiet portal article (in Kazakh)
15. Kazakh-Russian Dictionary: about 50,000 words [Kazakh-Russian Dictionary: about 50,000 words] / Ed. R.G. Syzdykova, K.Sh. Khusain. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 962 p. (in Russian)

А.Ф. Аккалиева[1*], М.Б. Амалбекова[2]
[1]Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А
[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
010008, Қазақстан Республикасы, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2
*ORCID: 0000-0001-6466-9967
e-mail:akkali.aizhan@gmail.com

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ АУДАРМАСЫНДАҒЫ ЛЕКСИКАЛЫҚ ТАҢДАУ: ЭКВИВАЛЕНТТІК ПЕН СӘЙКЕСТІК МӘСЕЛЕСІ (Ж. АЙМАУЫТОВТЫҢ «АҚБІЛЕК» РОМАНЫНЫҢ ҚАЗАҚША-АҒЫЛШЫНША АУДАРМАСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада көркем әдебиет аудармасындағы әрқашанда өзекті мәселелердің бірі – аударманың эквиваленттігі мен сәйкестілігі қарастырылады. Ұлттық лексиканы аударуда белгілі бір стратегияларды таңдау мәселесі, әсіресе дәнекерлік аударма жағдайында, ресейлік және шетелдік зерттеушілер аударманың жеке теориясы тұрғысынан әртүрлі қырынан зерттелді. Осы мақалада кейіпкерлердің сырт келбетін сипаттаудың стилистикасын жеткізу жолдарына назар аударамыз. Көркем шығармада кейіпкерлердің мінез-құлқы мен сыртқы келбетінің интерпретациясы – шығарманың сюжеттік негізін құрайтын, авторлық стиль мен идеяны ашатын маңызды элементтердің бірі. Зерттеу қазақ әдебиетінің классигі Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романының

аудармасына және оның лингвистикалық талдауына негізделген. Жүсіпбек Аймауытов қазақ әдебиетінде маңызды орын алады, ол XX ғасырдың басындағы мәдени байлық пен күрделі әлеуметтік шынайылықты көрсетеді. Бұл шығарманы орыс және ағылшын тілдеріне аудару тек тілдік қана емес, сонымен қатар түпнұсқаның мәдени ерекшеліктерін терең түсінуді талап ететін маңызды міндет болып табылады. Тақырыптың өзектілігі ұлттық әдеби мұраны сақтау және оны кең аудиторияға қолжетімді ету қажеттілігімен байланысты. Шығармадағы адамдарды сипаттауларды аудару – басты элементтердің бірі, өйткені автор дәуірдің мәдени және әлеуметтік ерекшеліктерін кейіпкерлер бейнелері арқылы жеткізеді. Бұл тақырыпты таңдаудың себебі – кейіпкерлерді сипаттаулар кез келген көркем шығарманың орталық бөлігін құрайтындығында; олардың дәл әрі көркем аудармасы автор идеясы мен мәтіннің көркемдік құндылығын сақтауда маңызды рөл атқарады. Адамдарды сипаттайтын сөздер мен тіркестерді аудару әдістері мен стратегияларын зерттеу мәдени және тілдік элементтерді бейімдеу процесін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және мақсатты аудиторияда мәдениетаралық түсіністікті жақсартуға ықпал етеді.

Тірек сөздер: көркем аударма, эквиваленттік, сәйкестік, ұлттық лексика, қазақ әдебиеті, Ж. Аймауытов, аралық аударма.

А.Ф. Аккалиева[1*], М.Б. Амалбекова[2]
[1]Университет имени Шакарима г.Семей,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А
[2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
010008, Республика Казахстан, г.Астана, ул. Сатпаева, 2
[*]ORCID: 0000-0001-6466-9967
e-mail: akkali.aizhan@gmail.com

ВЫБОР ЛЕКСИКИ В ЛИТЕРАТУРНОМ ПЕРЕВОДЕ: ВОПРОС ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ И АДЕКВАТНОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ КАЗАХСКО-АНГЛИЙСКОГО ПЕРЕВОДА РОМАНА «АҚБІЛЕК» Ж. АЙМАУЫТОВА)

Аннотация. В статье рассматриваются вечно актуальные вопросы художественного перевода - эквивалентность и адекватность перевода. Вопрос о выборе определенных стратегий при переводе национальной лексики, особенно в условиях опосредованного перевода, рассматривается российскими и зарубежными исследователями с разных сторон частной теории перевода. В данной статье мы сосредоточимся на способах транспонирования лексики для описания внешности персонажей. Интерпретация характера и внешности персонажей в художественном произведении является одной из ключевых составляющих сюжета произведения, раскрывающей стиль и замысел автора. Исследование основано на перевод и лингвистический анализ перевода романа Акбилек классика казахской литературы Ж. Аймаутова. Ж. Аймауытов занимает важное место в казахской литературе, отражая богатство культуры и сложные социальные реалии начала 20 века. Перевод этого произведения на русский и английский языки является важной задачей, требующей глубокого понимания не только лингвистических, но и культурных особенностей оригинала. Актуальность темы обусловлена важностью сохранения национального литературного наследия и необходимостью его доступности для более широкой аудитории. Перевод описаний людей в произведении является ключевым элементом, поскольку именно через образы персонажей автор передает культурные и социальные особенности эпохи.

Причина выбора этой темы связана с тем, что описания персонажей играют центральную роль в любом литературном произведении, а их точный и выразительный перевод имеет решающее значение для сохранения авторского замысла и художественной ценности текста. Изучение методов и стратегий перевода слов и выражений, описывающих людей, позволяет глубже понять процессы адаптации культурных и языковых элементов, а также способствует лучшему пониманию межкультурной осведомленности целевых читателей.

Ключевые слова: художественный перевод, эквивалентность, адекватность, национальная лексика, казахская литература, Ж. Аймауытов, опосредованный перевод.

Авторлар туралы мәлімет

Аккалиева Айжан Файзрахмановна* - PhD, қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті шет тілдер кафедрасы, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: akkali.aizhan@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6466-9967.

Амалбекова Марал Бимендиевна – филология ғылымдарының докторы, профессор. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ., Қазақстан Республикасы, Астана, e-mail: maraluspen@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4003-3080.

Information about authors

Aizhan Akkaliyeva* – PhD, acting associate professor, department of foreign languages high school of philology, Shakarim University of Semey, e-mail: akkali.aizhan@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6466-9967.

Maral Amalbekova – professor, doctor of phil. sciences L.N. Gumilyov ENU, Astana, e-mail: maraluspen@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4003-3080.

Сведения об авторах

Аккалиева Айжан Файзрахмановна* – PhD, и.о.ассоц.проф. кафедры иностранных языков Университета имени Шакарима г. Семей, Республика Казахстан, Семей, e-mail: akkali.aizhan@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6466-9967.

Амалбекова Марал Бимендиевна – профессор, доктор филологических наук ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан, Астана, e-mail: maraluspen@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4003-3080.

Received 12.02.2025
Accepted 15.03.2025

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1(1)-6
IRSTI: 17.01.09

Ü. Büyük
Denizli İl Millî Eğitim Müdürlüğü
Türkiye, Denizli
ORCID: 0000-0002-5416-6722
e-mail: unalbuyuk@gmail.com

TÜRK EDEBİYATI'NDA ELEŞTİRİVE ELEŞTİRİ KURAMLARINA BİR BAKIŞ (1866-1960)

Özet. Türk Edebiyatı'nda modern eleştiri, Tanzimat Dönemi'yle başlar. Namık Kemal'in 1866 yılında ilk örneğini verdiği modern eleştiri, 1960 yılına gelinceye kadar iki ana dönem hâlinde empresyonist bir çizgide ilerler. Bu yıllarda pek çok eleştirmen empresyonist eleştiriyle birlikte nesnel, tarihsel, biyografik/monografik, sosyolojik ve arketipçi gibi eleştirileri de kullanır. Ortaya çıkan multible anlayış, eleştirinin ekletik bir yapıyla ifade edilişinin önünü açar. Ekletik anlayış, kuramsal olarak üretim ve uygulama noktasında eleştirmenlerce özgün eserler ortaya konulmasını zorlaştırır. Multible kavramları da içeren modern eleştiri, Türk Edebiyatı'nda Batı Edebiyatı'na nazaran daha geç dönemde başlar. Bu noktada eskiden tezkire, dibace, belagat, hiciv, taşlama, nakiza ve tehzil gibi geleneksel türlerin Türk Edebiyatı'nda eleştirinin yerini tuttuğu hatırlatılmalıdır. Modern eleştiri, Türk Edebiyatı'na geç gelen bir edebi türdür. Modern eleştirinin Türk Edebiyatı'na gecikmeli gelişi, sosyo-siyasi ortamın henüz hazır olmamasıyla ilgilidir. 1860'lardan itibaren görülmeye başlayan modern eleştiri, Türk Edebiyatı'nda neredeyse tüm kurumlarda olduğu gibi Osmanlı Devleti'ndeki Batılılaşma hareketleri ile birlikte yol kat eder. Cumhuriyet Dönemi'nde ise Batılılaşma'yı merkeze almaya devam eder. Durum böyle olunca Türk Edebiyatı'nda modern eleştiri, Batı'dakinden daha farklı bir noktada ve kendine özgü bir gelişim çizgisini takip ederek günümüze ulaşır. Çalışmada, 1866-1960 yılları arasında Türk Edebiyatı'nda cereyan eden eleştiri ve eleştiri kuramları söz konusu eleştiri yaklaşımının dönüşümünü ve kuramsal gelişimini çözümlemek amacıyla nitel araştırma yöntemi temel alınır. Bununla birlikte incelemede, edebiyat sosyolojisinden de hareket edilir. Eleştiri sosoyolojisi dolayısıyla eklektik yapının kuramsal bakış açısı üzerindeki sınırlayıcılığı eleştirinin potadasında eritilerek bağdaştırıcı çözümlere ulaşılır.

Anahtar Kelimeler: batililaşma, ekletik anlayış, eleştiri türleri, emresyonist eleştiri, modern eleştiri, multible, Türk Edebiyatı.

Giriş

Sanat ve bilim dalı olarak edebiyatta, eleştiri kavramı birden çok anlamla karşılanan multible bir kavramdır. Eleştiri kavramının tek ve kesin bir yargıyla ifade edilememesi edebiyatın ve eleştirinin sosyal ve plastik alanlara dahil oluşlarıyla ilgilidir. Ancak eleştirinin kavram olarak tanımlanışında, bir ortak buluşma noktasıyla karşılaşmak da mümkündür. Söz konusu ortak noktadan hareketle eleştiri kavramının genel ve kapsayıcı bir anlamına ulaşılabilir. Buna göre eleştiri; edebiyat eserleri üzerine

konumlanarak bir sistem dahilinde başka bir üst metin ortaya çıkarma çabasıdır denilebilir. Bir başka ifadeyle eleştiri, edebi eserler üzerinde yapılan bir üst okumadır.

Edebiyatın, hem bir sanat hem de bir bilim olarak varlık göstermeye başlaması eleştiriye ihtiyaç duyulmasına sebep olur. Platon'un *Devlet*'i ve Aristo'nun *Poetika*'sı ilk eleştiri metinleri olarak kabul edilir. Ancak bu iki metin ve sonraki devirlerde yazılan başka metinlerin var oluşlarına rağmen modern döneme kadar eleştiri bir bilim dalı olarak kabul görmez. Daha çok edebi eserleri estetik bir düzlemde ele alan bir uğraşı alanı olarak ele alınır. Türk Edebiyatı'nda ise modern manada eleştirinin başladığı Tanzimat'tan önce, şairlerin şairliklerini değerlendirmek maksadıyla yazılan tezkire ve dibaceleri estetik hüküm kitapları olarak değerlendirmek gerekir. Tezkire ve dibacelerde bilimsel bir sisteme yer verilmeden eserin kıymeti üslup üzerinden tayin edilir. Bu durum metaforik yaklaşımları da beraberinde getirir. Tüm eksikliklerine rağmen bu öncül kitaplar eleştiriye okur, sanatçı ve eser bağlamında ihtiyaç duyulması ve eleştirinin bir edebi türe dönüşümünü tamamlaması noktasında önemli bir yer teşkil eder.

18. Yüzyıl'a gelinceye kadar Batı Edebiyatı'nda da eleştiri metaforlar etrafında gelişir. Bu yüzyıldan itibaren Avrupa'da bilim ve teknikte önemli gelişmeler yaşanır. Coğrafi keşiflerin de etkisiyle burjuva olarak adlandırılan ve belli bir sanat zevkine sahip zengin, varlıklı zümreler ortaya çıkar. Bu zengin, varlıklı zümreler zamanla sanat ve sanatçılarla yakından ilgilenmeye başlarlar. Böylece edebiyat; resim, müzik, heykel ve mimariyle birlikte değişen ve dönüşen modern hayata adapte olmaya gayret eder. Pek çok türde modern eserler kaleme alınır. Bu noktada edebiyat eserlerinin değerlendirilmesi meselesi önemli bir problem olarak ortaya çıkar. Eleştirmenler bilim ve teknikteki ilerlemelerden ilham alarak bu probleme birtakım çözüm önerileri sunarlar. Özellikle Giambattista Vico, Charles Augustin Sainte-Beuve, Hippolyte Taine ve Gustave Lanson gibi isimler eleştirinin bilimsel ve nesnel bir temele oturtulması noktasında öncül rol üstlenirler.

Dünyada, temeli bilimsel ve nesnel eleştiriye dayanan modern eleştiri, yaklaşık iki yüzyıllık bir geçmişe sahiptir. Bu iki yüz yıllık sürede pek çok eleştirmen yetişir ve onlarca eleştiri kuramı ortaya çıkar. Eleştirmen ve kuramlardaki çokluğa rağmen modern eleştiriyi üç ana dönem hâlinde incelemek mümkündür. Bu üç dönem ve bu üç döneme ait alt devreler şu şekilde sıralanabilir:

1.Birinci Dönem: Aşkın Eleştiri Dönemi (19. Yüzyıl)

Bu dönem eleştirisinde edebiyat eserleri daha çok dışsal verilerle yorumlanır. Bu dönemde ortaya çıkan edebi ekoller, eleştiri üzerinde hakim olur. Bu yüzden aşkın eleştiri döneminde bilimsel ve nesnellik ikinci plana itilir. Eserlerin kendileri ve estetik nitelikleri göz ardı edilir. Bu dönemin alt eleştiri bölümleri şu şekildedir:

a. Biyografik Eleştiri
b. Sosyolojik Eleştiri
c. Marksist Eleştiri
ç. Psikolojik Eleştiri
d. Tarihi Eleştiri

2. İkinci Dönem: İçkin Eleştiri Dönemi (20. Yüzyılın başı ve 1950'li yıllar)

Bu dönemde aşkın eleştiri dönemine göre yapılan eleştirilerde bakış açısı farklılaşır. İçsel eleştirinin ortaya çıktığı yıllarda bir yandan sanayide ilerleme kaydedilirken diğer yandan Birinci ve İkinci Dünya Savaşları ortaya çıkar. Hâl böyle olunca bu eleştiri döneminde zıtlıkların tesirinde kalan insan ve toplum hayatı ön plana çıkmaya başlar. Psikoloji ve psikanaliz gibi bilim dalları insan ve toplumu yorumlama noktasında etkin rol oynar. İçsel dönemde ekoller eserdeki ruha odaklanır. Böylece yapılan eleştirilerde, metnin içindeki unsurlar biricikleşir. İçkinlikte derinlik ve yoğunluk yaşanırken dışsal ögeler parantez içine alınır. Bu dönemin alt eleştiri bölümleri şu şekildedir:

a. Rus Biçimciliği
b. Yeni Eleştiri
c. Yapısalcı Eleştiri
ç. Ontolojik Eleştiri
d. Fenomonolojik Eleştiri

3.Üçüncü Dönem (1950'lerden Günümüze Kadar)

1950'lerden sonra ortaya çıkan bu eleştiri dönemi İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, insan ve toplum hayatındaki yeniden toparlanma sürecinde ortaya çıkar. Bu yıllarda toparlanma süreci çok hızlı gerçekleşir. Dünya üzerinde teknolojik gelişmeler yaşanır. Bölgesel soğuk ve sıcak savaşlar yapılır. Para, bir süper metaya dönüşür. İnsan ve toplum hayatı kapital düzenin yan etkileriyle yüzleşir. Modernizm ve postmodernizm edebiyatı ve eleştiriyi etkisi altına alır. Eleştiride dışsal olgular tekrar öne çıkar. Ancak bu dönemde dışsal olgu anlayışı faklılaşır. Eleştiriyi daha çok emperyalizm, çevre, sömürü düzeni ve kadın gibi dış unsurlar belirler. Bu dönemin alt eleştiri bölümleri şu şekildedir:

a. Feminist Eleştiri
b. Postfeminist Eleştiri
c. Postkolonyal Eleştiri
ç. Ekolojik Eleştiri

Materyal ve Yöntem

Çalışmada, Türk Edebiyatı'ndaki eleştiri ve eleştiri kuramlarının 1866-1960 yıllarındaki dönüşümü ve kuramsal gelişimi ortaya konulmaya çalışılır. Söz konusu dönüşüm ve kuramsal gelişimin çözümlenmesi amacıyla **nitel araştırma yöntemi esas alınır. Bu çalışmada i**zlenen akademik yol haritası şu şekildedir:

1.Araştımanın deseni: Eleştiri türünün 1866-Tanzimat Dönemi ile 1960-Cumhuriyet Dönemi arasındaki evresi, **tarihsel-betimsel** bir yaklaşımla ele alınır.

2.Veri Toplama: Öncelikle metin merkezli okuma yapılır. **Birincil kaynaklar arasında yer alan** Namık Kemal, Ahmet Şuayip, Fuat Köprülü ve Ahmet Hamdi Tanpınar gibi isimlerin eleştiri yazıları taranır. Ayrıca Batı Edebiyatı kuramları ile Türk Edebiyatı'ndaki eklektik yöntemler arasındaki benzerliklere ve farklılıklara ulaşılır. Bu noktada Batı Edebiyatı kaynaklı eserler de ele alınır.

3.Veri Analizi: Veri analizi yapılırken içerik ve söylem analizi önemli yer tutar. **Kategorizasyonda m**etinler; empresyonist, sosyolojik, biyografik ve arketipçi gibi yaklaşımlar dikkate alınarak sınıflandırılır. **Sentez yapılırken döküman analizi yönteminden yararlanılır.** Multible yani çoklu yaklaşımın kuram oluşturma noktasındaki yeri üzerinde durulur.

4.Kuramsal Çerçeve: Araştırmada, e**debiyat sosyolojisi** temel alınarak devir ve eleştiri arasındaki etkileşime ulaşılmaya çalışılır. Eklektik yapının teorik üretimdeki sınırlayıcılığı ve bağdaştırıcılığına dikkat çekilir.

Böylece çalışmada Türk Edebiyatı'ndaki eleştiri ve kuramların tüm özellikleri tarihi akış içinde ele alınır ve nitel araştırma yöntemi kullanılarak metin tabanlı bir analiz yapılır. Bununla birlikte farklı eleştiri ve kuramlar arasındaki farklılıklardan ve benzerliklerden hareketle bağdaştırıcı bir düşünceye ulaşılır. Bu durum Türk Edebiyatı'nda eleştiri ve kuramlara farklı bir yaklaşım ve yenilik getirme çabasına işaret eder.

Bulgular ve Tartışma

Türk Edebiyatı'nda modern eleştiri, Batı Edebiyatı'na nazaran daha geç başlar. Modern eleştirinin Türk Edebiyatı'na gecikmeli gelişi, sosyo-siyasi ortamın henüz hazır olmamasıyla ilgilidir. Türk Edebiyatı'nda, 1860'lardan itibaren görülmeye başlayan modern eleştiri, hemen tüm kurumlarda olduğu gibi Osmanlı Devleti'ndeki Batılılaşma hareketlerine paralel ilerler. Hâl böyle olunca modern eleştiri, Batı'dakinden daha farklı bir süreci ve kendine has bir gelişim çizgisini takip eder.

1860'lı yıllarda Batı eleştirisi, belli bir yol kat eder. Eser eleştirilerinde, eser çözümlemeleriyle yetinilmez. Eleştiri kendini aşmanın yollarını arar. Bu yüzden bu yıllarda eser çözümlemelerine dönük teori ve yöntemlerin ortaya çıkarılması için çaba sarf edilir. Georg Lukàcs, Gérard Genette, Harold Bloom, G. V. Plehanov, Viktor Şklovski, Roman Jakobson, Roland Barthes, Algirdas Julien Greimas, Tzvetan Todorov, Gennadiy Nikolayeviç Pospelov gibi eleştirmenler, uygulama odaklı birbirinden farklı eleştiri kuramları ortaya koyarlar. Eser incelemelerini kuramlarından hareketle yaparlar.

Türk Edebiyatı'nda ise Ahmet Şuayip, Fuat Köprülü, Ahmet Oktay gibi isimler kuramsal ve uygulamaya dönük eleştiriler yaparlar. Ancak söz konusu isimlerin gösterdikleri bireysel gayretlere rağmen Türk Edebiyatı'nda özgün eleştiri kuramı oluşturma noktasında birtakım problemlerin varlığıyla karşılaşılır. Türk Edebiyatı'nın kuramcı eleştirmenini beklediğini söylemek gerekir.

Türk Edebiyatı'nda 1860'larda başlayan ve Cumhuriyet döneminde devam eden modern eleştiri, denilebilir ki tezkire ve dibace türlerindeki gibi sanatçı-eleştirmenler vasıtasıyla temsil edilir. Namık Kemal, Ziya Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem, Beşir Fuat, Ahmet Şuayip, Hüseyin Cahit Yalçın, Ömer Seyfettin, Nâzım Hikmet, Abdülhak Şinasi Hisar, Ahmet Hamdi Tanpınar, İlhan Berk ve Cemal Süreya gibi sanatçılar aynı zamanda eleştiri sahasında da varlık gösterirler.

Türkiye'de Batılılaşma meselesi, günümüzde hâlâ birtakım problemleri ihtiva eder. Kimi durumlarda Batılı ve yerli unsurların karşı karşıya geldikleri görülür. Bu bilgiden hareket edildiğinde Batılılaşma'da temel problemin ekletizm meselesi olduğu söylenebilir. Yine Modern Türk eleştirisinde de ekletizm, etken problemdir. Eleştirmenler, ekletizm dolayısıyla Doğulu ve Batılı anlayışların aralarında kalırlar ya da Doğulu ve Batılı unsurları bir potada eritmeye çalışırlar. Bu yüzden çoğu eleştirmen eser eleştirilerinde birden çok kuramı hareket noktası olarak kabul eder. Ekletik modelin yaygın olarak kullanılması neticesinde, modern Türk eleştirmenleri homojen bakıştan uzaklaşırlar. Böylece eserlerin birbirinden farklı derinliklerine inme noktasında çekimser kalırlar.

Mesela, Ahmet Hamdi Tanpınar *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'nde ilkesel olarak farklı kulvarlarda yer alan Gustave Lanson, Albert Thibaudet ve Ferdinand Brunetière'nin edebiyat kuramlarını ekletik olarak bir arada kullanır. İlerleyen dönemde eleştirilerde yakın okuma (yeni eleştiri) tekniğine yer verilir. Ancak yerine göre Marksist eleştiri, stilistik eleştiri, postyapısalcı eleştiri ve biyografik/monografik eleştiri metotlarını yakın okumayla harmanlanır. Mehmet Kaplan, Adnan Binyazar, Doğan Hızlan, İnci Enginün, Zeynep Kerman, Birol Emil, Gürsel Aytaç ve Selim İleri gibi eleştirmenlerin metinlerinde ise metodolojik çoğulculukla karşılaşılır.

1866-1960 yılları arasında geçen yaklaşık 100 yıllık Türk eleştiri tarihine bakıldığında ise iki ana dönemin etkili olduğu görülür. Bu dönemler ve bu dönemlere ait alt devreler şunlardır:

1. Öznel (Empresyonist) Eleştiri Dönemi
2. Nesnel (Bilimsel) Eleştiri Dönemi
a. Marksist Eleştiri Dönemi
b. Çoğulcu Eleştiri Dönemi

Öznel (Empresyonist) Eleştiri Dönemi (1866-1960)

Bu dönemde "ben" bir süzgeç işlevi görür. Eserler, benin süzgecinden geçirilerek eserlerin değerli veya değersiz yanları ortaya konulur. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı, Batılılaşma hareketinin Osmanlı Devleti tarafından resmî olarak ilanını sembolize eder. Tanzimat Fermanı'yla Türk eleştirisinin yönü Batı'ya yönelir. Kısa süre öncesine kadar tezkire ve dibacelerle ifade edilen mutlak eser kavramı, Avrupai bakış açısıyla eleştirinin problematik konusu hâline gelir. Kısa süre zarfında eserin mutlakıyeti kırılır ve eleştiri alanında bir değişim ve dönüşüm yoluna girilir. Ancak Modern Türk eleştirisi, 1960'lı yıllara gelinceye kadar Batılı manada beklenen adımları atamaz. Dibace ve tezkirelerden kalma kalıp ölçütlere büyük oranda bağlı kalır. Bu yüzden eleştirilerde nesnel ve bilimsel eleştiri yöntemleri tam manasıyla içselleştirilemez. Nitekim Türk Edebiyatı'nın modernleşme sürecine bakıldığında Batılı manada kendiliğinden ortaya çıkan ve yavaş yavaş olgunlaşan bir aydınlanma hareketinden bahsetmek mümkün değildir. Bu yüzden Türk Edebiyatı'nda edebiyat eleştirisi, 1960'lı yıllara kadar sanatçıların kendi çaba ve birikimleriyle öznel düzlemde yapılır. Ayrıca söz konusu yıllarda eleştirilerin bilimsel ölçütlere göre yapılmasını sağlayacak akademik alt yapının yetersizliği de nesnel ve bilimsel eleştiriye geçişi büyük oranda yavaşlatır.

Türkiye'de modern eleştirinin başlangıcı sayılan 1866'dan 1960'a kadar, yaklaşık yüz yıl boyunca Anatole France ve André Gide'yle özdeşleşen empresyonist eleştiri ekolü etkili olur. Empresyonist eleştiri, nesnel ölçütler yerine öznel ölçütlerden beslenen bütüncül bir eleştiridir. Eleştirmenin eser hakkındaki izlenimlerinin etkili olduğu bu eleştiri tarzında eleştirmenler, eserde anlatılanlardan hareketle çoğunlukla kendi ruhlarının serüvenlerinden bahsederler.

Modern Türk eleştirisinin baş temsilcileri, Tanzimat döneminde yetişen yazarlardır. Söz konusu yazarlar Türk Edebiyatı'nda empresyonist eleştirinin de başlatıcılarıdır. Namık Kemal'in 1866'da Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayımlanan *Lisan-ı Osmanî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmildir* başlıklı yazısı, modern Türk eleştirisi ve tabii olarak Türkiye'de empresyonist eleştirinin ilk örnekleyicisi olarak kabul edilir.

«*Bu kadar fünûn-ı dakîka ve havâdis-i kevniyyenin tedvîn ve ta'limindeki sühûlet kelâmın vuzûh ve ihtisâr ve hüsn-i tertîbi gibi kavâid-i edebiyyeye riâyet sâyesinde hâsıl olduğu için edebiyat, maârifin dahi ihtiyacât-ı asliyyesinden sayılır. Bir de ittihâd, medeniyet-i milletin bir müşahhas misâl-i zî-hayatıdır ki lisânı edebiyattır. O cihetle edebiyatsız millet dilsiz insan kabîlinden olur*» [1].

Namık Kemal'in açtığı eleştiri yolunda Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi, Recaizade Mahmut Ekrem, Beşir Fuat, Muallim Naci ve Mizancı Murat gibi devrin önemli sanatçıları yol alır. Söz konusu sanatçılar daha çok eski edebiyat-yeni edebiyat meselesini eleştirinin konusu hâline getirirler. Recaizade Mahmut Ekrem, *Takdîr-i Elhân*'da, Menemenlizade Mehmet Tahir'in *Elhân*başlıklı şiir kitabını eleştirir. Ekrem, eleştirisini şiirin kendisinde uyandırdığı duygulara göre yapar.

Ekrem'in çağdaşı Beşir Fuat, *Victor Hugo'da* isimli eserinde Hugo'nun bir insan ve bir sanatçı olarak niteliklerini ortaya koyar. Ziya Paşa, *Harabat Mukaddimesi*'nde edebiyat ve coğrafya arasındaki ilişkiye dikkatleri çeker. Namık Kemal, *Celal Mukaddimesi*'nde eski ve yeni tarz şiirler arasındaki farkları ortaya koyar. Söz konusu üç sanatçı, bu eserlerde ilk defa birtakım nesnel yorumlarda bulunur.

«*Kuvve-i hayâl şarkda bittabi garba galib olduğundan ve Avrupalılar – her fende olduğu gibi edebiyatta dahi Hind'in, Yunan'ın, Arab'ın, Acem'in mukallidi bulunduğundan bu tarz-ı hâsın mûcidi olmak şerefi dahi bizim ecdâdımıza kalır. Şu kadar var ki Avrupalılar taklîd ederken bir şeyin hakîkaten taklîde şâyân olan yerlerini ediyorlar. İşte o kabîlden olarak kendilerine bir nümûne-i edeb bulmak için Arab'ın, Acem'in vesâir elsine-i kadîmenin âsâr-ı mu'teberisini tercüme etmişler. Mantık ve âdâba mutâbık gördükleri yerlerini misâl-i imtisâl etmişler, içlerinden akıldan hâriç mübâlâğa, hiçbir şeye benzemez teşbih görmüşler ise ona ittibâ etmemişler. Cinâs-ı lafzî gibi zevzeklikleri de makbûl tutmamışlar. (İntibah Mukaddimesi'nden aktaran Altuğ 91-92) Bununla beraber Avrupa'da mevcûd olan tiyatroların merkez-i intişârı Yunanistan olduğu ve birtakım erbâb-ı tedkikin re'yi gibi Yunanlılar bu kısm-ı edebi Hind tarafından iktibâs etmiş olsalar bile iktibâsların taklid derecesinde bırakmayarak kendilerine mahsûs bir şekil ve hâle getirdikleri müsellemâttandır*» [2].

Servet-i Fünûn Dönemi'nde Halit Ziya Uşaklıgil, Ahmet Şuayip, Hüseyin Suat Yalçın ve Mehmet Rauf, Millî Edebiyat döneminde Ziya Gökalp, Ali Canip Yöntem ve Ömer Seyfettin gibi sanatçılar empresyonist eleştiriyi sürdürürler. Ziya Gökalp, millî meslek takibiyle ilim ve siyaset hususunda yaptığı eleştirisinde empresyonist çizgiyi yansıtır.

«*Eşyanın hakikatını bir İngiliz, bir Fransız, bir Alman nasıl telâkki ederse bir Osmanlı, bir Türk de öyle telâkki eder; tabiplik, mühendislik, kimyagerlik memleketlere nazaran değişmez; ilim umumî ve insanîdir, bu daireye milliyet ve kavmiyyet mefhumları giremez. Fakat siyasî hayat böyle değildir. Bir İngiliz, bir Fransız, bir Alman başka başka siyasî cemaatlere mensupturlar. Her birinin hususî bir vatanı vardır. Onlar gibi biz de bir Osmanlı milletine, bir Osmanlı vatanına mensubuz. Siyasî hayatta beynelmileliyyet yoktur. Her siyasî kuvvetin nüfuzu yalnız bir milletin fertlerine müessir olabilir. Ve işte bunun için siyasette «millî» bir meslek takibi zarurîdir*» [3].

Ömer Seyfettin, Ali Canip Yöntem'e ait *Kurbağalar* şiirini eleştirirken öznel bir tutum sergiler.

«*Bu göl Ahmet Haşim Bey'in göllerinden değildir. İçinde ne kuğular var, ne de kenarında (fağfur kâseler)… Heykeller ve ilh… Bu Türk ilinin, hani Rumeli'de gördüğümüz göller yok mu? İşte onlardan… Yeşil kurbağaları, hasta söğütleri, şüpheli, korkunç kovukları var. Son iki mısraya dikkat ediniz. Şarkın sakin fakat bir fecaata, bir maceraya bakıyor gibi susmuş bir gecesinde kurbağalar tıpkı evinde yalnız kalmış dulların yavrularına mırıldadıkları ninni gibi mütevvahiş ve asabî haykırırlar değil mi? Bunda biraz niyaz ve biraz şikâyet vardır. Şimdi son iki mısraya gelelim; bu feryat, Şark'ın ezelî nisyan eliyle sabahleyin silinir; (Zühreler her gece göklerde mebhut sönerken âvâre sükût onları nisyanlara gömer.) Değil mi? İşte Şark'ın bir sayfası daha…*» [4].

Cumhuriyet döneminde de empresyonist eleştiri, eleştirmenlerin başucu kaynağı olma işlevini sürdürür. Yaşadığı dönemde sanatçılar üzerinde büyük tesirleri olan Nurullah Ataç, 1920'lerden 1950'lere değin deneme formatında eleştiriler yapar. Öztürkçecilik hareketine de destek veren Ataç, eleştirilerinde Öztürkçeciliği en önemli kriter yapar. Mesela, *Diyelim* isimli kitabında yer alan *İki Şair* başlıklı eleştirel yazısında, Necati Cumalı'nın şiirlerini çözümlerken şiirlerin muhteva, yapı, dil ve üslubundan ziyade güzellik, beğeni ve önemlilik gibi öznel argümanlardan hareket eder. Eleştirirken Cumalı şiirlerinin kendisinde bıraktığı izlenimleri anlatır.

«*Necati Cumalı günümüzün önemli Türk şairlerinden biri midir? Bilmiyorum. Önemlidir desem omuz silkersiniz, adı çok geçmiyor ki, kendini hemen beğendiremiyor ki… Ama önemsizdir, küçük bir şairdir de diyemiyorum. Adının çok geçmemesine, kendini birdenbire beğendirememesine ne bakarsınız? Şairler vardır, yazdıklarının güzelliği, değeri yıllarca sonra anlaşılır. Bir çağda bir iki şair sivriliverir, yalnız onların şiirleri, onlar gibi yazanların şiirleri okunur, hep o şiirler üzerinde durulur. Necati Cumalı'nın şiirleri ise günümüzün sivrilmiş, adları çok anılan şairlerinkine benzemez, kendine vergi, yalnız kendinin olan bir deyişi var onun. Öyle parlak değil, ama okudukça sarar sizi, yavaş yavaş sarar. Bir kere okuyup geçerseniz pek bir şey anlamazsınız, çekivermez gözlerinizi, sizin de daha bir özenle ilgilenip durmanızı ister*» [5].

Günümüzde daha çok Mavi Anadoluculuk hareketinin önemli bir temsilcisi olarak tanınan Sabahattin Eyüboğlu da eleştirilerinde Nurullah Ataç'ın deneme formunu sürdürür. Nesnel ölçütler yerine, öznel ölçütleri esas alır. Ancak Mavi Anadoluculuk hareketinin hümanist ve halkçı yaklaşımlarını benimseyişi, eleştirilerini Nurullah Ataç'tan farklı olarak daha toplumsal ve daha halkçı bir bağlamda gerçekleştirmesini sağlar. Mesela, Yunus Emre'nin şiirlerinde geçen dost sözcüğünün anlamını hümanist ve halkçı bir çizgide değerlendirir. Yazar, *Mavi ve Kara*'da hümanist ve halkçı yaklaşımını empresyonist çizgide ifade etmeyi sürdürür.

«*Halktan uzaklaşma, tabiattan uzaklaşma gibidir: Her ikisi de belki insanı yükseltir, sivriltir, inceltir, ama kökünden ayırdığı için kurutur da. Sanat tarihi bu kurumanın binbir çeşit örnekleriyle doludur. Bizim Divan edebiyatı hem tabiattan, hem halktan kopmanın şahane bir örneğidir. On altıncı yüzyılda Osmanlı ozanı Baki, halktan yana gitmekte olan Shakspeare olabilir, Shakspeare ise halktan uzaklaşmakla bir Baki olmakla kalabilirdi. Ama ne Shakspeare kendi keyfiyle halktan, tabiattan yana gidebilirdi, ne Baki Saray'dan yapma cennetlerden yana*» [6].

Ahmet Hamdi Tanpınar da Nurullah Ataç ve Sabahattin Eyüboğlu'nun yolundan gider ve eleştirilerinde empresyonist ekole bağlı kalır. Ancak Tanpınar, akademik kimliğinin tesiriyle gerek Ataç gerek Eyüboğlu bağlamında tamamen empresyonist değildir. Eleştirilerinde empresyonizmle birlikte tarihsel ve sosyolojik eleştirileri de kullanır. Ekletik bir anlayışla kaleme aldığı *19. Asır Türk Edebiyatı*'nda Gustave Lanson'dan Ferdinand Brunetière ve Albert Thibaudet'e kadar farklı eleştiri yöntemlerini yansıtan yazarların tesirinde kalır. Ayrıca, yine Nurullah Ataç ve Sabahattin Eyüboğlu gibi çağdaşlarından daha sanatsal bir üslup kullanır. Tanpınar'ın şair kimliği, eleştirilerde sanatsal üsluba yer vermesini sağlar. Mesela, *Edebiyat Üzerine Makaleler* isimli eserinde, sanatsal üslupla ilgili görüşlerini ortaya koyarken eleştirmen Tanpınar'dan ziyade, şair Tanpınar'la karşılaşılır. Ahmet Hamdi Tanpınar, aşağıdaki metinde Ziya Paşa ile ilgili yaptığı eleştiride ekletik anlayışa yer verir.

«*Ziya Paşa, Fuzûli'de de aynı şekilde neyi seveceğini bilmez. O kadar ki, paşa sevgisini anlatınca, dili bir plastik madde ile oynar denecek kadar bilen, attığı adımların çoğunu hesap eden şairin yerinde, ortada sadece bağrı yanık bir adam kalır. Türkçenin en olgun şiir kitaplarından birini bir kebapçı dükkânı hâline getiren bu takdir, aşağı yukarı edebiyat tarihçilerimizin çoğunun sonradan kabullendiği ve aynıyla tekrar ettiği hükümlerin başlangıcıdır. Bu yanlış mülâhazalardan Ziya Paşa'nın o kadar sevdiği, taklit ettiği Rûhi de payını alır»* [7].

Suut Kemal Yetkin, Abdülhak Şinasi Hisar ve Mehmet Kaplan gibi isimler de Cumhuriyet döneminin diğer önemli eleştirmenleridir. Söz konusu eleştirmenlerde de empresyonist eleştiri, başvurulan temel izlek olmayı sürdürür. Ancak Ahmet Hamdi Tanpınar gibi aynı zamanda bir akademisyen olan Mehmet Kaplan'ın da ekletik modeli çıkış noktası hâline getirdiği söylenebilir.

Servet-i Fünûn dönemine tekrar dönüldüğünde Ahmet Şuayip ve Hüseyin Suat Yalçın gibi sanatçıların bilimsel ve nesnel eleştiriye yaklaşan ifadeleriyle karşılaşılabilir. Yer yer sosyoloji bilimine ait unsurları kullanan bu yazarlar, Türk eleştiri tarihinde belki de ilk defa bilimsel ve nesnel eleştiri mantığını ortaya koyarlar. Başka bir ifadeyle Ahmet Şuayip ve Hüseyin Suat Yalçın tezkire ve dibacelerden 1960'lı yıllara kadar sürdürülen öznel eleştiri zincirinde bir kırılma meydana getirmeye çalışırlar. Ancak Batı eleştirisini ve metodolojiyi tam manasıyla içselleştiremez. Geleneksel eleştiri zincirinin kökünden koparılıp bir kenara konulması noktasında tutuk kalırlar.

Sosyolojik eleştiri 19. Yüzyılın başlarında Hippolyte Taine'in öncüllüğünde ortaya çıkar. Taine, edebiyat eserleri üzerinde inceleme yapılırken edebi eseri ortaya çıkaran toplumsal şartların göz ardı edilmesi gerektiğini ifade eder. Hippolyte Taine, toplumsal şartları ifade ederken üç etkenin üzerinde

durur. Söz konusu etkenlerin ilki ırktır. Taine, ırkla millî unsurları kasteder. İkinci unsur çevredir. Taine'e göre çevre tabaka, sınıf veya muhit manasına gelir. Üçüncü unsur ise zamandır. Taine, zamanın eserin kaleme alındığı dönemin özgün şatlarının tamamı ya da tamamlayıcısı olduğunu söyler.

Ahmet Şuayip ve Hüseyin Cahit Yalçın eleştirilerini yaparken yer yer Taine'in bilimsel ve nesnel görüşlerinden yararlanırlar. Mesela Hüseyin Suat Yalçın, *Kavgalarım* isimli kitabında geçen *Edebiyat-ı Cedide, Menşei ve Esasları* başlıklı yazısında, Servet-i Fünûn Edebiyatı'nı ortaya çıkaran sosyolojik etkenlerle dekadizm meselesi arasındaki bağı ortaya koymaya çalışır.

Fuat Köprülü, sosyoloji biliminden yararlanarak eleştiriler yapan Servet-i Fünûncuların bilimsel ve nesnel eleştiri anlayışlarını bir başka eleştiri kuramıyla destekler. Köprülü, 19. Yüzyıl'da Fransa'da empresyonist eleştiriye tepki olarak doğan tarihsel eleştiriyi, edebi eserleri, sanatçıları ve olguları ifade ederken bir dayanak olarak kullanır. Tarihsel eleştirinin en yetkin eleştirmeni olarak kabul gören Lanson'un izinden giden Fuat Köprülü, *Bugünkü Edebiyat, Türk Edebiyatı Tarihinde Usul, Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri* ve *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* isimli kitaplarıyla Türk Edebiyatı'nda tarihsel eleştirinin öncülüğünü yapar.

«*Eski zamanlarda Acem ve Tanzimat'tan beri Avrupa te'siri altında kendi milli şahsiyetimiz unutulduğu icin, halka ait olan, halkdan gelen herşey gibi bu halk tasavvuf edebiyatı da şimdiye kadar ihmalkar bir surette, hatta istihfafla telakki edildi. Acem taklidi tantanah eserler yazan sanatkarların yanında, basit ve samimi İlahi'lerle ruhunun derinliğinde yanan kutsi ateşi bizlere de vermeye calışan halk mutasavvıfları daima unutuldu. Eskiler onlara bedi'i bir kıymet vermeseler bile, hic olmazsa kutsiyyet isnat ederlerdi. Son zamanlarda bu telakki de kalkdığı icin, onların adını anan bile olmadı. Tanzimat'tan beri edebiyat tarihimiz hakkında -hicbir ilmi kıymeti haiz olmıyarak- yazılan ufak tefek şeyler arasında, halk mutasavvıflarının varlığını bildiren bir satır bile bulunamaz; halbuki milli ruhu göstermesi bakımından cok kıymetli olan ve eski halk edebiyatiyle sıkı münasebetleri bulunan bu avami tasavvuf edebiyatının uzun bir tarihçesi vardır: Türkler, başkaları gibi kılıc kuvvetiyle değil, sırf kendi arzulariyle kabul ettikleri İslamiyet'i az zamanda benimsediler ve Müslüman Türkler, henüz İslamiyet dairesine girmemiş, yahut girip de onun akideleri ve esasları ile layıkıyle uyuşamamış kardeşleri arasında din propagandası yapmaktan geri durmadılar. İşte, Türk edebiyatının İslami şekilde ilk intişarı bu suretle dini bir mahiyette oldu*» [8].

Fuat Köprülü'nün tarihsel eleştiriyle ilgili yaptığı hamleler Ahmet Hamdi Tanpınar, Mustafa Nihat Özön, Nihat Sami Banarlı, Ahmet Kabaklı, Mehmet Kaplan, Birol Emil, İnci Enginün ve Zeynep Kerman gibi isimleri tarihsel eleştiri tarzına yöneltir.

1960'a kadarki eleştiri döneminde tarihsel eleştiri gibi biyografik/monografik eleştiri de önemli yer tutar. Öncüllerinin 19. yüzyılda yaşayan Charles Augustin ve Sainte-Beueve'nün olduğu René Wellek ve Austin Warren'le büyük bir eleştirel hamle başlatan biyografik eleştiri metodunda, sanatçının hayat hikâyesinden hareketle birtakım çözümlemeler yapılır.

Biyografik/monografik eleştiri hem 1960 öncesi hem de 1960 sonrasında önemli yer tutar. Biyografi veya monografi tarzında kaleme alınan eserler vasıtasıyla Türk Edebiyatı'nın önemli temsilcilerinin hayat hikâyeleri ortaya konulur. Biyografik/monografik eleştiri alanında Beşir Fuat'ın *Victor Hugo*'su, Rıza Tevfik Bölükbaşı'nın *Tevfik Fikret*'i, Süleyman Nazif'in *Namık Kemal*'i, Mithat Cemal Kuntay'ın *Mehmet Akif Ersoy*'u, Tanpınar'ın *Yahya Kemal*'i ve Mehmet Kaplan'ın *Tevfik Fikret*'i zikredilebilir.

Birinci dönemin sonları olan 1960'lı yıllara gelindiğinde arketipçi eleştiri modeliyle de karşılaşılır. Sigmund Freud'un psikanaliz kuramından hareket eden Carl Gustav Jung, psikodinamik kuramını meydana getirir. Gücünü psikodinamikten alan arketipçi eleştiride, arketiplerle birlikte bilinç, bilinçaltı, gizli istekler ve korkuların edebi eserdeki yansımaları irdelenir. Arketipçi eleştirmen, eserlerin derinliklerinde bulunan kolektif bilinçaltını bulmaya ve anlamlandırmaya gayret eder. Psikanalitik yorumlarla eser, devir ve sanatçı hakkında birtakım çıkarımlarda bulunmayı amaçlar.

«*Düşlerin ruhun bilinçaltı etkenliğinin doğal ürünü olduğu düşüncesine inanıldığında gerçek düşlerin bir bildiri taşıdığına da inanmak gerekir. Düşlerin yorumu okült bir disiplindir... Güvenilebilecek bir yorumlama yöntemi var mı? Kişi karşılaştığı ilk güçlükle yılgınlığa düşebilir mi? Bu kuşkulara katılıyorum. Ayrıca sınanmış tek bir yorum yöntemi bile yok* » [9].

Türk Edebiyatı'nda Mehmet Kaplan, arketipçi eleştirinin en önemli temsilcisi olarak kabul edilir. Eleştirilerinde empresyonist ve tarihsel eleştirilerle birlikte arketipçi eleştiriye de yer veren

Kaplan, *Tevfik Fikret (Devir-Şahsiyet-Eser)*'de Tevfik Fikret'i devir, şahsiyet ve eser bağlamında arketipçi yaklaşımla ortaya koymaya çalışır. Aşağıdaki metinde Mehmet Kaplan, deniz ve anne arketipinden hareketle Fikret ve onun eseri üzerinden eleştirilerini yapar.

«*Fikret' in en güzel ta biat şiirlerinde biri «Mai Deniz» dir. Şaiiri burada tabiatı sadece gözle seyretmez. Deniz onun derin duygul arına bağlı bir varlık ha line gelir. Bu şiir 1899'da yani şairin huzursuzluğunun ve kötümserliğinin doruk noktasında yazılmıştır. Geceleri uyuyamayan, perişan hayaller içinde ne yapacağını bilemeyen. Meta insan olduğundan utanan şair, sabah vakti « bir çocuk ruhu dar münevver, lekesiz, uyuyan mai denizi» seyrederken, onun kendisine acıdığını zanneder ve denizden çok özlediği şeyi, safvet ve masumiyeti bulur. Şuur-altı psikolojisine göre anneyi temsil eden deniz, şairin ıztıraplarına katılan ve onu teselli eden bir v arlık olarak gözükür*» [10].

Sonuç

Modern Türk Edebiyatı'nda 1866-1960 yıllarında cereyan eden ilk dönem eleştiride empresyonist eleştiri büyük oranda etkili olur. Namık Kemal, Recaizade Mahmut Ekrem, Beşir Fuat, Ahmet Şuayip, Hüseyin Cahit Yalçın, Fuat Köprülü, Nurullah Ataç, Sabahattin Eyüboğlu, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Mehmet Kaplan gibi sanatçılar kendi kişisel gayret ve öznel ölçütleriyle eleştiriler yapar. Bu dönemde empresyonist eleştirinin yanında yer yer bilimsel ve nesnel tutumlar sergileyen eleştirmenlerle de karşılaşılır. Ayrıca pek çok eleştirmenin empresyonist eleştiriyle birlikte tarihsel, biyografik/monografik, sosyolojik ve arketipçi gibi eleştirilere de eserlerinde yer verdikleri görülür. Sanatçıların çoklu kuram tercihleri, eleştirilerin ekletik bir yapıyla yoğrulmasına sebep olur. Bu durum, bir kurama tam manasıyla kanalize olunmadığını ortaya koyar.

Kaynakça

1. Kaplan M., Emil B., Enginün İ. Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II [Metin]. – İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993. – 59 s.
2. Kemal N. Mukaddime-i Celâl, [Metin]. – İstanbul: Kitabhane-i Ebuzziya Yayınları, 1887. – 35 s.
3. Gökalp Z. Yeni Lisan [Metin]. – Selanik: Genç Kalemler Yayınları, 1911. – Cilt 2. – S. 4.
4. Seyfettin Ö. Bütün Eserleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler) [Metin] / çev. N.H. Polat. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018. – 108 s.
5. Ataç N. Gene Yalnızlık [Metin]. – İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1977. – 299 s.
6. Eyüboğlu S. Mavi ve Kara [Metin]. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2002. – 198 s.
7.Tanpınar A. 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi [Metin]. – İstanbul: Çağlayan Yayınevi, 1985. – 198 s.
8. Köprülü F. Eski Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar [Metin] – Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991. – 408 s.
9. Jung C.G. İnsan Ruhuna Yöneliş. / çev. E. Büyükinal. – İstanbul: Say Yayınları, 1982. – 170 s.
10. Kaplan M. Tevfik Fikret [Metin]. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınlar, 1986. – 20 s.

References

1. Kaplan M., Emil B., Enginun I. Yeni Turk Edebiyati Antolojisi II [Anthology of New Turkish Literature II] [Metin]. – Istanbul: Turk Tarih Kurumu Yayinlari, 1993. – 59 p. (in Turkish)
2. Kemal N. Mukaddime-i Celal [Introduction to Celal] [Metin]. – Istanbul: Kitabhane-i Ebuzziya Yayinlari, 1887. – 35 p. (in Turkish)
3. Gokalp Z. Yeni Lisan [New Language] [Metin]. – Selanik: Genc Kalemler Yayinlari, 1911. – Cilt 2. – P. 4. (in Turkish)
4. Seyfettin O. Butun Eserleri (Fikralar, Makaleler, Mektuplar ve Ceviriler) [Complete Works (Anecdotes, Articles, Letters and Translations)] [Metin] / chev. N.H. Polat. – Ankara: Turk Dil Kurumu Yayinlari, 2018. – 108 p. (in Turkish)
5. Atac N. Gene Yalnizlik [Loneliness Again] [Metin]. – Istanbul: Yapi Kredi Yayinlari, 1977. – 299 p. (in Turkish)

6. Eyuboglu S. Mavi ve Kara [Blue and Black] [Metin]. – Istanbul: Turkiye Is Bankasi Yayinlari, 2002. – 198 p. (in Turkish)
7. Tanpinar A. 19. Asir Turk Edebiyati Tarihi [History of 19th Century Turkish Literature] [Metin]. – Istanbul: Caglayan Yayinevi, 1985. – 198 p. (in Turkish)
8. Koprulu F. Eski Turk Edebiyatinda Ilk Mutasavviflar [The First Sufis in Old Turkish Literature] [Metin]. – Ankara: Diyanet Isleri Baskanligi Yayinlari, 1998. – 408 p. (in Turkish)
9. Jung C.G. Insan Ruhuna Yonelis [Orientation to the Human Soul] / chev. E. Buyukinal. – Istanbul: Say Yayinlari, 1982. – 170 p. (in Turkish)
10. Kaplan M. Tevfik Fikret [Tevfik Fikret] [Metin]. – Ankara: Kultur ve Turizm Bakanligi Yayinlari, 1986. – 20 p. (in Turkish)

Ü. Büyük
Денизли аудандық Ұлттық білім басқармасы
Түркия, Денизли қ.
ORCID: 0000-0002-5416-6722
e-mail: unalbuyuk@gmail.com

ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕГІ СЫН МЕН СЫНИ ТЕОРИЯЛАРҒА КӨЗҚАРАС (1866-1960)

Аңдатпа. Түрік әдебиетіндегі заманауи сын Танзимат дәуірінен басталады. Намық Кемал 1866 жылы алғашқы үлгісін берген заманауи сын 1960 жылға дейін екі негізгі кезеңнен тұратын импрессионистік бағытта дамыды. Бұл жылдары көптеген сыншылар импрессионистік сынмен қатар объективті, тарихи, биографиялық/монографиялық, социологиялық және архетиптік сын түрлерін де қолданды. Пайда болған мультибль (көпқырлы) түсінік сынның эклектикалық құрылыммен өрнектелуіне жол ашты. Эклектикалық түсінік теориялық өндіріс пен қолдану тұрғысынан сыншылардың төл туындылар жасауын қиындатты. Мультибль ұғымдарын да қамтитын заманауи сын Түрік әдебиетінде Батыс әдебиетімен салыстырғанда кешірек басталды. Бұл ретте бұрынғы тезкире, дибаже, белағат, хижив (сын-сықақ), ташлама, накиза және техзил сияқты дәстүрлі жанрлардың Түрік әдебиетінде сынның орнын басқанын ескеру қажет. Заманауи сын — Түрік әдебиетіне кеш келген әдеби жанр. Оның кешігуі әлеуметтік-саяси ортаның әлі дайын болмауымен байланысты. 1860 жылдардан бастап көріне бастаған заманауи сын, Түрік әдебиетіндегі барлық дерлік институттардағыдай, Осман мемлекетіндегі батыстану қозғалыстарымен бірге дамыды. Республика дәуірінде де батыстануды басты орынға қоюды жалғастырды. Осылайша, Түрік әдебиетіндегі заманауи сын Батыстағыдан өзгеше нүктеде және өзіндік даму жолымен бүгінгі күнге жетті. Зерттеуде 1866-1960 жылдар аралығындағы Түрік әдебиетіндегі сын мен сын теорияларының трансформациясы мен теориялық дамуын талдау мақсатында сапалы зерттеу әдісі негізге алынды. Сонымен қатар, талдау барысында әдебиет социологиясына да сүйенді. Сын социологиясы арқылы эклектикалық құрылымның теориялық көзқарасқа тигізетін шектеулілігі сын тезінен өткізіліп, үйлестіруші шешімдерге қол жеткізілді.

Тірек сөздер: батыстану, эклектикалық түсінік, сын түрлері, импрессионистік сын, заманауи сын, мультибль, түрік әдебиеті.

Ü. Büyük
Denizli District Directorate of National Education
Denizli, Türkiye
ORCID: 0000-0002-5416-6722
e-mail: unalbuyuk@gmail.com

A LOOK AT CRITICISM AND CRITICISM THEORIES IN TURKISH LITERATURE (1866-1960)

Abstract. Modern criticism in Turkish Literature begins with the Tanzimat Period. Modern criticism, the first example of which was given by Namık Kemal in 1866, followed an impressionistic line in two main periods until 1960. During these years, many critics utilized objective, historical, biographical/monographic, sociological, and archetypal criticisms alongside impressionistic criticism. The resulting multiple perspective paved the way for criticism to be expressed through an eclectic structure. This eclectic approach made it difficult for critics to produce original works in terms of theoretical production and application. Modern criticism, which includes multiple concepts, started later in

Turkish Literature compared to Western Literature. At this point, it should be noted that traditional genres such as *tezkire*, *dibace*, *belâgat*, satire (*hiciv*), *taşlama*, *nakiza*, and *tehzil* formerly served as substitutes for criticism in Turkish Literature. Modern criticism is a literary genre that arrived late in Turkish Literature. This delay was related to the fact that the socio-political environment was not yet ready. Modern criticism, which began to appear in the 1860s, progressed in parallel with the Westernization movements in the Ottoman Empire, as was the case in almost all institutions. In the Republican Era, it continued to center on Westernization. Consequently, modern criticism in Turkish Literature followed a different point and a unique developmental line than in the West to reach the present day. In this study, the qualitative research method is adopted to analyze the transformation and theoretical development of criticism and criticism theories occurring in Turkish Literature between 1866 and 1960. Furthermore, the study draws upon the sociology of literature**.** Through the sociology of criticism, the restrictive nature of the eclectic structure on the theoretical perspective is synthesized within the melting pot of criticism to reach reconciliatory solutions.

Keywords: westernization, eclectic approach, types of criticism, impressionistic criticism, modern criticism, multiple, turkish literature.

Ü. Büyük
Районное управление национального образования города Денизли
Турция, г. Денизли
ORCID: 0000-0002-5416-6722
e-mail: unalbuyuk@gmail.com

ТУРЕЦКАЯ ЛИТЕРАТУРА И ВЗГЛЯДЫ НА КРИТИКУ И КРИТИЧЕСКИЕ ТЕОРИИ (1866-1960)

Аннотация. Современная критика в турецкой литературе берет свое начало в период Танзимата. С 1866 года, когда Намык Кемаль представил ее первый образец, и вплоть до 1960 года она развивалась в рамках импрессионистического направления, пройдя через два основных этапа. В этот период многие критики, наряду с импрессионистическим подходом, использовали объективные, исторические, биографические / монографические, социологические и архетипические методы. Возникшее в результате мультимодальное **(**multiple**)** понимание способствовало формированию эклектичной структуры критики. Такой эклектизм затруднял создание критиками оригинальных трудов как в теоретическом, так и в практическом аспектах. Современная критика в турецкой литературе зародилась позже, чем в западной. Важно помнить, что до этого функции критики выполняли такие традиционные жанры, как *тезкире*, *дибадже*, *белагат*, *хидив*, *ташлама*, *накиза* и *техзиль*. Позднее появление современной критики обусловлено неготовностью социально-политической среды. Развиваясь с 1860-х годов, она шла параллельно процессам вестернизации в Османской империи, а в республиканский период продолжала ориентироваться на западные модели. В силу этих причин турецкая литературная критика прошла уникальный путь развития, отличный от западного. В данной работе, направленной на анализ трансформации и теоретического развития критики в период с 1866 по 1960 годы, используется метод качественного исследования. Кроме того, исследование опирается на социологию литературы. Через призму социологии критики ограничения, накладываемые эклектичной структурой на теоретическую перспективу, переосмысляются для достижения синтезирующих решений.

Ключевые слова: вестернизация, эклектичный подход, виды критики, импрессионистическая критика, современная критика, мультимодальность, турецкая литература.

Автор туралы мәлімет

Ünal Büyük – Денизли аудандық Ұлттық білім басқармасының түрік тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Түркия, Денизли, e-mail: unalbuyuk@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5416-6722.

Information about author

Ünal Büyük – Head Teacherof TurkishLanguageand Literature, Turkey-Denizli Provincial Directorate of National Education, Turkey, Denizli, e-mail: unalbuyuk@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5416-6722.

Сведения об авторе

Ünal Büyük – учитель турецкого языка и литературы, Управления национального образования района Денизли, Турция, Денизли, e-mail: e-mail:unalbuyuk@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5416-6722.

Gönderim 20.02.2025
Kabul 14.03.2025

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1(1)-7
ҒТАМР: 17.01.07

Қ.Ә. Әубәкірова, Е.Қ. Берікболова*
Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А
*ORCID: 0009-0002-7096-4510
*e-mail: shakarimtanu.semey@mail.ru

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ АНТРОПОМОРФТЫ КЕЙІПКЕРЛЕР

Аңдатпа. Бұл мақалада нарратология ұғымы мен термині туралы теориялық мәліметтер көрсетіліп, антропоморфты кейіпкерлерге қатысты ғылыми-әдістемелік талдаулар жасалған. Баяндау әдісі туралы жүйелі түрде ақпарат беріліп, нарратология мәселесі сөз болады. Зерттеу мақаласында бірнеше жазушының баяндау шеберлігіне интерпретациялық, құрылымдық, семиотикалық, психоаналитикалық және социологиялық әдістер арқылы жүйелі түрде анализ жасалып, шығармадан үзінділер талданды. Зерттеу барысында А. Байтұрсын, С. Жүнісов және О. Бөкей сияқты қазақ жазушыларының, сонымен қатар шетелдік жазушы Д. Оруэллдің шығармаларына нарратологиялық талдау жұмысы жүргізілді. Жұмыс нәтижесінде баяндау тәсілдері, соның ішінде антропоморфты кейіпкерлерді қолдану арқылы оның әдебиеттегі алар орны мен маңызы, негізгі идеялары анықталып,теориялық тұрғыдан баяндалды. Жазушы стилі, оның қоғаммен байланысы, автордың өзіндік көзқарастары айқындалды. Шығармаларды талдау барысында тұжырымдамалық негізге сай нарратология мен шығармада кездесетін кейіпкерлерге арнайы әдеби шолулар жасалып, практикалық және теориялық құндылығы сарапталды. Қазақ әдебиетінде осы тәрізді кейіпкерлер жиі қолданылғанымен, жалпы ұғым туралы деректер мен зерттеулер көп кездеспейді. Мақалада осы тақырып жайында теориялық мәліметтермен қатар, авторлар шығармашылығынан нақты мысалдар келтіріліп, қалың оқырманға, көпшілікке ұсынылды.

Тірек сөздер: нарратология, антропоморфты кейіпкер, баяндау, цензура, символ.

Кіріспе

Нарратология – әдебиеттанудағы баяндау жүйесі құрылымы мен әдіс-тәсілдерін зерттейтін ғылым саласы. Нарратологияның ғылым ретінде де, сала ретінде де қамтитын ауқымы зор. Ол театр өнерінде, көркемсөзде, кино әлемінде және әдебиет саласында баяндау мақсатында түрлі жағдайда қолданылады. 1960 жылдары Батыста құрылымдық лингвистика аясында қалыптасқан. Ресейдегі нарратологиялық категориялар В. Шкловский мен Б. Томашевский сияқты орыс теоретиктерінен, 1920 жылдардағы ғалымдар В. Пропп, М. Бахтин, В. Волошиновтардың бастауымен пайда болған [1]. Одан бұрын да нарратологияны көркем әдебиетті өзінің зерттеу объектісі қылып алған авторлар зерттеген. Аристотельдің «Поэтикасын» алғаш нарративтік идеялар кездескен трактат деуге болады. Бұл теория туралы зерттеулер сонау антика дәуірінде де кездеседі. Платон еңбектерінде де нарративтік идеялар туралы деректер келтірілген [2]. Бұдан алдын қазақ тіл білімінде баяндау жайында 1926 жылы Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінде сөз болған. Ол еңбек бойынша мына үзіндіде дерек келтіріледі: «Шығарманың мазмұнында байқалатын негіздік түрлер үшеу: 1. Әуез. 2. Әліптеу. 3. Байымдау. Дүниедегі нәрсенің қайсысы туралы сөйлесек те, бір жағынан ғана емес, әр жағынан алып сөз қылуға болады. Мәселен, бір адамды сөз қылуға алсақ, я ол адамның істеген ісін, айтқан сөзін әуезе қылып сөйлеймыз, я тұлға – тұрпатын, кескінін, көркін айтып, пернесін әліптеп сөйлейміз, я болмаса ол адамның істеген істерінің, өзінің жақсы – жаман болғанының мәнісін, себебін тексере, байымдап сөйлейміз. Осыған қарай сөйлеген сөзіміздің түрі не әуезе, не әліптеме, не байымдама болып шығады» [3]. Нарратология немесе баяндау теориясының түрлерін Ахмет Байтұрсын әуезе, әліптеме және байымдама деген түрлерге бөлген. Терминдік мағынада нарратология Шмидтің «Нарратология» еңбегінен бастау алады. Шығарманы әуезді, көркем түрде, оның идеясын оқырманға дұрыс жеткізу мақсатында нарратологияда баяндаудың түрлі әдісі қолданылады. Ол монолог, диалог болуы мүмкін, ол әртүрлі көркемдеуіш құралдар немесе символдар болуы да мүмкін.Соның ішінде баяндаудың ерекше тәсілдерінің бірі – антропоморфты кейіпкерлерді қолдану әдісі, антропоморфты кейіпкер арқылы баяндау әдісі. Антропоморф термині әлеуметтанудың

түсіндірме сөздігінде: «адамзаттық, халықтық дүниетанымдағы жаратылыс иелерін (құдайды, періштелерді, мал-жан иелерін), табиғаттағы нәрселерді (ғарыштық, геогр. объектілерді, жан - жануарларды, өсімдіктерді, т.б.) адамға ұқсату құбылысы, өнердегі көркемдік әдіс» деп берілген екен. Антропоморф терминін көбіне философиялық, мифологиялық шығармалар мен еңбектерден жиі кездестіреміз. Ал Ф.Е. Кочкарев бұл терминге мынадай анықтама береді: «антропоморфизм – бұл адамдық қасиетке тән емес, жансыз заттар, жан-жануарлар, жәндіктер, құстар немесе қиялдан туған құбылыстарды адам ретінде сипаттау арқылы жүзеге асатын мифологиялық тұжырымдама. Антропоморфты кейіпкерлердің адамдық болмысы жоқ, бірақ олар адами қасиеттерге ие: олар адамдар сияқты сезіне, сөйлесе алады, ойлана біледі, уайым мен эмоцияларды сезіне алады, яғни адамның маңызды әрекеттерін орындай алады» [4].

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысы барысында әдебиеттану ғылымында ойып орын алатын шығармаларға шолу жасалып, контекстік талдау жасалды. Көркем әдебиет стиліндегі бірнеше әлем және қазақ әдебиеті туындыларының контент талдау әдісі арқылы негізгі идеялары мен тақырыптары жүйелі түрде анықталды. Сонымен қатар, интерпретациялық зерттеу тәсілін қолдана отырып, философиялық, әдеби тұрғыдан мазмұндық желісі айқындалды. Социологиялық жақтан шығармалардың әдебиетте алатын орны мен автордың қоғамдық мәселелерге көзқарасы терең сарапталды. Антропоморфты кейіпкерлер арқылы баяндаудың тиімді жолдары қарастырылып, шығармалардан үзінділер мысалға алынды. Үзінділер анализдеу мен психоаналитикалық тұрғыдан толық түрде талданды. Зерттеудің нәтижесі ретінде антропоморфты кейіпкерлердің нарратологиядағы орны айқындалып, тиімділігі анықталды.

Сәкен Жүнісовтің «Сақау бәтеңке» атты балаларға арналған әңгімесіне кезек берейік. Шығарманың атауынан не жайында екендігін аңғарамыз. Бір оқығанда жай ғана бәтеңке туралы деп ойлайтынымыз анық. Енді шығарманың үзінділерін біртіндеп талдап көрейік.

Әңгіме екі бәтеңкенің кездесуінен басталады. Ескі аяқ киімдердің арасына су жаңа бәтеңкені алып келеді. Ескі бәтеңке сол арада өз мұңын шыға бастайды. Иесі Шолақтың қалай қорлағаны туралы, азапқа салғандығын асықпай баяндап береді. *«Е-е, айта берсем, көрген қорлық толып жатыр. Осындай тепкінің астында жүріп, қалай тозбассың»* [5]. Осы үзіндіге назар аударайық. Мен бұл арадан қоғамдағы әлеуметтік бөлініс тақырыбын, жоғары тап мен төмен тап мәселесін көргендей болдым. Бұл ескі бәтеңке – төмен тап өкілдері немесе жұмысшы қазақтар, ал иесі Шолақ – бай мен ақсүйек қауымы, биліктегі жоғары тап өкілдері. «Сақау болу» – қоғамда болып жатқан әділетсіздікке қарай тұра, оған ештеңе айта алмаудың, шарасыздықтың белгісі. Қарапайым халықтың адам деп еленбеуін, олардың еңбегінің бағаланбауын, сөз бостандығының болмауын, қоғамдағы күрестің әлсіздігін білдіреді. Қоғамның «сақаулығы» деп осыны айта аламыз. Сәкен Жүнісовтің «Сақау бәтеңке» әңгімесі – қоғамдағы цензураны айналып өтіп, сол кезеңдегі әділетсіздіктер мен тап мәселесін антропоморфты кейіпкерлер арқылы терең бейнелеген туындысы. Жазушы балаларға арналған әңгіменің астарына әлеуметтік, қоғамдық тұжырымдаманы шебер енгізіп, цензураны айналып өткен. Шығарманы оқи отыра оның құпиясы мен мәнін нарратология тұрғысынан түсіне білуіміз керек.

Шетел әдебиетінде де бұндай кейіпкерлер көптеп кездеседі. Сондай шығармалардың бірі де бірегейі – Джордж Оруэллдің «Мал қора» (ағылшынша «Animal farm») шығармасы. Шығарманың көлемі шағын болғанымен, берер ойы мен идеясы сондай күрделі. Толықтай антропоморфты кейіпкерлер арқылы құрылған, аллегориялық повесть. Шығарма саясат пен билік жүйесін, қоғам мен адам мәселелерін антропоморфты кейіпкерлер арқылы сөз етеді. Оқиғаның басты өзегі – саяси идеология. Бұл қазақ қоғамында да өзектілігі әлі күнге дейін жойылмаған мәселе. Шығарманың өзіне назар аударсақ, түрлі жануарлардың қатысуын адамдардың, ұлттардың көптүрлілігі деп байқасақ болады. Олар әртүрлі тапты, әртүрлі топты немесе тұлғаларды сипаттайды. Шошқа – билік басындағы басшы бейнесінде, ат – жұмысшы қара халық, қойлар – билікке сенім білдіретін жуас тобыр ретінде көрініс табады. Жануарлардың басшыға қарсы шығуы, ел тарихындағы көтерілістерді еске алады. Алайда қалыптасқан салт бойынша билікке шошқа келеді. Шошқаның образы да билеуші тапқа

сәйкес. *«Барлық басқа жануарларды үйрету және ұйымдастыру жұмыстары, әрине, **шошқаларға** жүктелді, себебі олардың ерекше ақыл-ой қабілеттері бәрімен де бір ауыздан мойындалған болатын»*. Бұл аздап автордың сарказм ретінде айтқаны деп топшыладым. Қарындары қампиған, не істерлерін білмей жүрген ақымақ жануардың билікке келуі қазіргі қоғаммен үндесіп жатыр. Олар билік басына шығып, қарапайым халыққа теңдік, еркіндік туралы уәделер жаудырады. Бірақ олар орындалмайтын құр сөз еді. *«Адамдарды тек өз мүдделері ғана қызықтырады, басқалардың мүдделері оларға маңызды емес».* Жануарлардың мына пікірінен не ой түйеміз? Егер жануарларды антропоморфты кейіпкерлер деп алар болсақ, олар – адам, ал адам деп тұрғандары – биліктегі бастықсымақтар.

Енді жұмысшы аттардың іс-әрекеттеріне назар аударайық. Көзі биліктен, басшыдан басқа ешкімді көрмей, оларға жағу үшін, бар өмірін басшыларына қызмет ету үшін арнаған ақымақтар бейнесі. *«Ол Джонстың кезінде де көп жұмыс істеген, ал қазір үш есе көп еңбек ететін болды; кей күндері ферманың бүкіл жұмысы оның мызғымас иығына жүктелгендей көрінетін. Ол күн шыққаннан батқанға дейін тынымсыз жұмыс істеп, әрдайым ең қиын жерлерде еңбек ететін. Бір әтешпен келісіп, оны бәрінен жарты сағат бұрын оятуды өтінді, осылайша күн басталмай тұрып, қай жерде көмек қажет болса, сол жерде өз еркімен бірдеңе жасап үлгеретін. Кез келген кідіріс немесе қиындыққа тап болғанда, ол әрдайым бір ғана сөз айтатын: «Мен тағы да көп жұмыс істеймін» – бұл оның жеке ұраны еді*». Сонымен қатар оның «Наполеон айтты, демек дұрыс» деген ұраны да пайда болды. Бар қуаты мен күш-жігерін тек шошқалар үшін жұмсап, ақыр аяғы ешкімге керексіз болып қалады. Бұл нені білдіреді? Бұл қарапайым жұмысшы халықтың билік үшін құрбан болуы. *«Мистер Джонс бізді асырайды. Егер ол болмаса, біз аштан өлеміз». Басқалар сұрақ қоя бастады: «Біздің өліміміздің кейін не болатынына неге қамқорлық жасауымыз керек?» Немесе «Егер көтеріліс осылай болса, біз оған қатысқанымыздың қандай пайдасы бар?»* Бұл үзінді адамдардың ойы әлі де билікке тәуелді екенін айғақтайды. Басқаша тілмен психологиялық тәуелділік.Қазіргі қоғамдағы ақымақ, өз өмірлерінен басқа ештеңені, ешкімді ойламайтын, өзімшіл адамдардың бейнелері. Бәріне де көзсіз сеніп, айтқанға көніп, айдауға жүріп үйренген қойлар. *Ол қойлар арасында ерекше беделге ие болды. Кейде қойлар, не болып жатқанын елемей, хормен немесе жеке-жеке «Төрт аяқ – жақсы, екі аяқ – жаман» деп бақыра бастайтын, және осы сөздер жиі ассамблеяларды аяқтайтын.*Өзіндік ой-пікірлері жоқ тобырлық сана мен надандықтың белгісі. *«Қайтадан ол көрінгенде, оның шығуы әсерлі көрініс болатын – ол алты иттің қоршауында жүретін, олар әркімді үркітіп, жақындаған адамға үрей тудыратын. Кейде ол тіпті жексенбі таңертең де көрінбейтін, ал өз бұйрықтарын ол көбінесе шошқалардың біреуі арқылы, әдетте Визгун арқылы жеткізетін»*. Бұл – Наполеон. Шошқаға берілген атау да кезіндегі ұлы диктатор Наполеон Бонапарттың есімімен тығыз байланысты. Иттер биліктің күші мен халықты қорқыту техникасының айғағы іспеттес. Ал оның көрінбеуі – диктаторлық жүйе мен халықты манипуляцияда ұстаудың жаңа тәсілі. Кейін оның туған күнін жануарлар болып, дүркіретіп тойлау, отшашу атып, оған шамадан тыс құрмет көрсету сияқты қолайсыз әрекеттер көрініс береді. Басшыны Наполеон деп қана емес, оған «Біздің көшбасшымыз, жолдас Наполеон» немесе «Бар жануардың әкесі, адамзаттың қорқынышы, қойлардың қамқоршысы» деген атаулармен атау ұсынылды. Билікте мәңгілік отыру мақсатында басшыны пұт деп, құдай деп табыну шынайы емес, жасанды құрмет. Жаңа салынған ғимарат, мектеп, сәулет өнері құрылыстарына да көсемнің есімін беру де шектен шыққандық. Шығарма желісінде әлеуметтік теңсіздік мәселесі де бой көтереді. Басқа жануарларға қарағанда шошқалардың дәрежесі, лауазымы зор. Шошқалар қанаушы тап өкіліне жатқызылса, қалғандары қаналушы тап болып, оларға сый-сияпат көрсетуі тиіс. Оларға жол беру, құйрықтарындағы жасыл лента да шошқалардың үстем тап өкілдері екендігін дәлелдейді. Шығарманың аяғында шошқалар өздерін басқарған адамдарға айнала бастайды. Бұл басшының бастапқы әділдік, адалдық, теңдік туралы уәделерін ұмытып, ережені өз мүдделеріне сай өзгертіп, билікте мәңгі отырудың жолын іздеу мақсатында өзінен бұрынғылардың әділетсіздігін қайталауы деп білемін. Саясатта қалыптасып қалған жүйе өз орнына қайта түсті. Джордж Оруэллдің «Скотный двор» («Animal farm») шығармасы–

қоғамдағы әділетсіздіктерді, әлеуметтік дағдарыс, билік пен қарапайым халық, таптық бөлініс сияқты өзекті мәселелерді антропоморфты кейіпкерлер арқылы шебер бейнелеген туынды. Жазушының баяндау құрылымындағы ерекшеліктерді ескере отырып, кейіпкерлерге жан беріп, тың деректер арқылы шығармаға өң беруі көп нәрсені дәлелдейді. Сатира мен иронияны қолдана, оқырманға жеңіл әрі мазмұнды түрде өз идеясын оңтайлы жеткізе білген.

Халқымыздың асқар жазушысы Оралхан Бөкейдің «Кербұғы» әңгімесі жөнінде не айта аламыз? Шығарма антропоморфизм мен символизмге қатар құрылған көркем туынды ретінде танымал. Басты кейіпкер – бұғы. Бірақ ол жануар сияқты емес, бойында адами қасиеттер кездеседі. Кербұғының ойы, іс-әрекеттері, сезімдері арқылы адамзаттың еркіндікке, рухани өсуге деген талпынысы көрініс табады. Кербұғыны антропоморфты кейіпкер деумен қатар, символ деп те қарастыруға болады. Әңгімедегі бұғы табиғаттың тазалығын, оның еркіндігін білдіріп тұрғандай.

Кербұғының басын жерге салғаны – тағдыр талқысы алдында біржола тізе бүгіп, тек қана аспандап, тек қана асқақтап жүретін тәкәппар кеуденің жер болғаны, көбік шашар тентек көңілдің қор болғаны. Ал жылдар бойы мүйізін берсе, сауырынан сипатпаған түз тағысының осыншалық жуасуы – қор болғаны еді. Бұл үзіндідегі бұғының басын жерге салғаны тағдырына көнгенін, мойынсұнғанын, өз еркіндігінен айырылғанын сипаттайды. Адамдар қылған зорлықтан оның сұлулығы мен тәкәппарлығының жойылуы көрініс табады. Қоғамдағы адамдардың да жүйеге, әлеуметтік мәселелерге қарсы тұра алмай, соңында қор болып күйреуі, деградацияға ұшырауын Кербұғы бейнесі айқындап тұр. Бұл жолдар арқылы қоғамдық идеологияның сынына ұшыраған халықтың рухани құлдырауын жеткізген.

Рас, Кербұғы түз тағысын не себептен қоршауға ұстайтынын, адамдардың қу мүйізге құтты қалғандай неге өшігетінін еміс – еміс қаперіне алып, осынау екі аяқтылардан жерініп те жүрді.. Адамдарды адам деп айтпай «екі аяқтылар» деумен, автор ол сөзге акцент түсіріп тұр. Адамдардың жануарларға деген зұлым әрекеттерін, табиғатқа жасаған қорлық әрекеттерді сынға алады. Кеңестік кезеңдегі халыққа жасалған зорлық, қиянат мәселелерін де осы жерде символ арқылы көтерген.

Марал жүзіқараларда ес бар ма. Кім жеңсе, кімнің атақ – даңқы асса, соның соңына ереді. Иә, маралдарда ес жоқ, өйткені оларда мүйіз жоқ – тоқал. Маралдарды «жүзіқара» деп атау олардың қара ниеттерін, өз пайдасы үшін ғана өмір сүретін, өзімшіл мінездерін айғақтап тұр. Оларда «ес жоқ». Ес дегенмен қоса, өзіндік ой – пікір мен көзқарас та жоқ. Әлеуметтік мәселенің бір шеті көрінеді. Өз пайдасы үшін арамдыққа бара алатын, жоғарыға жағынудан жалықпайтын қоғамдағы ессіз өкіл. Оларды тоқал деп кемсітуі де осы мінезді әшкерелеуден туған. Мүйізі жоқ маралда ес жоқ, олар өзгеге тәуелді. Екінші жағынан қарағанда, қоғамдағы сөз бостандығы мен еркіндіктің жоқтығын да осы тұстан болжамдауға болады.

Еркіндіктің ерке желімен жарысып, ой мен қырдың ара – жігін ажыратпай, бұла боп өскен бұғы дәл қазір өмірдегі жамандық пен жақсылықтың уланған бастауынан дәм татты. Дәм татқызған – Адам! Тағдырдың бар талқысын жазмыштан ғана көретін аңқау көңіл, ақымақ хайуан бар билік, бар байлық, бар еркіндік тек адамдарда деп білді. Антропоморфизм тәсілі арқылы баяндауда антропоморфты метафоралар мен метонимия сияқты көркемдеуіш құралдар да пайдаланылады. «Еркіндіктің ерке желі»: бұғылардың ежелден кең далада еркін өсуін бейнелейді. Бірақ, оның бәрін адамдар өздерінің жаман пиғылдарымен құртады. «Уланған бастау» – жақсылық пен жамандықтың араласып, улануы. Не жақсы емес, не жаман емес ортада қалып, адамдардың ойларының таяздығын білдіреді. Адам деген ұғымды жаман ниетпен айтып, олардыңсондай қауіпті, ақымақ, өздеріне ғана сенетін қиқар мінездерін әшкерелеп тұр.

...Бүкіл тауды айналып бағанағы орнына қайтып оралғанда ғана өздерінің қоршауда жүретінін сезді, сөйтсе бұлар қоршаудың ішінде от оттап, қоршаудың ішінде су ішеді екен, сонсоң жадыраған жаз таусылып, қылышын сүйретіп қыс келгенде адағайлата қуып әкеліп және бір тарлау қораға қамайтын...

Қоршау – адамдардың табиғат заңына қарсы шығып, бұғылардың еркіндігін бұзып, оларға үстемдік жүргізуінің символы. Жеке адамдардың да өзгеге бодан болып, халықты белгілі бір шеңберден аса алмайтындай деңгейге жеткізген Кеңестік дәуірдің идеологиясын сынаған. Тұлғаның сөз бодандығы мен тәуелділігін ашық көрсеткен.

Кербұғы көзінен от шашып, шегіншектеп барып бар қуатымен алға атылды, жаңбырдың суына иі қанып былпылдаған жерге артқы қос тұяқтың ізін оя тастады да зу етіп, биік қорғаннан асып – ақ түсті! Көзінен от шашып еркіндікке ұмтылған бұғының бейнесі. Тек жануар ретінде емес, адами қасиеттерге бай Кербұғының рухани еркіндікке деген талпынысы. Оның еркіндік үшін бар күш-қуатымен, зор сенімімен күресіп соңында жеңіп шығуы. Бұғының «қорған» деген шекара, шектеуге қарсы шығуы – адамдардың қоғамдағы әділетсіздіктерге қарсылығы. Бірақ ол шыққан бетте не болғанын түсінбей жатып, өлім құшады. Бірақ ол кім өзіне қастандық жасағандығын білмейді. Әңгіме былай аяқталады:

Біреулер айтады: еркіндігін аңсаған Кербұғы тіпті де өлген жоқ.

Біреулер айтады: еркіндік алған бұғылар тек қана о дүниеде..

Қоғамдағы өзекті мәселені осы екі ауыз сөзбен-ақ бейнелеген. Алғашқы сөйлемде Кербұғының өлмеуі – оның арманының өлмеуі. Екінші сөйлемдегі ой еркіндіктің тек өлгеннен кейін пайда болатынын сипаттайды. Өмірде, қоғамда болып жатқан кедергі мен шектеудің мәңгіге қалыптасып қалғандығын, одан ешкімнің құтылмайтындығын өзек етіп тұр. Еркіндік үшін өлгендер, еркіндікке жету үшін өмірін бергендер... Қазіргі қоғамдағы ең көп талқыланатын жағдай... Шығарманың әлі күнге дейінгі өзектілігі оның баяндау тәсілінің ерекшелігінде және жазушының антропоморфты кейіпкер арқылы сол тәсілді жүйелі қолдана білуінде. Еркіндік, бостандық тақырыбы әрдайым өзекті болып қала бермек. Оралхан Бөкейдің «Кербұғысы» жануар, табиғат және адам арасындағы байланысты антропоморфизм тұрғысынан әсерлі әрі көркем суреттеген туынды.

Антропоморфты кейіпкерлер туралы сөз қозғағанда мысал өлеңдер мен әңгімелерді атап өтпеске болмайды. Ал қазақ әдебиетіндегі мысал десек алдымен еске түсетін тұлға – Ахмет Байтұрсынұлы. Баяндаудың бұл тәсілінде кейіпкер ретінде жансыз бейнелер (өзен, тау, теңіз, тас, ағаш, т.б.) де қатысады. Ахмет Байтұрсынұлының «Қырық мысал» жинағына енген мына бір мысал өлеңге назар аударайық.Крыловтан аударған «Қара бұлт» («Туча») мысалы:

Даланың күнге күйіп, аптап өткен
Үстінен бұлт шықты қаптап көктен.
Қуанды шаруалар «Иә, Құдайлап!»,
Жерді бір суарар деп қурап кеткен.
Жауар деп тұрды халық үміт етіп,
Тамбастан өте шықты құр желдетіп.
Теңізге барды да бұлт құя салды
Далаға қурап тұрған жаумай кетіп [6].

Өлеңдегі басты кейіпкер – Қара бұлт. Автордың шығарманың атауына «қара» сөзін тіркестіруде бірнеше мән бар. Қара бұлт аспанды қатты жаңбыр жауар алдында құрсайды деп дәл тура мағынасында алынса, екінші мағынасы – оның ішкі, ауыспалы мағынада қолданылуы. Қара түс – жамандықтың, зұлымдықтың белгісі. Халқымызда «қара қағаз», «қара жамылу» деген сияқты мағынасы жағынан жамандықты білдіретін тіркестер кездеседі. Бойында қандай құдірет пен күш тұрса – дағы оны дұрыс қолданбай, керек емес жаққа босқа шашатын адамдар дәл осы бұлт сияқты өзінің билігін дұрыс пайдаланбайды. Қурап жатқан даланы аттап, суы онсыз да көп теңізге барып құю – ақымақтық.

Теңізге пәрменінше құя салып,
Мақтанды мырзасынып тауға барып.
Тау айтты: «Сен мақтанып келіп тұрсың,
Мен тұрмын бұл ісіңе қайран қалып.
Егер де сол қадарлы жаусаң жерге,
Су берсең шөлдеп тұрған егіндерге,
Көк шығып, жер отайып, егін өсіп,
Қандай зор тиер еді пайдаң елге!
Не қайыр қазір сенің жауғаныңнан,
Сенсіз де су жетерлік теңіздерде!» [6].

Мысал осылай аяқталады. Екінші кейіпкер – теңіз. Бұлт пен теңіздің диалогінен екеуінің екі бөлек мінезін байқаймыз. Теңіздің саналы ойы мен бұлттың ақымақтығы. Қоғамда, билікте бұлт сияқты адамдар кездеседі. Ахмет Байтұрсынұлының бұл мысал арқылы бізге жеткізбек болғаны:

Жұмсамай тиісті орынға мал, өнерін
Біреулер жүреді, оған не амал бар?!
Мысалы, **қазақ – дала, орыс – теңіз,**
Даланы, шама келсе, көгертіңіз.
Мұң десең, мұқтаж десең – қазақта көп,
Емес пе мұны ойламақ міндетіңіз?
Мақал бар: «Жақсылықты басыңа қыл,
Басыңнан асса, деген, – досқа істеңіз» [6].

«Қазақ – дала, орыс – теңіз» деген тіркестен – ақ автордың ойы анық көрінеді. Даланы қазақ еліне теңеп, қаншалықты азып-тозғанын ашық бейнелеген. Қазақ мәдениеті мен өркениетінің, тілінің, дінінің, тарихының құлдырауын тозығы шығып, сарғайып, өлермен болған далаға балайды. Ал «орыс» жағдайын теңізге ұқсастырып, сол кездегі Кеңес саясаты мен әлеуметтік теңсіздік мәселесін көтерген. Бұл Ахметтің жастарға арнап «даланы көгертіңіз!» деп жариялаған үндеуі сыңайлы.

Нәтижелер және талқылау

Антропоморфты кейіпкер – көркем шығармада өз қалпынан айырылып, адамға ұқсатылған кейіпкер. Антропоморфты кейіпкерлер ертегі, мифтерде, батырлар жыры мен лиро-эпостық жырларда, мысал өлеңдер мен балаларға арналған қысқа әңгімелерде кездеседі. Қазақ әдебиетіндегі бұндай кейіпкерлерге ертегілердегі дию, мыстан кемпір, пері, жылан патшасын, жансыз бейнедегі табиғат құбылыстарын, тау мен жұлдыздардың адам кейпіне еніп, әрекет етуін, Ахмет Байтұрсынұлы, Ыбырай Алтынсарин, Абайлардың мысал өлеңдеріндегі кейіпкерлер образын жатқызамыз. Бұндай мысалдарда көп жағдайда жан – жануарлар бейнесін адам бейнесіне балап, сипаттайды. Халқымызда түлкіні - қу адамға, қоянды – қорқақ адамға, арыстанды – әділдік пен билік басындағы адамға, қасқырды – қайратты адамға теңеп, ойларын астарлап жеткізеді.

Ал астарлап жеткізудің мәні неде? Қоғамда сөз бостандығы жойылып, айтуға тыйым салынған жәйттарды сынау мақсатында осы антропоморфты кейіпкерлер қолданылады. Қазақ әдебиетінде бұл әдіс әсіресе Кеңес одағының отарлау саясаты тұсында, совет үкіметі кезінде кең етек жая бастады. Антропоморфты кейіпкер мен символ арасында тығыз байланыс бар. Шығармадағы екі ұғымның да атқаратын қызметі ұқсас. Екеуі де белгілі бір оқиғаларды, идеяны, іс-әрекеттерді жанамалап жеткізуде қолданылады. Сөз бостандығы, ой еркіндігі шектелген уақытта авторлар қоғамдағы әділетсіздікті, билікті, сондағы басшылардың іс-әрекеттерін осы антропоморфты кейіпкерлер немесе символдар арқылы әшкерелеп отырған. Антропоморфты кейіпкерлерді қолдануды әдебиет теориясында басқа мағынада «аллегория» деп те атаймыз. Осы тәсіл арқылы жазушылар цензурадан айналып өтіп, ойларын қауіпсіз түрде ұстаған.

Қорытынды

Кеңес дәуірі тұсында пайда болған қысым кесірінен баяндаудың антропоморфты кейіпкерлерді қолдану тәсілі өркендей бастады. Кеңестік Үлкен Энциклопедияда антропоморф терминіне мынадай анықтама берілген: Мифологиялық құбылыстарды, жан - жануарлар мен аспан денелерін, жансыз заттарды адамға ұқсатып қолдану. Бастапқы кезеңде тек жануармен, мифтік бейнелермен шектесе, соңғы уақытта ғылым саласында да қамтыған. Заманауи ғылыми техникалық, кибернетикалық әдебиетте антропоморфизм *машина есте сақтайды, тапсырманы шешеді, т.б* тіркестер арқылы көрінеді. Бұл адам мен техникалының объективті ұқсастықтарына, функционалдық қабілеттеріне байланысты пайдаланылады. Антропоморфты кейіпкерлердің кең таралған түрлеріне көркем-эстетикалық, күнделікті практикалық, мифологиялық, діни және ғылыми антропоморфты кейіпкерлерді жатқызамыз. Көркем – эстетикалық түрі көркем әдебиетте, поэзияда қолданылса, күнделікті практикалық антропоморфты кейіпкер күгделікті тұрмыс-тіршіліктегі тіркестерде кездеседі. Балаларға айтатын күнделікті пойыз кетіп қалды немесе бұлт келе жатыр деген тәріздес тіркестер осы

антропоморфты кейіпкерлер арқылы сипатталады. Мифологиялық түрі жайында айтарда ежелгі грек құдайларын аттап өту мүмкін емес [7]. Антропоморфтың көптүрлілігі оның қамтитын ауқымының да зор екенін бағамдайды.

Антропоморф ұғымына онтологиялық және гносеологиялық аспектіде талдау жасалады. Онтологиялық аспектіде оның тарихилығы сараланып, адамның тарихтағы орны мен рөлі көрініс табады. Гносеологиялық аспектінің ерекшелігі – объект пен субъект байланысы. Таным барысында автор өзін зерттемек болған объектімен ауыстырып, сол құбылыстың орнына өзін қояды. Сол арқылы объект пен субъект арасындағы байланысты кеңейте түседі.

Антропоморф термині цензура, символ тәрізді ұғымдармен тығыз байланысты. Цензураға ұшырамай, шығармаларын бастыру мақсатында авторлар өз идеяларын астарлап жеткізді. Осы тәсіл арқылы авторлар қоғамдағы сыншыл көзқарас пен әділетсіздіктерді көркем түрде білдіре білген. Бұл – сол кездегі жазушылардың данышпандығы нәтижесінде пайда болған шығармалар. Жалпылама қорыта айтқанда, антропоморфты кейіпкерлер шығармашылық еркіндікті шектеу мен қоғамда болып жатқан жәйттерге байланысты көптеген мәселелерді көтереді. Антропоморфты кейіпкерлерді пайдалану – адамның өзін, қоршаған ортаны тану мақсатында қоршаған ортамен байланысын арттыратын сипаттаудың ерекше формасы, тілі.

Әдебиеттер

1. Шмид В. Нарратология. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 312 с. – (Studia philologica).
2. Маслов Е.С. Что такое нарратив? / Е.С. Маслов. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2020. – 116 с.
3. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
4. Кочкарев Ф.Е. История и теоритические аспекты исследований антропоморфизма животного мира в мировой художественной литературе. Политематический сетевой электронный журнал Донского государственного технического университета. – № 6 (9), 2017 – С. 210-215.
5. Жүнісов С. Повесть. Әңгімелер/ Сәкен Жүнісов. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2014. ISBN 978-601-264-115 Т. 8. – 336 б.
6. Байтұрсынұлы А. Шығармалары – Сочинения. Он екі том. Қырық мысал. Қазақ және орыс тілдерінде / Ахмет Байтұрсынұлы. – Астана: «Алашорда» ҚҚ, 2022.
7. Титова Т.А. Антропоморфизм как форма познания мира. Ученые записки Казанского государственного университета. – Т. 152, кн. 1 – 2010
8. Бөкей О. Кербұғы. Әңгімелер мен повесть. – Алматы: Атамұра, 2003. – 204 б.
9. Большая Советская Энциклопедия. (В 30 томах). Гл. ред.: А.М. Прохоров. Изд. 3-е М., «Советская Энциклопедия», 1970.

References

1. Shmid B. Narratologiya [Narratology]. – Moscow: Yazyki slavyanskoi kultury, 2003. – 312 p. – (Studia philologica). (in Russian)
2. Maslov E.S. Chto takoe narrativ? [What is Narrative?] / E.S. Maslov. – Kazan: Izd-vo Kazan. un-ta, 2020. – 116 p. (in Russian)
3. Baitursynov A. Adebiet tanytkysh. Zertteu men olender [Literary Studies Guide. Research and Poems]. – Almaty: Atamura, 2003. – 208 p. (in Kazakh)
4. Kochkarev F.E. Istoriya i teoriticheskie aspekty issledovanii antropomorfizma zhivotnogo mira v mirovoi khudozhestvennoi literature [Historical and Theoretical Aspects of Research on Anthropomorphism of the Animal World in World Fiction] // Politematicheskii setevoi elektronnyi zhurnal Donskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta. – 2017. – № 6(9). – P. 210-215. (in Russian)
5. Zhunisov S. Povest. Angimeler [Novella. Stories] / Saken Zhunisov. – Almaty: «Taimas» baspa uii, 2014. – T. 8. – 336 p. – ISBN 978-601-264-115. (in Kazakh)
6. Baitursynuly A. Shygarmalary – Sochineniya [Works – Compositions]. On eki tom. Kyrik mysal [Twelve volumes. Forty Fables]. Kazak zhane orys tilderinde / Akhmet Baitursynuly. – Astana: «Alashorda» KK, 2022. (in Kazakh and Russian)

7. Titova T.A. Antropomorfizm kak forma poznaniya mira [Anthropomorphism as a Form of Cognition of the World] // Uchenye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2010. – T. 152, kn. 1. (in Russian)
8. Bokei O. Kerbugy. Angimeler men povest [Kerbugy. Stories and Novella]. – Almaty: Atamura, 2003. – 204 p. (in Kazakh)
9. Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya [Great Soviet Encyclopedia]: v 30 tomakh / Gl. red. A.M. Prokhorov. – 3-e izd. – Moscow: «Sovetskaya Entsiklopediya», 1970. (in Russian)

К.А. Аубакирова, Е.К. Берикболова*
Университет имени Шакарима города Семей,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А
*ORCID: 0009-0002-7096-4510
*e-mail: shakarimtanu.semey@mail.ru

АНТРОПОМОРФНЫЕ ПЕРСОНАЖИ В КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

Аннотация. В данной статье представлены теоретические данные о понятии и термине нарратология, а также проведены научно-методические анализы, касающиеся антропоморфных персонажей. Систематически представлена информация о методах повествования, а также рассматривается проблема нарратологии. В исследовательской статье систематически проводится анализ мастерства повествования различных писателей с использованием интерпретационного, структурного, семиотического, психоаналитического и социологического методов, а также анализируются отрывки из произведений. В ходе исследования был проведен нарратологический анализ произведений казахскихписателей А. Байтұрсын, С. Жүнісов и О. Бөкей, а также произведений зарубежного писателя Д. Оруэлла. В результате работы исследуются место и значение применения повествовательных методов, включая антропоморфных персонажей, а также основные идеи, которые излагаются с теоретической точки зрения. Анализируется стиль писателя, его связь с обществом, а также его собственные взгляды. Во время анализа произведений были проведены литературные обзоры, ориентированные на нарратологию и персонажей, встречающихся в произведениях, и оценены их практическая и теоретическая ценность. Несмотря на то, что такие персонажи часто встречаются в казахской литературе, информации и исследований по этому понятию достаточно мало. В статье представлены теоретические данные по данной теме, а также конкретные примеры из творчества авторов, представленные широкой аудитории.
Ключевые слова: нарратология, антропоморфный персонаж, повествование, цензура, символ.

K. Aubakirova, E. Berikbolova*
Shakarim University of Semey,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinki street
*ORCID: 0009-0002-7096-4510
*e-mail: shakarimtanu.semey@mail.ru

ANTHROPOMORPHIC CHARACTERS IN KAZAKH PROSE

Abstract. This article presents theoretical data on the concept and term of narratology, as well as scientific and methodological analyses related to anthropomorphic characters. Systematic information is provided about narrative methods, and the issue of narratology is discussed. The research article systematically analyzes the narrative skills of various writers using interpretive, structural, semiotic, psychoanalytic, and sociological methods, as well as analyzing excerpts from their works. The study conducted a narratological analysis of the works of Kazakh writers A. Baitursyn, S. Zhunisov, and O. Bokey, as well as the works of foreign writer D. Orwell. The study explores the place and significance of the use of narrative methods, including anthropomorphic characters, and the main ideas presented from a theoretical perspective. The writer's style, their connection with society, and their personal views are analyzed. During the analysis of the works, literary reviews focused on narratology and characters encountered in the works were conducted, and their practical and theoretical value was assessed. Despite the frequent occurrence of such characters in Kazakh literature, there is limited information and research on this concept. The article presents theoretical data on the topic, as well as specific examples from the authors' works, presented to a wide audience.
Keywords: narratology, anthropomorphic character, narration, censorship, symbol.

Авторлар туралы мәлімет

Әубәкірова Қарлығаш Әділханқызы – PhD, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті Қазақ филологиясы және журналистика кафедрасы, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: kz.aubakirova@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1872-9591.

Берікболова Еркежан Қанатқызы* – магистрант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: shakarimtanu.semey@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-7096-4510.

Сведения об авторах

Аубакирова Карлыгаш Адильхановна – PhD, Кафедра казахской филологии и журналистики Университет имени Шакарима г.Семей, Республика Казахстан, Семей, e-mail: kz.aubakirova@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1872-9591.

Берікболова Еркежан Қанатқызы* – магистрант, Университет имени Шакарима г.Семей, Республика Казахстан, Семей, e-mail: shakarimtanu.semey@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-7096-4510.

Information about authors

Karlygash Aubakirova – PhD, Department of Kazakh Philology and Journalism, Shakarim University of Semey, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: kz.aubakirova@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1872-9591.

Erkezan Berikbolova* – Master's student, Shakarim University of Semey, Republic of Kazakhstan, e-mail: shakarimtanu.semey@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-7096-4510.

Редакцияға енуі 13.02.2025
Жариялауға қабылданды 10.03.2025

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1(1)-8
ҒТАМР: 17.07.41

А.О. Токсамбаева
Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А
ORCID: 0000-0002- 8744-2615
e-mail: aiman-63@mail.ru

М. МАҒАУИННІҢ ХИКАЯТТАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МІНЕЗ БЕН ТАНЫМ

Аңдатпа. Мақалада көрнекті жазушы Мұхтар Мағауиннің хикаяттарындағы басты кейіпкерлердің бойындағы ұлттық мінез-құлық пен дүниетанымдық ерекшеліктер жан-жақты талданады. Шығармалардың негізгі көркемдік тірегі ретінде қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан даналық өмір салты мен адам баласының табиғатпен, қоршаған ортамен үндестігі қарастырылған. Автор әдебиеттану ғылымындағы «көркем шығарманың тарихи негізі» ұғымына жаңаша мазмұн беріп, оны өткен күннің хронологиялық көшірмесі емес, ұлт жадындағы асыл қасиеттер мен рухани құндылықтарды жаңғырту құралы ретінде негіздейді.

Зерттеу барысында Кеңес үкіметі тұсындағы идеологиялық шеңберден шығып, қазақ ауылдарындағы басшылар мен қарапайым еңбек адамдарының бейнесін көркемдік деталь деңгейіне көтерген жазушы шеберлігі сараланады. Соцреализм әдісіне тән «жағымды» және «жағымсыз» кейіпкерлердің қасаң жіктелуінен бас тартып, адам мінезін оқиғалардың даму үрдісінде, ішкі психологиялық тартыстар арқылы ашу ерекшеліктері көрсетіледі. Мақалада М. Мағауиннің ұлттық болмыс пен мәдениетті бейнелеудегі өзіндік стилі, кейіпкерлердің ойлау жүйесі мен шешім қабылдау сәттеріндегі қазақи когнитивті модельдер талдау нысанына айналған. Сонымен қатар, автордың Алаш арыстарының ұлтшылдық рухы мен асыл мұратын кейіпкерлер бейнесінде қалай сабақтастырғаны, ұлттық мінезден ажыраудың рухани дағдарысқа әкелетіндігі туралы тұжырымдар жасалды.

Тірек сөздер: ұлттық мінез, хикаят, кейіпкер, «табаны тиеді», «аң ұстамаса мойны қатып кетеді», «сорпа жалатып», ұлттық рух, көркем мінез.

Кіріспе

М. Мағауиннің шығармашылығы ұлттық болмыс пен дәстүрді, халықтың рухани әлемін тереңнен толғайтын туындыларымен танымал. Әсіресе, Мағауиннің хикаяттары қазақ қоғамының көп қырлы болмысын, мінез-құлқын және ұлттық танымды көркем түрде бейнелейді. Осы хикаяттарда автор ұлттық мінездің ерекшеліктерін шебер түрде суреттеп, қазақ халқының өмірі мен салт-дәстүрлерін терең талдайды. «Ұлттық мінез» түсінігі қазақ әдебиетінде ерекше маңызды орын алады. Өйткені ол халықтың дүниетанымының, мәдениетінің, әлеуметтік жағдайының және тұрмыс-тіршілігінің көрінісі болып табылады. Мұхтар Мағауиннің шығармаларында осы мінез-құлықтың дамуы мен қалыптасу жолдары терең зерттеліп, әдеби тұрғыдан дәл суреттелген. Оның хикаяттарындағы кейіпкерлер арқылы автор ұлттық танымның кең спектрін көрсетеді, әрбір кейіпкердің өзіне тән психологиясы мен дүниетанымын көрсету арқылы, оларды өмірдің түрлі жағдайларында бейнелейді.

Ұлттық мінез мен таным мәселелері Мағауин шығармашылығында тек көркемдік деңгейде ғана емес, сонымен қатар философиялық тұрғыда да қарастырылып, халықтың тағдыры мен болашағына деген терең ойлар мен толғамдарды білдіреді. Көркем мінездің, мінездер типологиясының ішіндегі өзгеше құндысы – ұлттық мінез. «Ұлттық мінез – шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі» – деп «Әдебиеттану. Терминдер сөздігінде» анықтама берілген [1].

Біз көркемдік дәстүр аясындағы ұлттық мінезбен танымды анықтау үшін Мағауиннің «Тазының өлімі», «Жүйрік» хикаятындағы негізгі «кейіпкерге» назар аударып сол арқылы хикаяттағы кейіпкерлерге тоқталуды жөн көрдік.

«Тазының өлімі» хикаятының пролог пен эпиолог стилінде жазылған екі бөлімі де Лашынға арналған. Хикаяттың негізгі тірегі Лашын арқылы қазақ халқының даналық өнерінің бір түрін шеберлікпен суреттеген жазушы, әрине осы сюжетті сол елдің адамдарымен үндестіре суреттеген. Бір ғана тымақ орнын малақай басуы қандай көркемдік деталь. Ұлттық мінездің символындай әсер етеді. Лашынның ғұмырын арнаған адамы кім еді, хикаятта қалай суреттелген. Оның ұлттық характері қандай мәселелерде көрініс тапқан, осы мәселелер төңірегінде пікір-тұжырым айтпақпыз. Ол – Қазы еді. Суреткер бұл кейіпкерін бірден бойлата көтермей, Омар ақсақалдың аузымен арғы тегіне тоқталып өтіп, сыр шерте сөйлетеді. Жалпы, әдебиеттану ғылымында көркем шығарманың тарихи негізі деген ұғым бар. Ол тарихта не болғанын сол күйінде алу деген ұғым емес. Бірақ ұлт жадындағы жақсы қасиеттерді жаңғырту деген сөз. Омар ақсақал Қазының арғы тегі күшті болғанын айта келіп, ұрпағының соған сай өмір сүріп жатқанын айтады. Ауыздан осылай тараған әңгіме сюжет құрауға да алып баратын жайттар болады. Сөйтіп кейіпкердің асыл негізіне алдымен оқырманды таныс қылып өтеді.

Біз Омар ақсақалдың әңгімесінен қазақ ұлтының өзіндік қасиетінің мың қатпарынан ақпарат аламыз. Соның бізге қазір керегі, Қазыға қатыстысы. Қазының әкесі Әмір жігіттің сырттаны екен, қолынан қыран тазы арылмапты. Нағашысы Мамай шал да осал адам болмады. Омар ақсақал Мамай туралы айтқанда онымен қыстауы қатар болғаны, көзімен көргенін айтады. Тарихи таным осы шығарманың негізгі кредоларының бірі. Бірақ өмірілік деректерді жазушы көркемдік шындыққа айналдырған [2].

Тұтас бір әлемнен ақпарат алған біз, Қазымен оның Омар ақсақалдың ұзын-сонар әңгімесіне арнаған қысқа, қағытпа тәріздес сөзінен байқаймыз, сонымен қатар, ақсақалға берген сауалынан байқаймыз. Міне осы екі сәттің өзінде Қазы мінезінің бірнеше деталына қанық боламыз. Біріншісі, «өкіметтің малын кім бағады» деу арқылы оның бүкіл қоғамға наразылығы, яғни оның зорлықшыл жүйесіне қарсылығы байқалса, екіншіден, нағашысынан күшікті күштеп алып кетуі, қалап алып кетуі оның аңшылық қасиетінен хабар береді. Адамның жеке басының құқығы жойылған, дараланауға мұрша бермейтін жүйені таныған адамның сөзі. Осындай ойларға сол жылдардың өзінде Мұхтар Мағауин бара білген. Суреткер сол кеш, Қазының үйіндегі кешкі дастархан басындағы әңгіме арқылы негізгі кейіпкерлермен таныстырып, олардың өмірлік позициясынан оқырманды хабардар етіп кетеді.

Қазының аңшылық қырын жазушы, оның алғаш Лашынды аңға баптаған сәттерінен-ақ аңғарта бастайды. «Табаны тиеді» деп қара жерге жүгіртпеу, «аң ұстамаса мойны қатып кетеді» деген тіркестер, ең аяғы «сорпа жалатып» қана алып шығу, осының бәрі Қазының аңшылық тұлғасынан хабар берсе, екінші жағынан жазушының алып отырған объектісін ерекше білетінін байқатады [3].

Жазушы Қазының бейнесін үнемі өсу үстінде береді. Есенжолдың Қазы да араққа үйренді деп, оның жанына жара салып, күйкі тіршіліктегі күнкөрісімен оны азапқа салады. Адамгершілік тұлғасы, ар-ұяты биік Қазы жақсыны жақсы, жаманды жаман деп айтатын қайсарлығымен де ерекшеленетін. Қазының биік тұлғасын, оның ел азаматы екенін, ұлттық характерін көрсететін тұстар хикаятта аз емес. Сондай сәтті сәттердің бірі Қазының Лашыны алған түлкіге ел қарық болса, Есенжолдың қағылып қалуы.

Қазының ұлт тағдырын ойлайтын тұлға екендігі оның әр қимылынан, іс-әрекетінен байқалалады. Омар ақсақалдың «Жаман елтірі» тымақтан құтылуы, бүкіл малшы, күзетші ағайындардың сәлем айтып жіберіп, түлкі алдыруы оның адамгершілік қасиетіне жанама мәліметтер. Сонымен қатар, оның «Елді шоттан жегенін тоқтатсын, жалақорлығын қойсын! депті міс» – деп Есенжолдың арамза бейнесін ашуы алаш арыстарының биік қасиеттерінен хабар береді. «Елді шоттан жегенін» – дейді, мені демейді. Халыққа салмақ түсіретін, халықтың мінезіне көлеңке түсіретін жат қылықтарға Қазының жаны қас. Ферма бастығы Бекқалидың қылығы езуге күлкі үйіртеді. Ол басшы, елдің еркесі соған тән бір емес, екі тымақ тіккізуі әбден жөн болып тұр. Бұл типтік бейнеге айналып кеткен, Қазақ ауылдарындағы сол кезеңдегі басшыларға жарасатын әрекет. Жазушы осы әрекетті көркемдік деталь деңгейіне көтере білген. Жалпы қазақ ауылындағы береке, үлкенге құрмет хикаятта нақтылы бейнеленген. Жазушының ел тарихын, елдің психологиясын, мінезіндегі жақсылығы мен жамандығын соншалықты нәзік білетіні байқалады. Соцреализмдегі мынау жағымды бейне. Мынау жағымсыз бейне деген әңгіме төңірегінде әңгіме қозғамайды. Көркем бейнені оқиғаның даму үрдісінде ашады. «Елді шоттан жемесін» деген сөзі іштен азған адамға төбесінен жай түсіргенмен пара-пар әрекет. Сол елдің ішінде Есенжолдың кірден жейтін қылығы келеңсіздік болса, кейіннен замандасының төсегін былғауы ар-ұяттан кетіп, құлдырай азғанының белгісі.

Сол дәуірдегі қоғамның екіжүзділігі елдің иығын басып, еңсесін түсіріп еді. Халықтың ұлттық мінезін бойына жиған небір алып тұлғалар айдалып, тектілердің тамырына балта шабылған нәубеттің ызғары ел өмірінде елес болып, айықпай тұрған кезең болатын. Бүкіл ел басына түскен ауыртпалық, ізіне түсіп аңдушылық, Қазының соңынан қалмай, ақыры азамат сынып, рухы төмедегендей болады. Суреткер оның сыртқы әрекетіне соны байқатса, ішкі принципінен айнымай ұлттық мінезін өзімен ала кеткен нар тұлға екенін тағы да сездіріп өтеді. Қоғамның азып, елдің небір тұлғаларының басын жалмаған әзірейілде жылан шайтан судың қазақ дастарханына жымысқы жолмен енгенін суреткер тұтас елдің улана бастағанын соншалықты дәлдікпен берген. Уланудың даму үстінде екенін дәл көрсеткен. Әңгіменің өзінің баяғыда Әділдің келгеніндегідей қызбауы, әңгімені тек Омар ақсақалдың айтып отыруы, тұтас барлығының Қазы, Бекқали, Есенжол, Айсұлу, Кәмила, Бекқалидың келіншегінің арақтан дәм тата бастауы ұлттық мінезге құрт түсе бастағанын байқатады. Символдық деталь, метафоралық бейнелеу, көркем кейіптеу Лашынның: «Онша жақсы нәрсе емес-ау, сірә», – деп «ойлануынан» сәтті көрініс тапқан [4].

Материалдар мен әдістер

Жазушы алаш арыстарының лебін, үзілмеген жібін Қазы бейнесінде береді. Сондықтан азған тұқым, ұлттық мінезден ада бола бастаған Есенжолдардың ең қасиетті нәрселерді айтып, оны Қазыға кінә қылып артуы, оқырманның арқасына аяздай батары хақ. Көркем әдебиеттің тәрбиелік мәні деген факторға үлкен мәселе емес деп қарайтын таным да жоқ емес [5]. Біздің пікірімізше бұл факторды сыртқа тебу әбестік. Әрбір оқыған адам, оның ішіндегі жас тұлға, жасөспірім болашақ ұрпақ Есенжолдан жиренетіні рас. Оның Қазыға тиіскен сәттегі артқан кінәсінен азамат ретіндегі өз басының кемшілігін айтпай, ал алысқа, тамырға балта шабатын мәселелерге ойысып, оны сол арқылы тұқыртатыны. Есенжол мен Қазының арасындағы

диалогтан біз екі кейіпкердің адамдық тұлғасы, ұлттық мінезіндегі өзгешелік ерекше ашылған [6]. Суреткердің шеберлігін айқындайтын факторлар аса өткір. Сол кез, сол кезеңде социалистік реализм бағытында жазылған шығармалар жақсы деп танылып тұрған уақытта осындай әлеуметтік, ұлттық мәселелерді көркем шығарма арқылы көрсету суреткердің де ұлттық мінезінің биіктігін, өмірлік кредосының айқын екенін көрсетеді. Қазы тұлғасында автордың мінезімен үндесік бар. Жазушы Мұхтар Мағауиннің өмірі мен шығармашылығы тұтасымен ұлт тағдырына, жеке бастың бостандығына арналған десе де болады. Қазы да әділеттік, адалдық жағындағы кейіпкер. Оның «Нағашымда шаруаң болмасын» деуі-ұлт азаматы нағашысының сол кездегі қоғам үшін қандай қауіпті саналатынын білсе де қорғауы, дегенмен ары қарай оны суреткер «қарқыны басылып қалды» деп суреттейді [7]. Қоғамдық машинаның нені болса да таптап кететін тажал екенін, оның Есенжолдай «қолдаушыларының» бар екенін біліп, талай арыстардың қор болғанының сезіп, іштей күйреуін көрсетеді. Арақ іше бастауы да ішкі жалынды басу үшін жасалған әрекет болатын. Оның осындай елім деп еңіреген қайғысын Есенжол сияқты пысықтар дәл пайдалана білетіндігін суреткер шеберлікпен суреттей білген. Қайсар тұлға соның өзінде Алаштың азаматтары туралы әңгіме болғанда жасып қалып, зияным тимесін деген ниетпен үндемей қалады. Бірақ намыс оты шарпығанда «ал өзіме түкте істей алмайсың» деп адамдық рухын түсірмей қасарысады. Бас қорғалап қашпайды. Бірақ, кезінде «Оян, қазақ» деп жария салған Алаштың арыстарын қалай қудалап, қалай қамағаны, атқаны бәріне есіне түсіп отыр. Патша үкіметінің ел ішінде осы «Есенжол» сияқты көмекшілері ол кездері де бар еді. Алып Бәйтеректер оған қарамай халқына қызмет етті. Қызмет ете отырып, ұрпақ тәрбиесіне зор мән беру де жазушы шығармаларында кездесетін құбылыстың бастысы. «Оның қаламынан туған шығармалар өзінің танымдық-тәрбиелік мәнімен, шұрайлы тіл өрнегімен оқушы көңіліне ұялайды. «Бір атаның балалары» атты әңгімесінің негізгі арқауы-қарапайым еңбек адамдарының бейнелері. Олардың күйініш-сүйініші, адамшылық келбеті. Шығармада соғыс зардабы, ауыл адамдарының көнбіс тіршілігінің берілуі сол кездегі ауыл тіршілігінің шынайы көрінісін бейнелейді», дейді филология ғылымдары» сериясымен №4 (50) 2014 жылы Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысында жарық көрген «М. Мағауиннің «Бір атаның балалары» хикаясын оқыту» деген мақалада [8].

Нәтижелер мен талқылау

Мұхтар Мағауиннің белгілі хикаяттарының бірі – «Жүйрік». Бұл хикаяттың жазылу тарихы турасында ғалым Едіге Мағауин дәйектемеде былай дейді: Ғұмырбаяндық «Шытырман» романында «Жүйрік» хикаятының түп негіздері туралы бірер дерек қана бар. Шын мәнісінде, шағын хикаят М. Мағауиннің «Аласапыранға» дейінгі шығармашылық жолының қорытынды түйіні ғана емес, оның ұлттық дәстүр, ұлттық рух турасындағы байып-байламдарының да айқын бір көрінісі. [9].

Жазушының үлкен әкесі Мағауия (1889-1974) бүкіл Арқаға белгілі атбегі болған. Нарқызыл – ақсақалдың жетпістен асқан шағында ұстаған ең соңғы бәйге аты. Ертегінің тұлпарындай жүйрік болған, аудандық, облыстық бәйгелерде талай рет қара үзіп, жалғыз келген. Әрине, өмірде шын болған тұлпар ат – көркем шығармаға бастау өзек қана. Бұл жерде жазушының ат жайын, бәйге жайын жасынан танып өскенін ғана ескеру керек. Қаламгердің айтуынша, «Жүйрік» 1979 жылы күзде, «Аласапыранға» тікелей дайындық кезінде, қол бастықтыру машық үшін жазылыпты. Арадағы еріксіз үзілістерін есептемегенде, он бір күнде тамам болған. Алғаш «Жалын» альманағында (1980, №3) жарияланды. Дәйектемеде ғалымның айтып өткеніндей жазушының осы шығармасы шын мағынасында «ұлттық дәстүр», «ұлттық рух», «ұлттық таным», турасындағы байып-байламдары екен. Ендеше бұл шығармада ұлттық мінездің көрініс табары ешкімді күмандандырмасы анық. Хикаят бастан-аяқ бір леппен оқылады. Сондай-ақ автордың өзі шығармаға алған объектісін мейлінше терең білетіндігі бірден байқалады. Сондықтан ғылыми тілмен айтсақ бұл шығарманы этнохикаят десе де болғандай. Шығарма классикалық үлгіде жазылған. Пролог іспеттес хикаяттың басталу бөлігі шегіністен басталады. Барлық аласапыран оқиға кейіннен көрініс табады. Шығарманың бас «кейіпкері» Нарқызылдың соңғы күндерімен басталып, соған негізделе өткен өмірі

суреттеледі. Жылқы арқылы қазақ халқының ұлттық мінезіне барлау жасалады. Хикаяттың басталуындағы тартысқа толы бір оқиғаға тоқталайық:

«Ал басқалар да шабысқа түссе ше? Үш аяқтап ілесе ала ма? Ілесер-ау, озып, ілгері шыға ала ма? Шыға алмайды, әрине. Сонда қайтер еді? «Құсадан өлер еді,– деп ойлады қарт жылқышы. Шын бекзат намыстан өліп те кетеді дейді ғой. Нарқызыл аттың адамнан несі кем?!»

– Апыр-ай!.. – Оның ойын жас жылқышының оқыс даусы бұзды. Құрығын қоқайта ұстап, мойнын созып, ер үстінен көтерілген. – Мына ит... мына шіркін тағы да басты күндегі әдетіне...

– Алдын бір орап шық, – деді қарт жылқышы. Өзі де топтан қалғысы келмегендей, атын тебініп қойды» [2].

Қарттың қиялына азық болып тұрған Нарқызыл болатын. Заман өзгеріп, таным таяздаған кездегі адамның сәйгүлікті танымауы рухани экологияның эрозияға ұшырауының белгісі болатын. Шындығында жас жылқышының қандай кінәсы бар. Заман өзгерген. Нарқызылдың баяғыда бәйге болғанының бұған қандай қатысы бар. Семейге етке айдап бара жатқан үйірлі жылқының алдына түсіп алып не жайылмайды, не басқа жылқыларға жайылым бермейді. Санаға салса ойы дұрыс, жас жылқышының. Ал, тереңнен ойлап, қазақтық қасиет, қазақы мінез, ұлттық рух турасынан келсек азғындаудың бастауы осы емес пе. Өйткені он жыл бұрынғы тарихты білмеген адам басқасын ойлап жарытпас. Міне осы тұрғыдан ой толғайды суреткер. Бекзаттықтың биік қасиет екенін қарт жылқышының ойы арқылы береді: «Құсадан өлер еді? Шын бекзат намыстан өліп кетеді дейді ғой. Нарқызыл аттың адамнан несі кем?». Жалпы өз шығармаларында жазушының сәтті қолданатын сөз-ұғымының бірі бекзаттық. Оның өзінде осы сөзді ерсілі қарсылы қолдана бермейді. Бірақ қолдану керек болса аянбайды: «Бекзаттық – адам бойындағы туған тегі, алған тәрбиесі мен көрген өнегесі негізінде сіңісті болған қасиет. Бұл қасиетке ие адам көпшіліктен озық ақыл-парасатымен, мінезіндегі ірілік, кеңдігімен, жүріс-тұрысындағы өзгеше мәнерімен ерекшеленеді. Бекзаттық қазақ түсінігінде «тектілік», «ақсүйектік», «зиялылық», т.б. ұғымдармен пара-пар мәнде де қолданылады. Халықтың қара өлеңінде де бекзаттық ұғымы асыл тектілікке іңкәрлік мәнінде көп қолданылады. Қазақ халқының ұрпақ тәрбиелеу ісінде Бекзаттыққа баулу басым бағдардың бірі болған» [4]. Сонда адам баласының бойында болатын қасиеттерді жылқы бойынан көріп тұр. Оның өзі қазақтар атты ешқашан адамнан кем көрмегенін байқатады. Осындай толғаулы ойда келе жатқан қарт жылқышы жас жылқышының құрығын шошайта Нарқызылға беттеп бара жатқанын көріп айғай салады. «Ит..» деген сөз аузынан қалай шығып кеткенін байқамайды. Осының алдында тағы бір осындай оқиға болғанда қарттың оған зекіп жол көрсеткені бар. Онда да қазақ халқы үшін қазан аттың қасиеті қаншалықты екенінен хабар беріп кетеді. Аллада нең бар, Нарқызыл де деу үшін жылқының сол халық өміріндегі орнын ашып бере алу керек. Осы бір күрделі жағдай бейнеленген сәтке назар аударайық:

«Онда да дәл осылай болған. Үш күн бойы титыққа тиген жаман атқа қаны қайнаған жас жылқышы тұра шапты; ақыры айқайлаған беті, оқ бойы ілгері бара жатқан Нарқызылды сойылдың асытына алған: тоқтамай, үйірді айналдыра қуған. Қарт жылқышы әрең жетіп, атының шылбырынан тартып, зорлықпен тоқтатты.

Қазақ халқының танымын толық ашатын, ұлттық рухтан хабар беретін маңызды фактор. Шындығында малдың киесі атады деген сөз халықта бұрыннан бар. Ал, Нарқызылдай тұлпардың киесі жібермейді, бір атса жаның жаһаннамға кетуі ықтимал. Қарт жылқышының «Өй, көргенсіз», «Аллада не ақың бар» деуінде үлкен мән жатыр. Ол жаратушыға сенбеуден туған ой емес. Оның соншалықты қасиетті екендігінде. Жаны қысылғанда ерсілі-қарсылы пайдалануын жақсылыққа жорып отырған жоқ. Тылсым дүниені тыныш қалдыруды көздейді. Және Нарқызылдың қасиетіне сенеді. Бағана күндіз көргеннен бері жүрегі күпті болып жүрген. Жас жылқының мына қылығы бір нәрсеге апарып соқпаса екен деп үрейленген. Шынымен кешкісін екі бүктеліп есі кеткен жас жылқышыға «Нарқызылды есіңе ал. Аруағына сиын» деуі қаншалықты сиымды шыққан. Кешкісін еттен асатып, сорпа ішкізіп орап тастайды. Таңертең құлан таза айығып шығады. Бұл көшпенділер танымының аса бір ерекше көрінісі дей аламыз. Сөйтіп бір жаны аман қалған жас жылқышының жыны басылып қалған. Келесі күні ақсаңдаса да үйірдің алдын бермей, онысымен қоймай басқа жылқыларға жайылым

бермей келе жатқан Нарқызылға қарап тұрған жылқышылардың әңгімесі бүгін байыпты да бәсең болатын. Кешегі қоқанлоқы жоқ:

«Сен сау кезіндегі шабысын көрдің бе? – деді серігіне бұрылып. Жауап күтпестен, сөзін ары қарай сабақтады. Алпыстан асқан ұзақ ғұмырымда аяғын аршындай тастаған талай тұлпарға сұқтандым. Бірақ... Нарқылдың шабысымен салыстырғанда басқа жүйріктердің жүгірісі шоқырақ тәрізді көрінетін.

– Әйткенмен, алдын орайын, мүмкін, бүгін байыз табар, – деді жас жылқышы. Қарт жылқышы үнсіз күрсініп, басын изеді» [7]. Осы әңгімеден көп ақпарат аласыз. Басқа бәйгелердің де осал емес екені, бірақ Нарқызыл ерекше біткен тұлпар екеніне көзіңіз жетеді. Асылдығын, қасиетін айтқанда «өңшең қарынсау,тобаяқ шобырдың соңынан еріп отырса» не болар еді деп күрсінеді қарт жылқышы. Сабыр тапқан жас жылқышы да маза бермей келе жатқан ақсақ қызыл аттың тарихын білген соң:

– Әйткенмен, алдын орайын, мүмкін, бүгін байыз табар, – дейді. Қалай болғанда да бәйге аттың тарихын жеріне жеткізе суреттеген жазушы ұлттық рухтың үздік үлгісін жасаған. Нарқызыл шапқанда жай ғана озып келмейді екен.

Нарқызыл шығандай озған беті бірінші келді. Екінші бәйгені өне бойын тер жауып, қара күреңденіп кеткен Шимойын алды. Үшінші болып бұлдырықтай домалап, суырыла жүгірген Шаңтимес, төртінші болып – әліде шабысы қайтпаған, қарақшыдан алдыңғы аттың құйрығын тістеп, екпіндеп өткен Қасқырқұлақ келді. Бесінші ат – Ақтабан еді» [3].

Осы бәйгеден кейін көп әңгіме болады. Тағы Нарқызыл бірінші келді. Жай ғана бірінші емес. Қарасын көрсетпей, дыбысы жетпейтін жерге кетеді. Шимойынның иесі бапкер Досжан шал қызыл ала кілемді атына әрең жауып, жүйрігінің мойнын құшақтап тұрып қалған. Мамайдан бастап басқа қариялар оған басу айта алмай үнсіз қалған. Әңгіме көп болады. Бірі Қасқырқұлақ келер еді, егер тағы жарты айналым болғанда деді. Енді бірі Ақтабан озатын еді, бірақ тағы бір айналым болғанда десті. Бәрінің ойынша Нарқызылдың бірінші келуі заңды емес. Заңды болмайтын себебі сол бұлай шаппайды. Даралық қашанда ешкімге жақпаған. Мамай қарт бұның барлығын түсінетін:

«Нарқызыл мана біреулер айтқандай, он бес-жиырма шақырымға ұшырата дедектейтін шоқтықта серегей емес. Жиырма-жиырма бес шақырымға екпіндей жүгіретін тықыр бақай, тар мықын емес. Отыз-отыз беспен тынатын бос белбеу, бота тірсек те емес. Қырықтан елу шақырымға дейін талмай сілтейтін емен желке, көк айыл да емес. Барлық қашықтықта бірдей шahap, қайсысына қосылса да бірінші болар тұлпардың нағыз өзі. Тумысынан бойында артық қызыл жоқ. Алды, арты бірдей күшті...» [6].

Бұл хикаятты ұлттық рухқа қойылған көркем ескерткіш десе де болады. Мамай ақсақалдың Нарқызылы тағы бірінші келгеніне барлығы наразы еді. Бәрінің бірінші келуі ықтимал еді, тек Нарқызыл емес. Анау дұрыс болмады, мынау дұрыс болмады деген қаңқу сөз көп болды. Осы жерде Мамай ақсақалдың қаладағы оқудағы немересін ойлауы керемет реминисенция. Салыстыру, саналы, санасыз салыстыру. Құдай-ау, мылтық атудан емес, оқудан... ол үшін көмескі, бірақ түсінікті. Қанша рет айтты алдыға түспе деп. Суреткер осындай толқыныстардан кейін барып, баяндаушының аузына сөз салып, сол арқылы Мамай ақсақалдың бейнесіне тоқталады: «Мамай ызалы кекесін, күңкіл сөздердің кейбірін құлағы шалғанымен, ешқайсысына назар аудармады. Ол топтан озып туған жан иесінің еншілі тақсыретінен бейхабар еді. Жұрттан асып шыққан, ерекше қасиет дарыған, кейін ұлы аталатын адамдардың тіршілікте дұшпаны көп болатыны, олардың данышпан танылмағы, қошемет көрмегі былай тұрсын, кейде құбатөбел көптің қатарына да ене алмайтыны, елеусіз, ескерусіз күн кешетіні жөнінде оқыған да естіген де жоқ-ты. Бірақ пенденің пендешіліген талай көрген. Ал ат жайын адам жайынан гөрі жетігірек білетін» [4]. Хикаятта бәйгенің болмысы ішінен ашылған. Психологиялық тартыс, ат баптау, атты тану, бәйгені өткізу мәдениеті, ішкі арпалыс, бәйге алдындағы дайындық тағы басқа көптеген танымдық дүние хикаятта кеңінен ашылады. Осы салада көркем энциклопедия десе де болады. Дегенмен жанкүйердің көбі Нарқызылдың шабысынан шаршады. Қызық жоқ, қыздырма жоқ. Келеді, бірінші орынды алады. Осындай бәйге бола ма екен. Осы жағдайдың барлығын байқаған басшы ерекше шешімге келеді:

«Осыны байқаған Басшы бірде бәйгені Нарқызылдың қатысынсыз өткізбек болған. Бірінші жүлдені шаппай бермек. Нарқызылдың қалай да озатынына сенгендіктен ғана емес. Өзі жылқышының баласы, оның үстіне дәрігерлік мамандығы бар, ат жайына жетік Басшы Нарқызыл қатысқан бәйгелердің басқа жүйріктер үшін ауыр соғып жүргенін кәміл аңдаған. Ересек тартқан, әрі қуланып алған шабандоз бала қазір алғашқы жолғыдай шырқап ұзамайды...» [6]. Бірақ Нарқызыл тағы бірінші келеді. Тіпті содан кейін де әңгіме ушығып, Нарқызыл туралы, бәйге туралы әңгіме толастамады. Ақыры тағы бір үлкен бәйге облыс орталығы Семейде болады. Алыпқашпа әңгімеден Мамай ақсақалға үзік-үзік жеткендері оның ойына алаңдаушылық әкелді. Аттарды қабырғадан қарғытып, ордан секіртеді екен, мүйнет, секөнтпен шабады екен, атқа үлкен кісілер мінеді екен, бәйге атқа емес, адамға беріледі екен деген қаңқу сөзге күліп, қауыптенгенген де. Кім біледі ат жазым боп қалса қарғып жүргенде. Абырой болғанда бәрі басқаша болып шығады. Кәдімгі жарыс. Тек ипподром шағын. Сондықтан айналым көп. Аттар солдан оңға емес, оңнан солға шабады екен. Сол арасы түсініксіз Мамай бастаған қарттар біраз қарсылық етіп көріп еді тыңдаған ешкім болмады. Жазушының тілімен айтқанда «жамандатқыр Нарқызыл» тағы бірінші келеді. Мамай қарт енді әңгіме тоқтар деп ойлаған. Жоқ, олай болмай шықты. Тағы баяғы әңгіме. Енді бір айналым болғанда, енді бір жарты айналым болғанда. Хикаяттағы ұлттық мінезі ерекше көрініс тапқан осы Мамай қарттың бейнесі. Оған бірнеше мысал келтіріп өтейік: «Мамай әп-сәтте әудем жер ұзаған аттардың ең алдында, есік пен төрдей жерде өзінің Нарқызылының кетіп бара жатқанын көрді. Дауысының қалай шығып кеткенін өзі де білмейді. «Аруақ! Аруақ!» – деп күңіренте айғайлады да, бойындағы бар күші сонымен сарқылғандай, сылқ етіп отыра кетті. Содан бәйге біткенше зор денесі қушия бүріскен қалпы, қимылсыз, үнсіз қалды». Арқасы ұстаған қарттың бейнесін соншалықты байыпты бейнелеген. Аруақ көтеріп кетіп, күңірене екі рет айқайлап жіберген соң, бар күші сарқылғандай сылқ ете түсуі қандай нанымды. Зор денесінің қушия бүрісіп отырып қалуы, айналған дүниенің ұсақ кейпіне сыймай отырған асылдың соңғы тұяғы екенін көрсетеді. Жалпы Мамай қарттың бейнесі хикаятта жан-жақты ашылған. Өмірдегі прототипінен біз бейхабармыз. Бәлкім жазушы ол кейіпкерін толық аша алмауы да мүмкін. Дегенмен оған деген ыстық махаббаты шығармада айқын көрініс тауып тұрады. Мамай қарттың ұлттық рухын, адамдық биігін, адамдық табиғатын көркем аша білген. Оқырман құшырланып, қарттың балаң қылығына риза болып, ерлігіне масаттанып отырады. Мамай қарттың ұлттық мінезіне хабар беретін бірнеше мысалды беруді жөн көріп отырмыз: «Жүйрігі он үш ауданның алдына шыққан Басшының қуанышында шек болмады. Атбегі шалды құшақтап, бетінен сүйген. Кейін арнап үйіне келіп, облыстық газетте басылған мақаланы дауыстап, өз аузымен оқып берген. Мақтапты. Ұшқыр екен, әр айналымды бірдеңе минут, бірдеңе секундта алып отырды, ақырында, өзінен соңғы Ортекеден жеті жүз метрдей алда келді деп, бәрін өлшемге түсіріп-ақ жазыпты. Бірақ мақаланың соңындағы: «Өкінішке орай, бәйгенің кесімді межесі шын жүйріктерді сынауға мүмкіндік бермеді. Енді тым құрыса бір айналым болғанда ортеке озатын ба еді, Нарқызыл озатын ба еді – бұл жағы көрермен қауымға белгісіз күйінде қалды», деген сөздер көңілге қаяу түсірген. «Атасының басы!» деді Мамай, жас та болса жолы үлкен қонағын ұмытып. Әуелде мән бермегенмен, кейінгі кезде мұндай сөздер титығына тие бастаған. Бірақ көргені көп қарт атбегі газеттегі журналист қана емес, талай жұрттың әлгіндей оймен кеткенін іштей мойындауға мәжбүр еді. Енді бір айналым... Енді бір айналым болса...», тағы бір жарыстан кейін: «Дау осымен тынған шығар деп жан-жағына қарап еді, былтырдан бергі жүзтаныс, мана, бәйге басталардан бұрын сараң болса да шүйіркелесе сөйлесіп отырған атбегі, бапкер қауым тағы да: «Қап, енді бір айналым болғанда!... – десіп, өкінісіп тұр екен. Мамай айтарға сөз таппады. Суық жымиып, сырт айналған» енді бұл алыпқашпа әңгімеден өтіп ауылға келгендегі естіген әңгімесі:

«Көлденең жұрт – көре алмаушылықтан, іштарлықтан айтар. Ал ауылдағы ағайындікі не? Бала-шағасының несібесін осы Нарқызыл жеп жүргендей, бұл жығылса, тек өз аты бәйгеден келердей, тіпті, басқа ауыл да емес, басқа ауданның жүйрігі – Ортекенің тілеуін тілегендерін қайтерсің. «Енді бір айналым болғанда, Ортеке...» [7].

Мамай қартты күйдірген осы бопса әңгіме еді. Одан кейін де талай жарыстан Нарқызыл озып келеді. Тағы бір үлкен жарыста Мамай шынында тағы бір айналымның қосылуын сұрады. Басшы «Ақсақал, бала боп кеттіңіз бе!» деді. Мамай ақсақал өзі қысылып қалады. Нарқызыл ең соңғы аламан бәйгеден де бірінші болып келеді. Бірақ оған жасалған қастықты, аяр қастықты ешкім білмей өтеді. Өйткені оны таба алатын Мамай қарт дүниедін өтіп еді. Оның күйігіне назар аударған адам болмады. Жақсы адам еді, бапкер едінің төңірегінде ғана әңгіме болды. Автордың көркемдік қуаты сонда, кейіпкерінің ішкі өзгерісіне қарай мотивті де өзгертеді. Оның өзгеруі, мәңгілікке аттануының мотивін соншалықты қуатты береді. Бұл көркем әдебиеттегі ерекше шешім. Гогольдің хикаяттарын, оның «нарратив» принципін зерттеген ғалым Сергей Васильевич Овечкин былай дейді: «Сложность персонажа создается тем, что его динамизированная точка зрения способна занимать в сюжете позицию, с которой открываются определенное, новое для персонажа, видение мира и определенное слово в нем». Сондықтан Мамай қарт басқаша бола алмайды. Ол өз кезінде біркелкілікке сыймайтын тұлға болатын. Оның даралығы жазушы шеберлігімен айқын бедерленген. Оқырманның оның тұлғасына ұмтылатыны сондықтан. Мамай қарт бойында ұлттық характерді сақтаған тұлға ретінде толық бейнеленген тұлға деп айта аламыз. Жазушы Нарқызылды ең соңғы сапарына да символдық мәнде шығарып салады. Адам қолынан жасалған қастықтан бәйгеге жарамай қалса да ең соңғы күндерінің өзінде Нарқызыл үйірдің алдын бермей кетіп барады. Хикаяттың түйіні осылай аяқталады: «Жазылып жайыла берген жылқы тағы да шұбыра жөнелді. Шерудің басында солтақ қызыл ат. Тұлпар туған, талайына тек алда болуға жазылған Нарқызыл осы бетінде қасапханаға да ең алдымен кіруге тиіс еді. Мүйіз тұяқты мал болып туса да, жайсаң азаматтың өмірін кешкен Нарқызылдың көзінен бұл дүниенің жарығы ұшар сәтте, әлде одан біраз кейінірек, әлде біраз бұрынырақ Сартеректің сыртындағы кең жазықта, немесе, Шағандағы, Нарындағы, немесе, қазақтың байтақ даласының басқа бір түкпіріндегі жарыс жолында әзір назарға түспеген, атақ-абыройға жетпеген, ертең-ақ Нарқызылдың, Ортеке мен Шаңтиместің, Қасқырқұлақ пен Ақтабанның жолын қууға тиіс, үкіленген, жал-құйрықтары сүзілген, бауыры тартыла жараған жүйріктердің жаңа бір тобы сап түземек. Өз тағдырының қалай аяқталарын біле ме екен солар? Білмейді. Білсе қайтер еді? Бәрібір алға ұмтылар еді деп ойлаймын мен. Өйткені, өз бойындағы табиғат сыйлаған айрықша қасиетті қалтқысыз кәдеге асыру – жүйрік атаулыға еншілі, оның сүйегімен кетер мінез».

– Мамай жан-жағына қаранып еді, колхоздың жаңа бастығы аулағырақта, өзі құралпы үш-төрт жас жігітпен қолдарын сілтесіп, қыза сөйлесіп тұр екен. – Есен, айналайын, жаның қысылмаса, аруақ шақырма. Тек бәйгеге ілінсең, қарақшыдан өтер кезде би атаңның атын жаңғыртарсың...» [5]. Мамай қарттың айтқан сөздерінің барлығы үлкен маманның сөзі. Атқа қалай отыру керек, жер жайын аңғарып отыру тағы қажет. Мамай қарттың ақылын философиялық толғаныс деуге болады. Соның ішіндегі «Арам адам қашанда қорқақ келеді», «Жел жағын берме», «сүйретпеге салдырып жүрмесін», «Атың шаң қаппасын», «Сай табанымен шаппа. Апан, жырасыз болмайды», «Өрге тура салма», «Тек бәйгеге ілінсең, қарақшыдан өтер кезде би атаңның атын жаңғыртарсың...», осы тіркестерде Мамай қарттың үлкен ат баптаушы екендігімен ұлттық характері бірге көрініс тапқан. Ал оны тыңдап тұрған атасының айтып жатқан бар ақылын өзі де жатқа білетін сондықтан үндемей тыңдап тұрған. Ең соңғы сөзге бірақ шалт жауап береді:

– Өткен жылы мұғалым ұрысқан, – деді Есен ер үстінде қозғалақтап. Тізгінін икемдеп, жүруге ыңғайланған кейіп танытып.

– Оқушысың, дінге сену – надандық, аруақ жоқ деп. Қарт Мамай тосылып қалды. Бірақ бойын тез жинап алды. – Осыны айтқан адамның өзі надан, – деді нығырлап.

– Бұл – дін емес. Өзі атадан тумаса, аспаннан түсіп пе? Аруақ жоқ деген адам...

– Сөзін аяқтамады.

– Жарайды, ұрсатын болса. Алайда, бірінші алда-жалда сәті келіп, озатын күн туса, тайталасқа түскеннен бастап, топтан сытылып шыққанша, одан қарақшыға ілінгенше би атаңа ішіңнен сыйынып отыр.

Тынышсыздана бастаған жүйріктің маңдайынан сипады.

– Маңдайың ашылсын! Жолың болсын! – деді балаға». Бұл жерден біз баланың характерін айқын байқаймыз. Атасын да құрметтейді, бірақ мектепте де... басқа көзқарас бар. Өйткені балаға ұрысқан. Дін жоқ, аруақ жоқ. Саған айтуға болмайды деп. Осындай сана «тазалаудан» қанша ұрпақ өтті десеңізші. Ұлтты «ұлтсыздандыру» тегіс жүріп жатты. Көркем шығармада соған өткір жауап берген суреткердің бірегейі Мұхтар Мағауин болды. Баланың портретін беруде де жазушы шеберлік танытады:

«Нарқызылдың үстіндегі жұқа тоқымды, жапырақтай ғана құрама ерден бойы сәл ғана асып отырған қалқан құлақ, дорба ауыз, кішкентай, арық қара ұл үнсіз, салғырт. Бірақ атбегі шал жақсы біледі: бір сөзі қалт кетпек емес. Оның үстіне ат жайына кәріден әрмен жетік. Аламан бәйгенің әдіс-тәсіліне әбден қанықкан жел тақымның өзі. Бірақ бүгінгі жарыс та, ат та бұрынғылардан мүлде өзгеше. Мамай со жағынан ғана ептеп қауіптенеді» [7]. Осындағы «қалқан құлақ, дорба ауыз», «жел тақымның өзі», деген тіркестерден баланың құймақұлақ және зерделі екенін байқайсыз. Сондай-ақ, атасының егер біреу-міреу жақындап сүретпеге салса, тағы басқадай қылық көрсетсе қамшымен тартып жібер деген сөзіне үнсіз жауабы ғажап шыққан. Ол «Манадан бері ат үстінде жайбарақат отырған бала қолындағы қамшыға қарап қойды» деген сөздер арқылы ішкі рухын, ерік жігерін көрсетіп отыр.

Мамай қарттың әр қимылынан ұлттық рух жапырақ жайып өсіп тұрады. Көпті көрген қария өзінің қаладағы немересіне де ұсақ-түйекке араласпа, күнделікті күйбең тірлікке араласпа деп үйретуші еді. Қашан да қанға сіңген қасиет, таным биігі осы кейіпкер бойынан мол табылады. Сол қасиетінен айнымаған қарт енді жылдам айтып Есеннің құлағына құйып тұр:

«Қазір ержеткен, үлкен қалада оқуда жүрген немересіне: күнделікті күйбең тірлікте көзге шалынба, дүрбіл бәйгеде, азаматтың ар-намысы, қажыр-қайраты сынға түскен шақта ғана майданға шық деп қаншама мәрте айтты екен! Міне, қазір де аталас жамағайынның баласы, кішкентай Есенге: «Тізгініңді іркіп ұста! Көңіліңе желік кірмесін! Қайтсем де бірінші келетін шығармын деген астамшылыққа берілме!» – деп тұр. «Шығандап озба! Арқан бойы ғана алда отырсаң жарар. Ең соңғы шешуші сәтте, тура тілге түскенде ғана барыңды сал!» – деп тұр» [1].

Есеннің бейнесі де ерекше. Суреткердің нәзік те терең психологиялық шеберлігі Есеннің қимылынан көрінеді. Тағы бір қайталап айтамыз.Біз оны прозадағы поэзия дейміз: «Манадан бері ат үстінде жайбарақат отырған бала қолындағы қамшыға қарап қойды». Қандай ғажап дәлдік. Жазушы поэтикасы арнайы зерттеудің объектісі болмақ. Сол Есеннің өз өнерінің шебері екенін жазушы шебер көрсете білген. Сондай көркемдік фактордың бірі Мамайдың Нарқызыл үшін соңғы болған аламан бәйгеге дайындау барысында көрініс табады. Мамай ақсақал бәйгені біраз дайындап келіп ары қарай жас адамның ұзаққа айдап дайындауы керек сәтте оқудан келген ғалым немересін отырғызбақ кезінде көрініс тапқан. Нарқызыл отырғызбайды. Мамай қарт өзі мен Есеннен басқа ешкімді отырғызбайтынын бірден сезеді. Сондықтан арнайы жайлаудан Есенді шақыртуына тура келеді. Міне осы сәтті жазушы қалай суреттейді соған тоқталып өтейік: «Амал жоқ, жайлауға шығып кеткен, өзі құралпас балалармен бірге күнұзақ суға шомылып, асық ойнап, түйетабан, биемшек қазып, бүлдірген терудің соңында жүрен Есенді мезгілді уағынан бұрын шақыртып алғызды. Бес жыл бірге шауып, бірге туғандай үйреніскен Есенмен Нарқызыл оқырана табысты. Жасы он үшке шыққа да ірілене қоймаған, қалқанқұлақ, қатпа күйінде қалған қағанақтай Есен алғашқы күні беліне қоржынның екі басы толтырылған құм артылған Нарқызылды өрлі, еңісті, қияқты, бетегелі сауырда оңды-солды ойқастай, он-он бес шақырымға жүгіртіп әкелді» [2].

Хикаятта жүйрікті баптаудың небір күрделі жолдары кеңінен таратылып айтылады. Және де оның барлығы табиғи түрде жүріп отырады. Шығарманы оқыған оқырман этномәдениеттің негізін өзіне қалайды. Елдікке, ерлікке құштар жастың барлығы Есеннің орнында болғысы келеді. Жалпы Есен әлі толық зерттелмеген тип. Өмірде бар, бірақта өнерде мол орын берілмеген бейне. Мұхтар Мағауин оның психологиясына кең талдау жасайды. Осы шығармада ерекше ұлттық танымымен көрінетін бейне, басқарма тұлғасы. Кеңестік дәуірде қалыптасқан көптеген орындаушы типтерден өзгеше тұлға. Ғылымға жақын. Өз бағытында кең ойлайтын азамат. Мамай қартпен болған диалогы арқылы кейіпкер бейнесіне тоқталып өтейік:

«-Қалай, ата? – деген осы кезде қарт Мамайды қайта тапқан басқарма. «Жаңа дәуір» колхозына осыдан бірер ай ғана бұрын шаһардан келген, жасы кіші, қызметі үлкен Қадыржан атын атамай, ақсақал деп құрметтегенімен, ұлыққа тән үлкендікпен салқын сөйлесетін. Енді бұрынғыдан әлдеқайда кішірейіп, ата деп тұр Мамайдың іші жылып қалды. – Біздің ат... Сіздің Құбас нешінші келеді? Қалада ипподромда ат жарысының әр түрін көп қызықтаған, қазақтың бәйгесін бұрын көрмегенмен, ол туралы көп оқыған Қадыржанның көңіліне мына, жіті жүріспен қырдан асып бара жатқан дала жүйріктері айрықша әсер еткен. Мамайдың ат баптау тәсілін шет жағалап болса да көрген. Құбас туралы ауыл адамдарынан бірталай алып қашты әңгіме де естіген жас басқарманың пайымдауынша, Мамай – аңыздағы Толыбай сыншының төңірегіндегі адам» [4].

Қадыржан «Біздің ат... Сіздің Құбас нешінші келеді?» дейді. Осындағы алдымен біздің ат деп барып, кейіннен сіздің ат деуінде кішіпейілдік жатыр. Әйтпегенде сол өзі басқарып отырған елдің аты болғандықтан біздің ат деуінің өзі орынсыз емес еді. Алайда ақсақалдың аңызды тұлға екенін білетін. Мамайға кейіннен де көп жылдар қамқор болып жүреді. Ақсақалдың өнеріне қашан да құрмет көрсетіп жүрді. Ғалымдығы биік азаматтың пысықтығы, жоғарыға норма орындап жағынуы жағынан тәжірибесіз еді. Түрлі жолдармен жоғары жақтың талабын орындауға шорқақ болатын. Ақыры ғылым жолымен Алматыға ауысып кетеді. Осы сәтті жазушы былай суреттейді:

«Бұл кезде осыдан біраз бұрын қазақ жылқысының қазанат тұқымы туралы еңбек қорғаған Қадыржан Алматыға, ғылым мекемесіне ауысып кетті. Басқармасы ғалымдыққа жеткенмен, шаруашылығы оңала қоймаған, қайта, мемлекетке ет тапсыру, астық өткізу саласында артта қалған «Жаңа дәуірге», «Сарқамыстан» Білгір Бекен келді» [2].

Бұл Қадыржанның елден кеткен кезі еді. Жалпы елдегі сақталған ұлттық қасиетті сақтау, бар нәрсені ғылыми жағынан дамытуға бейім, терең қамту оның табиғатында бар еді. Ауылға ең алғаш келген кезінде Мамай ақсақалдың айтқанын екі етпей орындауы, қиын да болса қандай да шешімге бара алатынын байқатады.

«Кейінгі кезде көбейе бастаған, асыл тұқым аталатын, былғары ер-тұрманды, тірсегі тік, бауыры көтеріңкі, жоңы тайқы, өкпесі сығыңқы, тұрқы қысқа, ұзын сирақ өңшең жирен мен күреңдерді төңіректеді. Сыр-сипатын, қасиетін тануға тырысты. Суыққа төзімсіз, ыстыққа шыдамсыз. Басқа өлкеде өсіп-өнген жануарлар. Әйткенмен, күйі келіссе қаншаға шыдар еді...». Елдің көркі болған ұлттық ойындарды жазушы кең, бояуы қанық етіп суреттейді. Бейнебір есте сақтап қалсын дегендей. Бәйгелер ұзаққа шауып кеткенде ұлттық ойындардың басқа түрлері қатар жүріп жататыны белгілі. Жазушы қаламынан осы ерекшелік те тыс қалмаған. Жазушы өзінің көркемдік мақсатының бірі халықтың өз байлығын үзіп жұлып алмай кешенді түрде көрсетуге ұмтылуында деп түсінеміз. Ат үстінен күш сынасып жатқандарды жазушы былай суреттейді:

«Әр ауылдың дәмелі жігіттері, таңдап мінген салпы ерін, қоян жақты, бұқа мойын, бітеу шоқтықты, қақпан бел, жалпақ сауырлы, күлте шаша, қақпақ тұяқ сом аяқты, жал-құйрығы қаба, ұзын, жатаған аттарымен қоса қайысып, шеке тамырлары білеудей болып, үзеңгілері қақ айрылардай табандаса тартысып жатқанда Мамай әлі ерте екенін біле тұра, жүйріктер айдалған жаққа қарайлай берген» [6]. Атбегінің есіл-дерті бәйге жақта, айдалғанына көп болмағанымен сол жаққа қарайлай береді. Ойында бір алаң бар. Көз алдына қызыл ат келе береді. Мамайдың көз алдында сол қызыл ат. Иесі мен шабандоз баланың әр қимылын бағып Мамай бағып жүр десе де болады. Оған мына суретті сөз дәлел бола алады:

«Көз алдына – сәске түске тармасқан көктем күнінің қызуымен еркелене маужыраған, сағымға орана бастаған сары дала емес, манағы тәует бас, кең сағақ, құлан жал, күлте құйрық, серек тұрықты қызыл ат. Оның кеседей төңкерілген, дөп-дөңгелек, тіп-тік құйма тұяғы, қысқа, шымыр топайы, етсіз, қу жіліншігі сіңірлі мая тірсегі, кең сербегі, салқы төсті, қуыс қолтықты арыстан кеудесі... Желбіреген кең танаулы, көтеріңкі жұқа кеңсірікті, қырым етсіз тықыр терілі, сүйекті, ұзыншақ басы... Иесі жүйріктің белі талығады деді ме, шабандоз баланы артына мінгестіріп, қызыл атты қосарға алыпты». Мамай қарттың қызыл атқа шын есі кеткен. Басқармаға да батырып-батырып бағана айтқан. Басқарма да Мамай қарттың әулиелігіне сене бастаған. Өйткені аман келсе деген еді. Енді міне қызыл ат өлім мен өмірдің арсында жатыр.

Иесі бопау жігіттің көңілі бос екен. Не істерін білмейді. Сасқалақ күйде. Мамай бала боп кетті, жоқ іштей шиыршық атып қатуланып алған. Жігітті тығырыққа тіреп қуырып барады. Ес жиғызбау керек. Қалай болғанда да қызыл атты алу керек. Осы сәтте Мамайдың бастырмалата айтқан сөздері оның арқалы атбегі екенін көрсетсе, басқарма жігіттің де танымының жоғары екенін байқаймыз. Ол ең алдымен Мамай қарттың дегбірсіздене жылқыға төніп тұрғанын байқағандығынан білінеді. Енді ол Мамайға қосылып ап жігітке атой салды.

– Жалғыз ұлым бар еді, – деді шофер жігіт. Әнеугүні ғана беске толды. Ашамай ер жасатып едім. Қайтадан кемсеңдеді. Атты, содан соң ботаны жақсы көреді. Саудаға онша құмартып тұрмаған, әрі жылауық жігіт жүйкесіне тиген басқарма тыпырши бастады. Жығылуға жақындап, әрең тұрған қызыл атқа тағы бір қарады да, кетуге ыңғай білдірді. Мамай да күдер үзген.

– Онда түйе ал! – деді әбден ширыққан басқарма» [6]. Мамай қарттың әбден есі кеткенін мына сөзінен байқаймыз: «- Өлсе, орнына колхоздың малын емес, өзімнің жалғыз биемді берейін, - деді». Жігіттің көбесі сөгіле бастайды. Жалғыз ұлын есіне алады. Оның атты жақсы көретінін, немесе ботаны жақсы көретінін айтып өзінің беріктігін босатып алғанын сездіріп алады. Бірақ саудаға оншама құмартып тұрмаған кейіп танытады. Мамай қарт та, басқарма да күдер үзе бастаған. Дегенмен басқарма ең соңғы сөз сүңгісін жігітке салады. Ол «онда түйе ал» деген сөз еді. Жігіттің осал жерінен ұстайды. Әрі-сәрі болып тұрған жігіт сылқ ете түседі. Қызыл ат қолына түскен соңғы Мамай қарттың қимылына назар аударайық. Бірден атты тексере бастайды. Соның бір сәтін жазушы былай суреттейді:

«Алдымен, тері бұрқыраған суланған бауырға қол салды. Өңі жылып қоя берді. Қабырғасы жабық па деп ойлаған. Онда бармақ елі қазы іріп кетуге тиіс. Қайтсе де мал болмайды. Қаркөбең екен. Тек баптау кезінде арпа-сұлымен көп жемделген тәрізді. Атын қысқа қашықтыққа шабар ұшқырға балаған шопыр жігіт тоқжарау етіп қоспақ болған. Оның үстіне қамау терін шығара білмеген. Ақыры, міне» [3]. Мамай қарт өзінің атбегілік, мал танитын емшілік өнерімен қызыл атқа тез арада «диагноз» қойып алғаннан кейін тез арада шешімтал қимыл әрекеттер жасайды. Осындағы зорыққан атты тұрғызып алуға жасаған әрекеті қандай десеңізші. Соның бәрін суреткер атбегідей суреттейді:

«Дорба ішінен жаңа басталған бір жартылық және үлкен, қырлы екі стақан, содан соң қалың қағазбен оралған әжептәуір ет шықты. Арасында бітеу жанбас жүр. Мамай қалтасынан бәкісін алды да, епетейсіз ашып, жұқа үш жапырақ май кесті. Қарысып қалған жағын жазып, аттың ауыздығын сыпырды. Содан соң: «Moh... Moh... Же! Же!!» – деп тұрып, қою сілекей шұбырған езуіне майдың бір жапыраған тықпалады. Ат әуелде тісін қайзап, басып шайқалақтатып, қарсылық білдіргенімен, ақыры, әлде тілі мен таңдайының арасында еріп кетті ме, әлде қаужаңдап тұрғанда өңешінен жылмай өтті ме, әйтеуір ерекше жемді жеуге мәжбүр болған. Бұдан соңғы екі жапырақ тез жылжыды. Атбегі шал бөгелмей, жерге қайта еңкейген. Бірақ ет пен майға қол созған жоқ. Басы жаңа бүршіктенген боз жусанды қолын толтыра,бытырлата жұлды. Алақанының арасына салып, көгін шығара езгіледі. Содан соң аттың тұмсығына тосқан. Басын баурына тыға жағын ашырмай ұстап, қайта-қайта иіскеткен. Ал, енді көрейік, – деген содан соң. Екі жігіт бірдей шірене итерген қызыл ат аяғын кібіртіктей басып, екі-үш аттады. Басы айналғандай, немесе сәл-пәл тыныстағысы келгендей, тартына бөгеліп аз тұрды, да мойыны салбыраған, құйрығы жансыз шұбатылған қалпы ілби аяңдап жүре берді».

Мамай қарт шын мағынасында аса сыншы атбегі болатын. Біз Мамай қарт Мағауия ақсақалдың прототипі деп болжам айтамыз. Көпті көрген ұлттық мінездің қасиеті бойына дарыған ел ағасы болғанын Шығыс өңірі жақсы біледі. Жазушы оны бағалағанда «Мамай – аңыздағы Толыбай сыншының төңірегіндегі адам» дейді. Атбегіге бұдан қадірлі теңеу жоқ. Сондықтан жазушының Мамай ақсақал көзімен бағаланған сәйгүліктердің кескін келбетіне тоқталмау шығарманы танымау деп түсінеміз. Әр атқа баға беру арқылы жазушы өзінің этнотанымының тереңдігін мейлінше танытқан. Поэзияда Абай мен Ілияс ақын болса, прозада Мұхтар Мағауин деп айта аламыз. Хикаятта «күзгі мерекеге ауданның бетке шығар, дәмелі аттары түгел жиналды» деп келіп әрқайсысына тоқталады. Осында Шимойын, Қасқырқұлақ, Шаңтимес, Ақтабан, Кертөбел тағы басқа жалынан жел ескен әр бәйгеге өз қасиетіне қарай

баға беріледі. Біз Мамай қарттың осы аттарға қарап, сыншылық айтқан жерін шығарманың ең биік шыңы деп танимыз.

Қорытынды.

Мұхтар Мағауинді ұлттық танымның энциклопедиясы десек те болады. Жазушының «Жүйрік» хикаяты ұлттық танымның, ұлттық рухтың мәйегі болып келесі ғасырларға еркін енетініне сенімдіміз. Ендеше, рухы жағынан Мұхтар Мағауин шығармаларының кейіпкерлері ұлтына еңбек етуді, рухани сатылмауды көздеді. Ол оның шығармаларындағы басты кейіпкерлерінің характерлерінен көрініс тауып отырады. М. Мағауиннің хикаяттарында ұлттық мінез бен танымның терең көріністері айқын көрінеді. Жазушы өз шығармаларында қазақ халқының рухани әлемін, оның дәстүрлері мен дүниетанымын шебер бейнелей отырып, әрбір кейіпкер арқылы ұлттық психологияның түрлі қырларын ашады. Мағауиннің хикаяттарындағы кейіпкерлердің өмірі мен әрекеттері тек жеке тұлғаның емес, тұтас қоғамның, оның тарихи жолы мен әлеуметтік жағдайының көрінісі. Мағауиннің шығармашылығында ұлттық мінез бен таным арасындағы байланыс ерекше орын алады. Ұлттық таным – бұл халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан өмір сүру дағдысы мен дүниетанымдық жүйесі, ол жазушының шығармаларында түрлі жағдайларда көрініс табады. Ал ұлттық мінез – бұл халықтың әрбір мүшесіне тән қасиет, оның әрекеттерін, шешімдерін, көзқарасын қалыптастыратын құндылықтар мен моральдық принциптер жүйесі. Мағауиннің хикаяттарында осы екі ұғым тығыз байланысты әрі бір-бірін толықтыра отырып, оқырманға терең ой салады.

Мұхтар Мағауиннің шығармаларындағы ұлттық мінез бен танымның ерекшеліктері, кейіпкерлердің әрекеттері мен моральдық таңдаулары, сондай-ақ қазақ қоғамының тарихи кезеңдеріндегі әлеуметтік жағдайлар мен рухани құндылықтар хикаяттарға жаңа мазмұн беріп, оны қазақ әдебиетінің аса маңызды бөліктерінің бірі етеді. Жазушының туындылары арқылы ұлттық болмыс, тарих пен дәстүр тек өнер арқылы ғана емес, адамгершілік тұрғысынан да қайта қаралып, бағаланады. Осылайша, М. Мағауиннің хикаяттарындағы ұлттық мінез бен таным мәселелері қазақ әдебиетінің дамуындағы маңызды зерттеу нысаны.

Әдебиеттер

1. Бекниязов Т. Ұлттық характер. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Құраст.: З.Ахметов. – Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2006. – 398 б.
2. Қоңыратбай Т. Қазақ эпосының этникалық сипаты. Автореферат. – Алматы: Ана тілі, 2002. – 50 б.
3. Мағауин М. Шығармалар жинағы. 1960-2002 ж. – Алматы: Қағанат, I т – 2002. – 549 б.
4. Кәмәләшұлы Б. Қазақ халқының салт-дәстүрлерінен (Бүркіт, қасқыр, ит және аң-құс терілеріне қатысты салт-дәстүр, сенім-наным, әдет-ғұрып, жосын-жоралар, ырымдар). – Өлгий, 2004. – 100 б.
5. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London: Verso, 1983. – 240 p.
6. Нысанбаев Ә. Әуезов Мұхтар Омарханұлы. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия.– Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999. – 720 б.
7. Ковалев. В.О стиле художественной прозы Л.Н. Толстого. Москва: Издательство Московского университета, 1960. – 63 с.
8. Geertz C. The Interpretation of Cultures. – New York: Basic Books, 1973. – 470 p.
9. Тоқсамбаева А. М. Мағауиннің «Бір атаның балалары... Абай атындағы ҚҰПУ хабаршысы «Филология ғылымдары» сериясы, 2014. – №4 (50).
10. Edward Said. Culture and Identity. – New York: Vintage Books, 2000. – 256 p.

References

1. Bekniyazov T. Ұлттық характер. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі [National Character. Literary Studies. Dictionary of Terms] / Kurast.: Z. Akhmetov. – Semey-Novosibirsk: Taler-Press, 2006. – 398 p. (in Kazakh)
2. Konyratbai T. Kazak eposynyn etnikalyk sipaty [Ethnic Character of Kazakh Epic]: avtoreferat. – Almaty: Ana tili, 2002. – 50 p. (in Kazakh)

3. Magauin M. Shygarmalar zhinagy 1960-2002 zh. [Collected Works 1960-2002]. – Almaty: Kaganat, 2002. – Vol. I. – 549 p. (in Kazakh)
4. Kamalashuly B. Kazak halkynyn salt-dasturlerinen (Burkit, kasqyr, it zhane an-kus terilerine katysty salt-dastur, senim-nanym, adet-guryp, zosyn-zhoralar, yrymdar) [From the Traditions of the Kazakh People (Traditions, Beliefs, Customs, Rituals and Superstitions Related to Eagle, Wolf, Dog and Animal-Bird Skins)]. – Ulgii, 2004. – 100 p. (in Kazakh)
5. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London: Verso, 1983. – 240 p.
6. Nysanbaev A. Auezov Mukhtar Omarhanuly. «Kazakhstan». Ulttyk entsiklopediya [Mukhtar Auezov. «Kazakhstan». National Encyclopedia] // Kazakh entsiklopediiasy. – Almaty, 1999. – 720 p. (in Kazakh)
7. Kovalev V. O stile khudozhestvennoi prozy L.N. Tolstogo [On the Style of Literary Prose of L.N. Tolstoy]. – Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1960. – 63 p. (in Russian)
8. Geertz C. The Interpretation of Cultures. – New York: Basic Books, 1973. – 470 p.
9. Toksambaeva A.M. M. Magauinnin «Bir atanyn balalary...» [M. Magauin's «Children of One Father…»] // Abai atyndagy KUPU khabarshysy. Seriya «Filologiya gylymdary». – 2014. – № 4(50). (in Kazakh)
10. Said E. Culture and Identity. – New York: Vintage Books, 2000. – 256 p.

А.О. Токсамбаева
Университет имени Шакарима города Семей,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А
ORCID: 0000-0002- 8744-2615
e-mail: aiman-63@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР И ВОСПРИЯТИЕ В РАССКАЗАХ М. МАГАУИНА

Аннотация. В статье описываются основные герои рассказа Магауина, их национальные черты и восприятие. Основным мотивом произведений является изображение мудрости и жизненного уклада казахского народа, а также мастерство писателя, который умеет передать гармонию с людьми этого народа. В статье рассматривается, в каких аспектах проявляются национальный характер и восприятие. В целом, в статье утверждается, что в литературоведении существует понятие исторической основы художественного произведения, и это не просто восприятие истории в ее первозданном виде, а возрождение хороших качеств, сохранившихся в народной памяти, что подтверждается примерами. Также говорится о том, как писатель смог поднять типичные действия руководителей казахских деревень в советский период до уровня художественных деталей. В статье не затрагивается вопрос социалистического реализма о том, что является положительным образом, а что отрицательным, а раскрывается художественный образ в процессе развития событий. М. Магауина и анализируется, как писатель изобразил национальную идентичность и культуру. Кроме того, речь пойдет о характере и особенностях духовного мира казахского народа через образ мышления, поступки и принятые решения героев произведений.

Писатель передает дух алашских деятелей через образы героев, указывая на то, как они начинают терять национальный характер и восприятие. Статья предназначена для исследователей и литературоведов.

Ключевые слова: национальный характер, приключения, герой, национальный дух, художественный характер.

A.O. Toxambayeva
Shakarim University of Semey,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinka Street
ORCID: 0000-0002- 8744-2615
e-mail: aiman-63@mail.ru

NATIONAL CHARACTER AND PERCEPTION IN THE SHORT STORIES OF M. MAGAUIN

Abstract. The article describes the national traits and perceptions of the main characters in Mağauin's short stories. The core of the works reflects the wisdom and lifestyle of the Kazakh people, with the writer's skill in harmonizing the stories with the people of that nation. The article concludes with a discussion on how national character and perception are reflected in various issues. It argues that in literary studies, the concept of the historical foundation of a literary work doesn't mean taking historical events at face value, but rather revitalizing the good qualities stored in a nation's memory. Examples are provided to prove this point. The writer is said to elevate the typical actions of leaders from Kazakh villages during the Soviet era into an artistic detail. The article also emphasizes that the writer doesn't dwell on the 'positive' or 'negative' character types common in Socialist realism, instead unveiling artistic images through the development of the narrative. The writer brings forth the spirit of the Alash leaders, portraying them through characters, and shows how they start to lose their national character, perception, and moral compass. The article is intended for researchers and literary scholars.

Keywords: national character, adventure, character, national spirit, artistic character.

Автор туралы мәлімет

Токсамбаева Айман Омархановна – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті Қазақ филологиясы және журналистика кафедрасы, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: aiman-63@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002- 8744-2615.

Сведения об авторе

Токсамбаева Айман Омархановна – кандидат филологических наук, профессор, Кафедра казахской филологии и журналистики Университет имени Шакарима г.Семей, Республика Казахстан, Семей, e-mail: aiman-63@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8744-2615.

Information about author

Aiman Toxambayeva – candidate of philological sciences, professor, Department of kazakh philology and journalism, Shakarim university of Semey, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: aiman-63@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002- 8744-2615.

Редакцияға енуі 11.02.2025
Өңдеуден кейін түсуі 15.03.2025
Жариялауға қабылданды 27.03.2025

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1(1)-9
МРНТИ: 17.01.45

Т.М. Демежанов
Университет имени Шакарима города Семей,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А
ORCID: 0009-0000-7320-8476
e-mail: toleubek@yandex.ru

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРЕДТЕКСТОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. Статья посвящена одной из актуальных проблем современного литературного образования в школе – технологии коммуникативно-деятельностного подхода при изучении художественного произведения.

Сущность указанной технологии заключается в том, что она направлена на развитие навыков общения и практического применения знаний в различных сферах. Такой подход акцентирует внимание на активной деятельности учащихся, их взаимодействии, а также на формировании умений и навыков, необходимых для эффективного общения. Ведущим концептом технологии становится учебный диалог по взаимодействию и совместному обсуждению прочитанного, в ходе которых происходит обмен мнениями, идеями и культурными контекстами между учителем и учениками, а также между самими учениками, а само произведение становится средством для установления диалога между различными культурами, эпохами и личностями. Проблема диалога на уроках литературы является ключевой, так как она способствует не только пониманию литературных текстов, но и развитию важных навыков, необходимых для успешной социальной адаптации, коммуникации и критического анализа.

Основное внимание в статье уделяется выявлению эффективности предтекстовой работы в контексте данной технологии. На материале произведений о любви В. Шекспира, А.С. Пушкина, И.С. Тургенева и А.И. Куприна, включенных в программу 9 класса, рассматриваются пути и способы организации учебного диалога, раскрывается его роль в активизации познавательного интереса учащихся, развитии у них навыки критического мышления и готовности к осмысленному восприятию текста.

В ходе исследования установлено, что применение предтекстовой деятельности положительно влияет на восприятие и интерпретацию художественных текстов, позволяют учащимся глубже проникнуть в содержание произведений.

Ключевые слова: коммуникативно-деятельностный подход, предтекстовая деятельность, учебный диалог, обучение, литература.

Введение

Одной из главных проблем современного литературного образования в школе можно назвать недостаточно полную ориентацию на развитие критического мышления и творческих способностей учеников. Часто акцент делается на изучении произведений в рамках традиционных программ, что может приводить к формальному подходу к литературе. Кроме того, в условиях быстрого развития технологий и изменения форматов потребления информации, литературное образование иногда не успевает адаптироваться к новым реалиям, что может ограничивать интерес школьников и их вовлеченность. Также стоит отметить, что в некоторых случаях недостаточно внимания уделяется разнообразию литературных голосов и культур, что может приводить к узкому восприятию литературы и ее роли в жизни.

Коммуникативно-деятельностный подход в обучении (далее – КДП), который стал разрабатываться в конце прошлого столетия, сегодня признается одним из перспективных и эффективных направлений современной педагогической теории и практики, адекватно отвечающий требованиям модернизации образования и воспитания.

В области литературного образования школьников КДП направлен на активную деятельность учащихся в освоении художественных произведений через общение,

взаимодействие и интерпретацию. Одной из особенностей КДП становится ориентация на диалогичность, понимаемую в широком смысле (не только как диалог между учителем и учеником или самими учащимися, но и между читателем и героями произведения, диалог с текстом художественного произведения и диалог с его автором.).

Другой особенностью является опора на личный опыт учащегося, его способность рефлексировать и соотносить литературное произведение с собственными жизненными впечатлениями и знаниями. Главная задача учителя при этом - создание условий для того, чтобы ученик мог выразить своё отношение к литературному произведению, обсудить его с одноклассниками, предложить свою интерпретацию текста и сравнить её с другими.

Объектомнашего исследования в настоящей статье стал процесс предтекстовой работы при изучении художественных произведений на уроках литературы.

Предметом исследования послужил коммуникативно-деятельностный подход в обучении литературе.

Цель статьи – исследовать влияние предтекстовой работы на развитие коммуникативных навыков и литературного восприятия учащихся. В соответствии с целью определены следующие задачи:

1. Изучить теоретические основы предтекстовой работы и коммуникативно-деятельностного подхода в обучении литературе;
2. Провести анализ практического опыта использования предтекстовой работы в школьной практике;
3. Сформулировать рекомендации по внедрению предтекстовой работы в образовательный процесс.

Научная новизна заключаетсяв выявлении эффективности предтекстовой работы в контексте коммуникативно-деятельностного подхода в обучении литературе

Материалы и методы

Теоретические основы коммуникативно-деятельностного подхода рассматривались в работах по эстетике и культурологии М.М. Бахтина и по литературоведению – Ю.М. Лотмана; в исследованиях по психологии Л.С. Выготского, В.С. Библера; в учебниках и учебных пособиях по психологическим основам педагогики В.П. Зинченко, В.А Кан-Калика, и В.И. Хазана, В.В. Давыдова, Г.К. Селевко; по методике преподавания литературы Л.Е. Стрельцовой и Н.Д. Тамарченко, С.Ю. Курганова, И.М Соломадина, В.В. Давыдова и Д.Б. Эльконина, С.П. Лавлинского. В этих трудах раскрывается идея о том, что обучение должно происходить через активную деятельность, в которой ученик выступает как субъект обучения. Основные идеи связаны с тем, что процесс обучения должен быть направлен не только на усвоение знаний, но и на развитие умений взаимодействовать с окружающими, выражать мысли и понимать других. Методика предтекстовой деятельности изучалась многими педагогами и методистами. Л.С. Выготский подчеркивал важность актуализации знаний перед изучением нового материала, а А.А. Леонтьев акцентировал внимание на значимости мотивации. Современные исследования доказывают, что предтекстовая подготовка способствует лучшему пониманию художественного текста и повышению уровня читательской грамотности.

Все стороннее теоретическое обоснование и осмысление КДП получил в учебном пособии С.П. Лавлинского «Технология литературного образования. Коммуникативно-деятельностный подход», гдерассмотрены требования современной коммуникативной технологии, методы и приёмы исследовательской деятельности учеников-читателей, способы диалогизации на уроке литературы [1].

В процессе КДП обеспечивается такое руководство и управление учебной деятельностью школьников, при котором происходит учебное сотрудничество между учителем и учеником, направленное на коллективную поисковую работу.

В ходе исследования были использованы методы анализа педагогической литературы, наблюдение за образовательным процессом и анкетирование учителей и учащихся. Основное

внимание уделено таким методам предтекстовой деятельности, как постановка проблемных вопросов, работа с ассоциациями, использование биографического и исторического контекста

Результаты и обсуждение

В области литературного образования школьников КДП направлен на активную деятельность учащихся в освоении художественных произведений через общение, взаимодействие и интерпретацию. Одной из особенностей КДП становится ориентация на диалогичность, понимаемую в широком смысле (не только как диалог между учителем и учеником или самими учащимися, но и между читателем и героями произведения, диалог с текстом художественного произведения и диалог с его автором.).

Достоинством данной системы, по мнению С.П. Лавлинского, видится в том, что во время урока учитель помогает школьникам прояснить их собственное понимание художественного произведения. Он активизирует их учебно-познавательную деятельность в самых разнообразных направлениях, диктуемых художественной природой текста. Другими словами, при КДП гармонично сочетаются и реализуются собственно филологические и педагогические цели:

«Главная задача современного филолога-педагога – помочь школьнику научиться самостоятельно, без чьей-либо посторонней помощи, вступать в диалог с различными «голосами» отдельных произведений, фиксируя в сознании многообразие художественных принципов и форм изображения мира и человека» [1].

Ведущим концептом КДП является учебный диалог по взаимодействию и совместному обсуждению прочитанного, в ходе которых происходит обмен мнениями, идеями и культурными контекстами между учителем и учениками, а также между самими учениками, а само произведениестановится средством для установления диалога между различными культурами, эпохами и личностями.

В отличие от традиционной вопросно-ответной беседы из арсенала «методики общего места», учебный диалог на основе изучаемого художественного произведения направлен на развитие критического мышления, глубокое понимание текста, эмоциональную вовлеченность участников в процесс обсуждения, формирование социальных навыков (умение слушать и уважать чужое мнение), распознавание культурного контекста, что позволит лучше понять не только произведение, но и его место в культуре, формирование и отстаивание личной позиции, развитие самостоятельности и уверенности в своих суждениях.

Таким образом, проблема диалога на уроках литературы является ключевой, так как она способствует не только пониманию литературных текстов, но и развитию важных навыков, необходимых для успешной социальной адаптации, коммуникации и критического анализа.

Стратегия КДП выделяет в работе с текстом три стадии: предтекстовый, притекстовый и послетекстовый. Применительно к урокам литературы С.П. Лавлинский называет их этапами *предпонимания, анализа текста и интерпретации.* Каждый из названных этапов имеет свои специфические методические особенности, цели изадачи. Так, на этапе предпонимания (или предтекстовой деятельности) выдвигаются «гипотезы смысла», выбираются стратегии, нацеленные на актуализацию предшествующих знаний и личного жизненного опыта, на обеспечение «вхождения» в текст, мотивацию к чтению, создание благоприятной эмоциональной атмосферы.

На этапе анализа в процессе умело построенного совместного диалога осуществляется переход от непосредственного восприятия текста к постижению его структуры и погружение во внутренний мир произведения.

Этап интерпретации предполагает самостоятельное выявление взаимосвязи частей произведения (синтез), сравнение собственной читательской интерпретации с авторской художественной концепцией. Основные аспекты интерпретации предоставляют учащимся возможность познакомиться с различными культурными традициями и взглядами, которые во многом будут способствовать расширению их мировоззрения, убедиться в том, то художественное произведение – это многозначный текст, который может быть интерпретирован по-разному в зависимости от культурного и исторического контекста, лучше

понять чувства и переживания других людей. Наконец, интерпретация стимулирует критическое мышление, побуждая учащихся анализировать и оценивать различные точки зрения, а также формировать собственные суждения.

В русле сказанного отметим, что действующая программа по русской литературе в школах с русским языком обучения в Республике Казахстан ориентирует учителя-словесника именно в этом направлении и ставит одной из ключевых задачразвитие коммуникативных навыков на основе глубокого понимания и анализа художественных произведений различных жанров. В структуре базового содержания учебного предмета, в соответствии со стратегией КДП, выделены три раздела: «Понимание и ответы по тексту», «Анализ и интерпретация текста», «Оценка и сравнительный анализ».

В рамках настоящей стати мы остановились навозможных путях реализации этапа предпонимания на материале раздела «Странности любви» из программы 9 класса. Он представлен любовной лирикой У. Шекспира (по выбору учителя), А.С. Пушкина (по выбору учителя), П.Васильева, поэмой А.С.Пушкина «Цыганы», повестями А. И.Куприна «Олеся», И.С.Тургенева «Ася».

Как видим, программа предлагает к изучению разножанровые произведения, которые относятся к различным эпохам, но объединенные единой темой.

Само название раздела «Странности любви» (почерпнутое из пушкинской «Гаврилиады») ориентирует учителя, на то, чтобы при вхождении в темуон организовал и построил учебный диалог таким образом, когда речь велась бы как о природе и сущности любви, таки о ее «странностях», темных сторонах. С этой целью целесообразно выяснить, как учащиеся понимают само выражение «странности любви» либо предложить подобрать контекстуальные синонимык слову «странности» (*противоречия, причуды, капризы, гримасы*), тем самым настраивая их навполне взрослый разговор.

Эмоционально-образным ключом к разделу могут послужить строки «Все начинается с любви…» (Р. Рождественский) или «Любовь всего превыше на земле» (Р. Гамзатов). Началом такого разговора послужат, фольклорные паремии, коллективное обсуждение расхожих народных сентенций о любви:

Насильно мил не будешь; Старая любовь не ржавеет; Сердцу не прикажешь; С милым рай и в шалаше; С глаз долой - из сердца вон; От любви до ненависти один шаг; Милые бранятся – только тешатся; Стерпится – слюбится; Лучше страдать да любить, чем не любя на свете жить; Полюбив, нагорюешься. Любовь зла – полюбишь и козла

В ходе обсуждения выясняется, как ученики понимают смысл этих пословиц и поговорок, о каких «странностях» любви в них идёт речь.

Возможно не все из приведённых народных афоризмов будут знакомы девятиклассникам, и они будут испытывать затруднения объясняя их смысл. Этот путь интересен тем, что учащиеся сталкиваются с явлением словесности, включенным в социокультурный контекст. Работа с фольклорным материалом, как правило, сопровождается наблюдением над меткостью, афористичностью и метафоричностью народной речи. Следует обратить внимание учащихся на то, что одна и та же мысль в народе порой выражается одинаковыми приемами, но различными образными средствами.

В рамках диалога культур при такой работе можно познакомить учащихся с казахскими пословицами и поговорками о любви и перевести их на русский язык:

Махаббат жасқа қарамайды. (Любовь не взирает на возраст) Ғашықтың тілі - тілсіз тіл. (Язык любви – язык без слов) Азапсыз махаббат - арзан махаббат (Любовь без страданий – фальшивая (не настоящая) любовь)

Ғашықтық ханды да, Қараны да теңестіреді. (Любовь равняет хана с простолюдином). Махаббат - дауасыз дерт. (Любовь – неизлечимая болезнь)

Махаббат – қашып құтылмас қайғы (Любовь – муки, от которых нельзя убежать). Махаббат көнермейді. (Любовь не стареет).

После выяснения смысла этих пословиц рекомендуется подобрать к ним аналоги из русского фольклора.

Другой возможный путь вступительного диалога к разделу «Странности любви»- организация морально-этической беседы о любви подлинной и мнимой. Любовь и влюблённость – два похожих чувства, способные вызывать сильные эмоции и изменять жизнь. Однако между ними есть существенная психологическая разница. Большинство ошибок в отношениях молодых людейпроисходят вследствие того, что они принимают влюбленность за настоящее чувство. Психологи называют следующие «симптомы» влюблённости и любви.

Влюблённость: обычно возникает быстро и неожиданно; часто основана на внешней привлекательности и первых впечатлениях; может быть эмоциональной и страстной может быть эгоистичной; может быть более поверхностной, можно быстро влюбляться и так же быстро терять интерес; может быть основана на иллюзиях и фантазиях о партнере, стремлении идеализировать его или ее, видеть только положительные качества и игнорировать недостатки.

Любовь: развивается со временем; основана на глубоких и значимых качествах, таких как верность, честность и надежность; может быть спокойной и умиротворенной, может быть глубокой и значимой; она более альтруистична, подразумевает заботу о благополучии и счастье партнера; может быть долговечной и устойчивой, она может выдерживать испытания временем и трудностей; более реалистична и основана на принятии партнера таким, какой он есть.

На основе указанных признаков учащимся предлагаются следующие задания: составить кластер «Влюблённость и любовь»; соотнести признаки влюблённости по антонимическим парам в форме таблицы; сочинить синквейн «Влюблённость и любовь», опираясь на данные психологов и др.

Указанные нами пути призваны обеспечить не только вхождение в тему раздела, но и подготовить восприятие тех произведений, которые будут изучаться текстуально (сонетов Шекспира, любовной лирики А.С. Пушкина и др.)

Так, наиболее подходящим стихотворением Шекспира для изучения в разделе «Странности любви», на наш взгляд, является сонет №130 из цикла «Сонеты, посвященные, смуглой даме» в переводе С. Маршака – он небольшой по объёму, доступный по содержанию, соответствует психолого-педагогическим особенностям и духовным запросам девятиклассников, отличается лирической образностью.

Сонет начинается строкой «Ее глаза на звезды не похожи.». Далее в красочных деталях описаны лицо, волосы, плечи, походка портрет возлюбленной. Вопреки традициям своего времени прославлять небесную красоту избранницы, Шекспир изображает её далеко не идеальной красавицей, а земной женщиной, с подчёркнуто заурядной внешностью, ничем не примечательной «смуглой леди»:

Ты не найдешь в ней совершенных линий,
Особенного света на челе.
Не знаю я, как шествуют богини,
Но милая ступает по земле.

В этом и заключается странность любви лирического героя: объектом его внимания. становится женщина неброской красоты. Основную мысль поэта можно проиллюстрировать приведёнными выше поговорками «с лица воду не пить» или «подлинная красавица не та, которая красива, а та которую любишь».

На предтекстовом этапепри изучении сонета №130, мы рекомендуем развить тему этих афоризмов в учебном диалоге, выяснить их идейно-тематическое содержание, чтобы подвести учащихся к работе сонетом.

При изучении творчества А.С. Пушкинав разделе «Странности любви» лучше всего остановиться на хрестоматийных стихотворениях «Я вас любил…» или «К*** (Я помню чудное мгновенье)», как лучших образцах пушкинской любовной лирики.

В процессе предтесктовой деятельности к стихотворению «Я вас любил…» можно посвятить учащихся в его предысторию. Оно посвящено Анне Олениной, за которой поэт ухаживал в своё время и даже сделал ей предложение, но получил отказ.

Лирический шедевр «Я вас любил…» иногда называют маленькой повестью о неразделённой любви. Здесь будет уместен учебный диалог о том, какие чувства испытывает

человек, отвергнутый любимой девушкой (*муки страданий, робость при встрече с ней, ревность, зависть к сопернику*).

Цель такой беседы – подвести учащихся к выводу о том, что подлинная любовь выше эгоистических чувств и отличается стремлением к благородству: искренне любящий всегда желает счастья возлюбленной даже несмотря на безответную любовь. Диалог должен помочь учащимся уловить основную художественную концепцию стихотворения, в котором нет ни упреков, ни обид, ни злобы в сторону адресата, также как нет и ощущения безнадежности. Поэт благодарит женщину за «безмолвную» любовь, желает, чтобы её избранник любил ее так же искренно и нежно, как он.

Иной характер будет носить предтекстовая деятельность при обращении к стихотворению «К*** (Я помню чудное мгновенье)», на котором лежит печать автобиографизма, сопряженная с судьбой поэта. В основе стихотворения, как известно, две короткие встречи с Анной Петровной. Керн – в Петербурге (1819) и в с. Михайловском (1825).

Обе встречи описаны в мемуарах А.П. Керн, которая не только в деталях вспоминает об обстоятельствах знакомства с Пушкиным, но и старается передать свои впечатления от его личности. Во вступительном слове к стихотворению можно обратиться к отрывкам из этих воспоминаний и совместнос учащимися обсудить их:

1. Как в мемуарах А.П. Керн создается образ влюбленного поэта во время их первой встречи?

2. Какая деталь внешности Керн надолго запомнилась поэту во время их первой встречи? О чем это говорит?

3. Почему Пушкин в «шутливом разговоре о том, кто грешник и кто нет», «раздумал» попадать в ад?

4. По мнению А.П. Керн, Пушкин посетил с. Тригорское с целью «угощать и занимать общество» поэмой «Цыганы». Было ли это единственной причиной визита? О чем умалчивает автор, но читатель может сам догадаться?

5. Почему Пушкин обрадовался предложению тетушки А.С. Керн совершить прогулку в Михайловское, а во время ее приезда в с. Михайловское вел себя «как ученик, неожиданно получивший позволение прогуляться»?

6. Зачем рукопись стихотворения «К***» была вложена в «неразрезанные листки», а не вручено отдельно?

7. Попробуйте дать объяснение поступку поэта при расставании, когда он «судорожно выхватил и не хотел возвращать» рукопись своего стихотворения. Что же «у него промелькнуло тогда в голове»?

Предтекстовый этап – это подготовка к чтению произведения. Его основная задача предварительное знакомство с темой текста, с необходимыми понятиями, снятие возможных лексико-семантических и речевых трудностей. Помимо этого, решаются задачи создания положительной мотивации к чтению и стимулирования дальнейшей самостоятельной работы над текстом. При этом в предтекстовых заданиях учитываются лингвокультурологические и культурно-исторические особенности произведения.

Наиболее популярными приёмами при изучении эпических и лиро-эпических произведений становятся подбор ассоциаций, возникающих после ознакомления с названием произведения; актуализация знаний по тематике текста; прогнозирование содержания по названию; мотивация к чтению и т.д.

Так, приступая к поэме А.С. Пушкина «Цыганы», на наш взгляд, в рамках этапа предпонимания целесообразно организовать учебный диалог о цыганах, об их быте, нравах и культуре. Уместно выяснить, почему образ жизни цыган ассоциируется у многих с вольностью, беззаботной жизнью и праздным времяпрепровождением. Причём ассоциации эти могут бытькак положительными (*веселье, песни, танцы, вольная кочевая жизнь под открытым небом и др.*), так и отрицательными (*конокрадство, мошенничество, воровство, гадания, «дикость» нравов, пренебрежение законом*)

Исходя из названий программных произведений «Ася» И.С. Тургенева и «Олеся» А.И. Куприна на предтекстовом этапе можно прибегнуть к приёму антиципации и предложить учащимся еще до чтения спрогнозировать, предвосхитить их содержание, поинтересовавшись, кто будет героем повестей – молодая девушка или зрелая женщина, о чем могут рассказать их имена, к какому сословию они будут принадлежать - дворянскому или крестьянскому, какой сюжет будет лежать в основе этих произведений.

По мнению исследователей, повесть «Ася» была навеяна автору воспоминаниями и размышлениями о судьбе своей внебрачной дочери (от служанки), девушки мечтательной, но своенравной. Возможно, именно её образ послужил прототипом целой галереи «тургеневских девушек», отличающихся скромностью, нравственной чистотой, начитанностью, мечтательностью, женственностью, способностью к глубоким и искренним чувствам и в тоже время, обладающих силой характера и решительностью.

Разговор о «тургеневских девушках» может послужить отправной точкой для вступительной беседы к повести А.И. Куприна «Олеся», где ученики встретятся уже с другим литературным типом – «естественным человеком», который характеризуетсякак человек, не затронутый цивилизацией, живущий в единстве с природой, обладающий нравственной чистотой и красотой, цельностью и внутренней свободой, жаждой жизни.

Таким образом, коммуникативно-деятельностный подход представляет собой мощный инструмент для формирования у учащихся не только теоретических знаний, но и практических навыков общения. Предтекстовая деятельность на уроках литературы является важным элементом образовательного процесса, способствующим формированию интереса к чтению, развитию аналитического мышления и осмысленному восприятию текста.

Эффективное применение различных методов предтекстовой работы повышает качество литературного образования и делает изучение художественных произведений более увлекательным и продуктивным.

В ходе исследования было выявлено, что применение предтекстовой деятельности положительно влияет на восприятие и интерпретацию художественных текстов. Например, работа с иллюстрациями, анализ заглавия и предисловия, а также дискуссии по ключевым вопросам позволили учащимся глубже проникнуть в содержание произведений. Наиболее эффективными оказались методы, активизирующие личный опыт учащихся и их эмоциональное восприятие текста.

Заключение

В ходе исследования было выявлено, что применение предтекстовой деятельности положительно влияет на восприятие и интерпретацию художественных текстов. Например, работа с иллюстрациями, анализ заглавия и предисловия, а также дискуссии по ключевым вопросам позволили учащимся глубже проникнуть в содержание произведений.

Наиболее эффективными оказались методы, активизирующие личный опыт учащихся и их эмоциональное восприятие текста.

Современные исследования показывают, что использование КДП способствует более глубокому усвоению материала, развивает навыки критического мышления и улучшает коммуникативные компетенции. Организация предтекстовой деятельности требует тщательной подготовки со стороны учителя. Важно учитывать возрастные и психологические особенности учащихся, подбирать интересные и доступные формы работы. Также необходимо интегрировать современные технологии, такие как интерактивные презентации, видеофрагменты и цифровые ресурсы, что способствует повышению вовлеченности учеников.

В перспективе можно ожидать, что использование КДП будет расширяться, особенно в контексте цифровизации образования. Интерактивные платформы, виртуальные среды и другие новшества предоставляют новые возможности для реализации этого подхода, обеспечивая более широкие возможности для коммуникации и практического применения знаний.

Литература

1. Лавлинский С.П. Технология литературного образования. Коммуникативно-деятельностный подход. Учебное пособие для студентов-филологов. – М.: Прогресс-Традиция; ИНФРА-М, 2003. – 384 с.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва: Искусство, 1986. – 301 с.
3. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха // Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии. СПб.: Искусство, 1996. – 846 с.
4. Зинченко В.П. Психологические основы педагогики: Психолого-педагогическиеосновы построения системы развивающего обучения Д.Б.Эльконина. – Москва: Гардарики, 2002. – 431 с.
5. Давыдова В.В. Учебное пособие. Москва: Гардарики, 2002. – 431 с.
6. Кан-Калик В.А., Хазан В.И. Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе. Москва: Просвещение, 1988. – 256 с.
7. Выготский Л.С. Психология искусства. Москва: Педагогика, 1987. – 344 с.
8. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. Москва: ИНТОР, 1996. – 544 с.
9. Библер В.С. Мышление и творчество. Москва: Политиздат, 1975. – 398 с.
10. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. Москва: Народное образование, 1998. – 256 с.
11. Стрельцова Л.Е., Тамарченко Н.Д. Новый взгляд на цели и задачи литературного образования // Искусство и образование. 1994. № 1. – С. 5-24.
12. Курганов С.Ю., Соломадин И.М. Учебный диалог и психологическое исследование мышления. Методологические проблемы оснований науки. Киев, 1986. – С. 95-96.

References

1. Lavlinskii S.P. Tekhnologiya literaturnogo obrazovaniya. Kommunikativno-deyatelnostnyi podkhod. Uchebnoe posobie dlya studentov-filologov [Technology of Literary Education. Communicative-Activity Approach. Textbook for Philology Students]. – Moscow: Progress-Traditsiya; INFRA-M, 2003. – 384 p. (in Russian)
2. Bakhtin M.M. Estetika slovesnogo tvorchestva [Aesthetics of Verbal Creativity]. – Moscow: Iskusstvo, 1986. – 301 p. (in Russian)
3. Lotman Yu.M. Analiz poeticheskogo teksta. Struktura stikha [Analysis of Poetic Text. Structure of Verse] // Lotman Yu.M. O poetakh i poezii [On Poets and Poetry]. – Saint Petersburg: Iskusstvo, 1996. – 846 p. (in Russian)
4. Zinchenko V.P. Psikhologicheskie osnovy pedagogiki: Psikhologo-pedagogicheskie osnovy postroeniya sistemy razvivayushchego obucheniya D.B. Elkonina [Psychological Foundations of Pedagogy: Psycho-Pedagogical Bases of Building the System of Developmental Learning by D.B. Elkonin]. – Moscow: Gardariki, 2002. – 431 p. (in Russian)
5. Davydova V.V. Uchebnoe posobie [Textbook]. – Moscow: Gardariki, 2002. – 431 p. (in Russian)
6. Kan-Kalik V.A., Khazan V.I. Psikhologo-pedagogicheskie osnovy prepodavaniya literatury v shkole [Psychological and Pedagogical Foundations of Teaching Literature at School]. – Moscow: Prosveshchenie, 1988. – 256 p. (in Russian)
7. Vygotskii L.S. Psikhologiya iskusstva [Psychology of Art]. – Moscow: Pedagogika, 1987. – 344 p. (in Russian)
8. Davydov V.V. Teoriya razvivayushchego obucheniya [Theory of Developmental Learning]. – Moscow: INTOR, 1996. – 544 p. (in Russian)
9. Bibler V.S. Myshlenie i tvorchestvo [Thinking and Creativity]. – Moscow: Politizdat, 1975. – 398 p. (in Russian)
10. Selevko G.K. Sovremennye obrazovatelnye tekhnologii: Uchebnoe posobie [Modern Educational Technologies: Textbook]. – Moscow: Narodnoe obrazovanie, 1998. – 256 p. (in Russian)
11. Streltsova L.E., Tamarchenko N.D. Novyi vzglyad na tseli i zadachi literaturnogo obrazovaniya [A New View on the Goals and Tasks of Literary Education] // Iskusstvo i obrazovanie. – 1994. – № 1. – P. 5-24. (in Russian)

12. Kurganov S.Yu., Solomadin I.M. Uchebnyi dialog i psikhologicheskoe issledovanie myshleniya [Educational Dialogue and Psychological Study of Thinking] // Metodologicheskie problemy osnovanii nauki [Methodological Problems of the Foundations of Science]. – Kiev, 1986. – P. 95-96. (in Russian)

Т.М. Демежанов
Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А
ORCID: 0009-0000-7320-8476
e-mail: toleubek@yandex.ru

ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА МӘТІНГЕ ДЕЙІНГІ ҚЫЗМЕТТІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аңдатпа. Мақала мектепте қазіргі заманғы әдеби білім берудің өзекті проблемаларының бірі - көркем шығарманы зерделеу кезіндегі коммуникативтік тәсіл технологиясына арналған. Аталған технологияның мәні - коммуникативтік тәсіл технологиясы қарым-қатынас дағдыларын дамытуға және түрлі салаларда білімді практикалық қолдануға бағытталады. Мұндай тәсіл оқушылардың белсенді әрекетіне, олардың өзара іс-қимылына, сондай-ақ тиімді қарым-қатынас жасау үшін қажетті іскерлік пен дағдыларды қалыптастыруға негізделеді. Технологияның жетекші тұжырымдамасы оқылған материалдарды бірлесіп талқылау және өзара іс-әрекетке негізделген оқу диалогы болып табылады, оның барысында мұғалім мен оқушылар арасында, сондай-ақ оқушылардың өздері арасында пікір, идеялар және мәдени контекстер алмасу процесі жүреді, ал туындының өзі түрлі мәдениеттер, дәуірлер мен тұлғалар арасында диалог орнату құралына айналады. Әдебиет сабақтарындағы диалог түйінді мәселе болып табылады, өйткені ол әдеби мәтіндерді түсінуге ғана емес, сонымен қатар табысты әлеуметтік бейімделу, коммуникация және сыни талдау үшін қажетті маңызды дағдыларды дамытуға да ықпал етеді. Мақалада негізгі назар аталған технология шеңберінде мәтін алдындағы жұмыстың тиімділігін анықтауға аударылды. 9-сыныптың оқу бағдарламасына енгізілген В. Шекспирдің, А.С. Пушкиннің, И.С.Тургеневтің және А.И. Куприннің махаббат туралы туындыларының негізінде оқу диалогын ұйымдастыру жолдары мен тәсілдері қарастырылады, оның оқушылардың танымдық қызығушылығын жандандырудағы, оларда сыни ойлау дағдыларын дамытудағы және мағыналы ойлауға дайындықтағы рөлі ашылады. Зерттеу барысында мәтін оқуға дейінгі кезеңде атқарылатын мәтінмен жұмыс түрлерін қолдану көркем мәтіндерді қабылдау мен түсіндіруге оң әсер ететіні, оқушыларға туындылардың мазмұнына тереңірек енуге мүмкіндік беретіні анықталды.

Тірек сөздер: коммуникативті-белсенді тәсіл, мәтінге дейінгі жұмыс, оқу диалогы, оқыту, әдебиет.

T.M. Demezhanov
Shakarim university,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinka Street
ORCID: 0009-0000-7320-8476
e-mail: toleubek@yandex.ru

PRELIMINARY WORK BEFORE READING THE TEXT IN LITERATURE LESSONS

Abstract. The article is devoted to one of the pressing problems of modern literary education at school - the technology of the communication-activity approach when studying a work of art.

The essence of this technology is that it is aimed at developing communication skills and practical application of knowledge in various fields. This approach focuses on the active activity of students, their interaction, as well as the formation of skills and abilities necessary for effective communication. The leading concept of technology is the educational dialogue on interaction and joint discussion of what is read, during which there is an exchange of views, ideas and cultural contexts between the teacher and students, as well as between the students themselves, and the work itself becomes a means of establishing a dialogue between different cultures, eras and personalities.

The problem of dialogue in literature lessons is key, as it contributes not only to the understanding of literary texts, but also to the development of important skills necessary for successful social adaptation, communication and critical analysis. The article focuses on identifying the effectiveness of pre-text work in the context of this technology. On the material of works about the love of V. Shakespeare, A.S. Pushkin, I.S. Turgenev and A.I. Kuprin, included in the 9th grade program, discusses the ways and methods of organizing educational dialogue, reveals its role in activating the cognitive interest of students, developing their critical thinking skills and readiness for meaningful perception of the text.

The study found that the use of pre-text activity has a positive effect on the perception and interpretation of artistic texts, and allows students to penetrate deeper into the content of works.

Keywords: the communicative-activity approach, pre-text activity, educational dialogue, training, literature.

Автор туралы мәлімет

Демежанов Толеубек Мухамадиевич – филология ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті орыс тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, Қазақстан республикасы, Семей, e-mail: toleubek@yandex.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-7320-8476.

Сведения об авторе

Демежанов Толеубек Мухамадиевич – кандидат филологических наук, доцент кафедры русского языка и литературы университета имени Шакарима города Семей, Республика Казахстан, Семей, e-mail: toleubek@yandex.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-7320-8476.

Information about author

Toleubek Demezhanov – candidate of philological sciences, associate professor of the department of Russian languageand literature Shakarim Semey university, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: toleubek@yandex.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-7320-8476.

Поступила в редакцию 21.02.2025
Принята к публикации 16.03.2025

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1(1)-10
ҒТАМР: 14.35.05

Н. Бирай[1], А.М. Елубай[2*]
[1]Азаматтық Авиация Академиясы
050039, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Ахметов к-сі, 44
[2]Pamukkale University, Түркия, Денизли қ.
*ORCID: 0000-0001-8865-6335
*e-mail: smailova_asem@mail.ru

ҚАЗАҚ-ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ «АНА», «ӘЙЕЛ», «ҚЫЗ БАЛА» ТАҚЫРЫБЫНА ҚАТЫСТЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІ КЕЙС ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі «ана», «әйел» және «қыз бала» тақырыптарына қатысты мақал-мәтелдерді кейс технологиясы арқылы оқыту мәселесі қарастырылады. Аталған мақал-мәтелдердің мағыналық ерекшеліктері, ұқсастықтары мен айырмашылықтары, сондай-ақ олардың халықтың дүниетанымдық ерекшеліктерін бейнелеудегі рөлі талданады.

Кейс-стади әдісін қолдану білім алушылардың сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамытуға, шығармашылық қабілеттерін арттыруға және топтық жұмыс дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен қатар бұл әдіс оқушылардың сөздік қорын байытып, сөйлеу мәдениетін жетілдіруге және мәдениаралық коммуникацияны дамытуға мүмкіндік береді.

Мақалада қазақ және түрік мақал-мәтелдерін оқыту арқылы білім алушылардың тілдік және мәдени құзыреттілігін қалыптастыру, адамгершілік-эстетикалық тәрбие беру, сондай-ақ олардың ауызша және жазбаша тілдік дағдыларын дамыту жолдары қарастырылады. Теориялық негіздермен қатар, практикалық тапсырмалар мен оқыту стратегиялары ұсынылады.

Тірек сөздер: мақал-мәтел, қазақ және түрік тілдері, салыстырмалы тіл білімі, оқыту әдістемесі, кейс технологиялар, оқытудың белсенді әдістері, кейс зерттеу.

Кіріспе

Кейс зерттеу әдісі – бұл нақты жағдаяттық міндеттерді шешу жолымен оқытуға негізделген проблемалық жағдайларды белсенді талдау әдісі. Кейс зерттеу әдісінің мәні: білім

алушылар топтарға бөлініп, жағдаятты талдауы және оның тәжірибе жүзінде шешімін шығару керек; процестің аяқталуы – ұсынылған алгоритмдерді бағалау және берілген мәселе бойынша жалпы пікірталас аясында талқылау. Бұл оқыту әдісін білім беру жүйесіне енгізу өзекті болып табылады, өйткені кейс зерттеуді қолдану білім алушының ізденушілік құзыреттілігін дамытуға, тұлғаның ойлау қабілеті мен мүмкіндігін кеңейтуге бағытталған. Сонымен қатар оқытудың бұл әдісі білім алушының әртүрлі жағдайларда тиісті мінез-құлық қабілетін дамытуға және ерекше мәселелерді шешуге ықпал етеді. Осы оқыту әдісін қолдану негізінде өмірдегі нақты жағдаяттар мысалға алынады.

Қазақ және түрік тілдеріндегі «ана», «әйел», «қыз бала» тақырыбына қатысты мақал-мәтелдерді оқыту әдістемесі қазіргі заманғы педагогика мен тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар халықтың ұлттық ерекшеліктері мен дүниетанымын көрсететін мәдени феномен болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, екі туыс тілдегі мақал-мәтелдер арқылы қазақ және түрік халықтарының ана мен әйел туралы көзқарастарын, олардың қоғамдағы рөлі мен әлеуметтік орнын түсінуге болады.

Мақаланың ғылыми жаңалығы – қазақ және түрік тілдеріндегі «ана», «әйел» және «қыз бала» тақырыбына қатысты мақал-мәтелдер арқылы кейс технологиясын қолданудың тиімділігін көрсету болып табылады. Кейс әдісінің ерекшелігі – білім алушыларға нақты өмірлік жағдайларды ұсынып, оларды өз бетінше шешім қабылдауға үйрету. Бұл әдіс оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытып, олардың тіл білімін терең меңгеруіне мүмкіндік береді.

Практикалық маңызы – кейс әдісін пайдалану арқылы қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерді оқытудың тиімді тәсілдерін анықтау. Сонымен қатар, бұл зерттеу білім алушылардың мәдениаралық қарым-қатынас дағдыларын, сөйлеу мәдениетін арттыруға, олардың әлеуметтік ойлау жүйесін кеңейтуге ықпал етеді. Оқушылардың ұлттық құндылықтар мен дәстүрлер туралы түсініктерін тереңдету, сондай-ақ екі тілде де мәдениетаралық коммуникацияны дамыту бұл жұмыстың практикалық мәнін арттырады.

Кейс зерттеу әдісі-нақты жағдаяттарды шешу арқылы оқытуға негізделген белсенді проблемалық-жағдаяттық талдау әдісі [1]. Білім алушылар өздерінің білім, практикалық дағдылар жиынтығын қолдана отырып, дұрыс шешім жолдарын табуы керек. Бұл жағдайда мұғалім жүргізуші рөлін атқарады, сұрақтар туғызады және оқушы жауаптарын жазады, пікірталасты қолдауда модератор болып табылады.

Кейс зерттеу әдісі білім алушылардың құндылықтар жүйесін, олардың ізденушілік ұстанымдарын дамытады. Оқытудың бұл әдісі білім алушылардың өзіндік ойлауын дамытуға ықпал етеді, олар топта жұмыс істеуді үйренеді, проблеманы шешудің жаттанды емес, дәстүрлі емес оңтайлы жолдарын табуды үйренеді.

Зерттеудің мақсаты: қазақ және түрік тілдеріндегі «ана», «әйел» және «қыз бала» тақырыбындағы мақал-мәтелдерді қолдану теориясы мен практикасының деректерін зерттеу және жүйелеу, сөйлесім мен тіл дамытуда, мақал-мәтелдерді салыстыра қолдануда кейс зерттеу әдісінің ерекшелігін, мүмкіндіктерін анықтау, осы негізде әдістемелік ұсыныстарды әзірлеу болып табылады. Осыған орай төмендегі міндеттерді шешу көзделді:

- қазақ және түрік тілдеріндегі «ана», «әйел» және «қыз бала» тақырыбындағы мақал-мәтелдерді зерделеу және жүйелеу;

- кейс зерттеу әдісінің сипаттамасын, оны қолдануға қойылатын талаптарды дәйектеу және жобалай оқыту әдісі түрлерін жіктеу;

3) қазақ және түрік тілдеріндегі «ана», «әйел» және «қыз бала» тақырыбындағы мақал-мәтелдерді оқытуда кейс зерттеу әдісін қолдану ерекшеліктерін және оның тиімділігі шарттарын анықтау;

4) қазақ және түрік тілдеріндегі «ана», «әйел» және «қыз бала» тақырыбындағы мақал-мәтелдерді оқытуда кейс зерттеу әдісі негізінде жасалған жобалық жұмыстар алгоритмінің болжамды сценарийін жасау.

Материалдар мен әдістер

Кейстің нақты құрылымы бар, ол проблемалық жағдаяттан, талқылауға арналған сұрақтар

мен тапсырмалардан, сондай-ақ қосалқы ақпараты бар қосымшалардан тұрады. Жағдаятты талқылауға бір уақытта бірнеше оқушы қатыса алады [2]. Кейс әдісінің басқа дәстүрлі әдістерден бірқатар айырмашылықтары бар. Ол, алдымен, білім алушылардың алған теориялық білімдерін практикалық жағдайға қолдануға мүмкіндік береді. Сондай-ақ кейсті талдау және ауқымды білім көлемін белсенді игеруге, сондай-ақ өмірде іс жүзінде қолдану үшін белгілі бір тәжірибе жинауға ықпал етеді. Кейсті талдауда және сараптау процесінде аналитикалық ойлау, қазіргі кезеңде қажет шығармашылық және коммуникативті дағдылар дамиды.

Кейс әдісін басқаша нақты жағдайларды талдау әдісі деп атауға болады. Оның мәні оқытуды ұйымдастыру үшін кез-келген нақты жағдайлардың сипаттамалары қолданылады. Оқушыларға нақты өмірлік жағдайды қарастыру ұсынылады, оның сипаттамасы проблеманы практикалық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар осы мәселені шешу кезінде игерілуі керек белгілі бір білім жиынтығын өзектендіреді.

Кейс зерттеу әдіс ретінде белгілі бір мақсаттарды көздейді. Оның негізгі мақсаттары деп зерттеуші мыналарды атап көрсетеді:

1. Талдау және сыни ойлау дағдыларын дамыту;
2. Теория мен практиканы біріктіру;
3. Әр түрлі ұстаным мен көзқарастарды көрсету;
4. Қабылданған шешімдерді және олардың салдарын ұсыну;
5. Белгісіздік жағдайында балама нұсқаларды бағалау дағдыларын қалыптастыру» [3].

Кейстің өзі бірнеше құрамдас сыңарлардан/бөліктерден тұрады. А.Е. Ниязованың ойынша, кейс үш компоненттен тұрады: «1) уәждеуші және белгілі бір педагогикалық жағдайларды талдауға дайындайтын мотивациялық компонент; 2) өзара әрекетті ұйымдастыру әдістерін және практикада оқыту нысандарын меңгеруге көмектесетін рәсімдік компонент; 3) оқушы өзін-өзі бақылау әдістерін игеретін рефлексивті компонент [4]. Демек, кейс-зерттеу әдісін оқу процесінде қолдану арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамытуға қол жеткізуге болады. Бұл әдіс оқу үдерісін ұйымдастырудың үш кезеңнен тұратын жүйелі моделіне негізделген.

Алғашқы кезеңде материалдың өзектілігі мен жаңа тақырыпқа қызығушылықтың пайда болуы маңызды. Осы кезеңде оқушылар өздерінің білім деңгейлеріне сәйкес мәселеге қызығушылық танытып, жаңа ақпаратты қабылдауға дайындалады.

Екінші кезеңде оқушылар жаңа ақпаратты практикада қолдануға, оны нақты жағдайға бейімдеуге кіріседі. Бұл кезеңде мәселені талқылап, түсінгендері мен білімдерін қорытындылауға мүмкіндік туындайды. Кейс-зерттеу әдісінде осы кезең ерекше маңызды болып табылады, себебі оқушылардың мәселеге қатысты жеке пікірлері қалыптасып, сын тұрғысынан ойлау дағдылары дамиды. Мұғалім осы сәтте оқушылардың материалды қаншалықты терең меңгергенін бақылап, қажетті түзетулер мен қосымша бағыттар ұсына алады.

Үшінші кезеңде алынған білімдер жүйеленеді, бекітіледі және нақты шешімдер ұсынылады. Бұл кезеңде оқушылар оқыған материалдарын қорытындылап, алынған жаңа білімдерін өмірлік тәжірибелермен байланыстырады. Кейс зерттеуі бұл процеске көмектеседі, өйткені ол оқушыларды нақты шешімдер қабылдауға үйретеді, мәселені шешудің тиімді жолдарын ұсынады.

Осындай құрылым арқылы кейс-зерттеу әдісі оқу процесінде сын тұрғысынан ойлау қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Кейс – зерттеу әдісін оқу процесінде қолдану арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамытуға болады. Өйткені бұл технология оқу процесін ұйымдастырудың үш кезеңінен тұратын модельге негізделеді. Бірінші кезеңде материалдың өзектілігі мен жаңа тақырыпқа қызығушылық туындайды. Екінші кезеңде оқушылар жаңа ақпаратты қолдана бастайды, оны жүйелейді және нақты мәселені талқылайды. Бұл кезең ең ұзақ уақытты алады, өйткені оқушылардың мәселе бойынша жеке пікірлері қалыптасады. Сонымен қатар, мұғалім оқушылардың материалды қаншалықты түсінгенін бақылауға мүмкіндік алады. Үшінші кезеңде жаңа білімдер бекітіліп, кейстің нақты шешімі ұсынылады.

Осы кезеңдерге қатысты Л.Л. Ткачева зерттеуінде кейс стади әдісінің кезеңдерінің қызметін

төмендегідей ажыратып көрсетеді: «Бірінші кезеңде уәжділік және ақпараттық қызмет орын алады: оқушылардың кейспен жұмыс істеуге және тақырыпқа деген қызығушылықтарын оятуға, сондай-ақ тақырып бойынша білімді жандандыруға деген ұмтылыстары туындайды. Екінші кезеңде ақпараттық, жүйелеу және коммуникациялық қызметтер жүзеге асырылады. Оқушылар жағдаятты талдай отырып, тақырып бойынша жаңа білім алады, осы ақпаратты жүйелейді және жіктейді, аталмыш мәселе бойынша өз көзқарастарымен алмасады. Үшінші кезеңде бағалау және уәждік қызметтер жүзеге асырылады» [5].

Біз де өз тәжірибемізде жоғарыда аталған кезеңдерді қамтимыз. Енді осы кезеңдер бойынша орындалатын міндеттерді дәйектейтін болсақ, оқушылар **бірінші кезеңде** қазақ және түрік тілдеріндегі әйел затына байланысты мақал-мәтелдерді мақал-мәтелдер жинақтарынан іріктеп теріп алады. Әйелдің кез-келген қоғамның әлеуметтік жүйесінің жұмысына қосқан үлесі, әйелдің отбасы мен қоғам арасындағы «көпір» болып табылатындығы, ұрпақтың жалғасуын қамтамасыз ететіні, халықтың, елдің болашағы – балаларды тәрбиелейтіні қарастырылады. Оқушылар қоғамдағы әйелдің орны туралы пікір қалыптастырады. Сонымен қатар, қазақ және түрік танымындағы әйел бейнесіне салыстырмалы зерттеулер жасайды. Осыған байланысты ұлттық сипатты, халықтың дүниетанымын және оның мәдениетін зерттеу үшін әйелдің отбасындағы, діни, экономикалық, саяси, әлеуметтік, сондай-ақ мәдени салалардағы рөліне назар аударады.

Осы модель бойынша жұмыс барысында оқушылар алынған ақпаратты біріктіруді, әртүрлі идеяларды түсіну кезінде өз көзқарасын қалыптастыруды, дәлелдер мен тұжырымдармен логикалық тізбектер құруды, өз тұжырымдарын дұрыс мәлімдей білуді үйренеді. Демек, кейс зерттеу технологиясының бір кезеңі сыни ойлау жүзеге асырылатын болады. Осылайша, сыни тұрғыдан ойлайтын оқушы мәселенің мәнін көре білуге, логикалық ережелерді сақтауды, мәселені шешудің жолдарын өз бетінше іздеуді және тапсырмаларды тез орындауды үйренетін болады.

Қазақ және түрік тілдеріндегі «ана», «әйел» және «қыз бала» тақырыбы бойынша түсіндірме сөздіктермен жұмыс түрлері қарастырылатын болады. Мұғалімнің сөздікпен жұмыс бойынша әзірленген сұрақтар тізбегі сыни ойлаудың талаптарына сәйкес келуі және оқушылардың ізденгіштік қасиеттерін дамытуы керек. Осы технологияға сәйкес мұғалім оқушыларға талдау дағдыларын дамытуға ықпал ететін түрлі проблемалық сұрақтар қояды. Проблемалық сұрақтар «ана», «әйел», «қыз баланың» қазақ және түрік халықтары танымындағы орнын анықтау жөнінен құрастырылуы тиіс. Аталмыш ізденушілік жұмыстармен айналыса отырып, оқушылар өздері де проблемалық сұрақтар қоюды және кейсті талдау барысында өзара қарым-қатынас жасауды үйренеді. Осы кезеңде мұғалім жеке, топтық және жұптық жұмыс түрлерін біріктіріп қолдана алады.

Жеке жұмыс кезінде оқушы өзінің қабілеттерін көбірек көрсете алатын болады, сондай-ақ жұптық және топтық жұмыс кезінде жанындағы адамдарды тыңдауды және ортақ мақсатқа жетуді үйренеді. Мысалы: Ә. Болғанбаевтың «түсіндірме сөздігінде» берілген мәліметтерді өздерінің ізденушілік жұмыстарында қолданады. *«Әйел - адам баласының ұрғашыға ортақ атауы. Отбасындағы және жалпы қоғамдағы орнының өзіндік ерекшеліктерімен байланысты Әйел затының әлеуметтік жағдайы мен жасына, қандастық, некелік туыстыққа қатысты этикалық мәнді әлеуметтік қарым-қатынасты білдіретін ғұрыптық атаулар халық тілінде аса мол кездеседі: әже, ана, шеше, ене, (қайын ене), қыз, абысын, шешей, жеңге, апа, қарындас, сіңлі, қайын сіңлі, балдыз, бөле, келін, келіншек, нағашы әже, нағашы апа, нағашы жеңге, нағашы қарындас, жиен апа, жиен қарындас, құдағи, өкіл шеше, өгей шеше, кіндік шеше, бойжеткен, қалыңдық, бәйбіше, тоқал, жар, жұбай, зайып, жесір, қатын, тамыр, көңілдес, күндес, кемпір, кейуана, т.б. Әйел қырыққа келгенше өңін бермесе – қасиет; Әйелінің көзі бұлаудай; Әйелі ұл тапқандай қуанды»* [5].

Түрік халқының ұғымындағы әйел адамның рөліне назар аударар болсақ, өз сөзіңмен бірнәрсе қос. Сосын барып, дәйексөз бересің бекіту үшін ойыңды!: «Түрік мәдениетінде ол өмір сүретін дәуірге байланысты әйелдің түрлі сипаттамалары

айтуымызға болады. Исламға дейінгі кезеңде әйел біздің алдымызда ер адам сияқты атқа мініп, мұраны бөлу үшін жеребе тартып, қылыш алып, қажет болған жағдайда соғысқа аттанатын жауынгер кейіпкер ретінде көрінеді. Ислам мәдениетінің пайда болуымен, әйел туралы пассивті сипаттамалармен қатар, махаббат пен ләззат контекстіндегі ұғымдарды айта аламыз; ал батыс мәдениетімен танысқаннан кейін еркек пен әйелдің тең дәрежеге қойылғаны байқалады» [6].

Әйелдердің өздігінен ешбір шешім шығара алмайтыны, әрқашан ер адамның қорғауын қажет ететіні әлеуметтік ортадағы теңсіздігі түрік қоғамы ислам дінін қабылдағаннан кейін араб, парсы және үнді дәстүрлерінен алғанын байқаймыз.

Ежелгі түркі фольклорында әйел туралы ауызша аңыздар сақталған. Бұл дастандарда ұлт тұлғасы туралы мәліметтер сақталған. Түрік дастандары мен аңыздарында әйелдің орны әрқашан ер адаммен қатар жүреді. Қорқыт Ата туралы эпоста түрік мәдениетіндегі әйелдер ұрып-соғуға және қорлауға болмайтын тіршілік иелері ретінде көрінеді [7].

Түрік танымдық жүйесінде әйел көбінесе жарық нұр ретінде сипатталады. Мұның дәлелін біз «Жаратылыс туралы аңыздан» көре аламыз, онда Оғыздың бірінші әйелі Ақ Ана көгілдір жарықтан жасалған [8].

Міне, оқушылар екі халықтың ұғымындағы әйел бейнесіне салыстырма жасау үшін фольклорлық шығармаларға, түсіндірме сөздіктерге жүгінетін болады. Оқушылар сөздікпен жұмыс істеу арқылы «әйелге» қатысты сөздер мен сөз тіркестері, ең алдымен, оның физиологиялық және жас ерекшеліктеріне, әлеуметтік мәртебесіне қатысты қарастырылатыны, ол тек отбасылық жағдайлары арқылы берілетінін анықтайды. Ұсынылған кейс-стади оқушылардың аналитикалық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді, нақты өмірлік жағдайларда шешім қабылдауға бағыттайды, оқушылар алған теориялық білімдерін жүйелейді және шешім қабылдау және нәтижелерді бағалау үшін іздену-зерттеу жұмыстарын жүргізеді.

Кейспен жұмыстың **екінші кезеңінде** оқушылар ең ауқымды жұмыс түрлерін жүргізеді. Онда кейс тікелей талданатын болады, оқушылар нақты жағдайлардың шешімін іздейді. Оқушылар мақал-мәтелдер жинағынан тапқан қазақ және түрік тілдеріндегі «ана», «әйел» және «қыз бала» тақырыбындағы мақал-мәтелдерді топ-топқа жіктеп, екі тілдің мақал-мәтелдеріне салыстырмалы зерттеулер жасайды. Жеке, жұптық іздеу зерттеу жұмыстарының нәтижелері туралы шағын пікірталас болады. Кейін бүкіл топ немесе сынып талқылауына түсіріледі.

Әлемде әйел рөлі күрделі де көп қырлы. Оның сипатын біз мақал-мәтелдерден анық байқай аламыз. Өйткені мақал-мәтелдерде халықтың бірнеше ғасырлық тәжірибесінің көрінісі «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» сақталған. Қазақ және түрік мақал-мәтелдерін талдау кезінде дәстүр бойынша әйелден ең алдымен үй шаруашылығын жақсы жүргізуі және аналық парыздарын орындауы қажеттігі мәлімделгені байқалады.

Табиғаты жағынан әйелдер ер адамға қарағанда үй шаруасымен жақсы айналысады, күнделікті үй ішін тәртіпке келтіреді. Үй ішінің көптеген тіршілігі әйел әрекеті мен еңбегіне байланысты жүреді. Сондықтан әйелі жоқ үй тозып, ұсқыны кетіп тұрады. Үй ішінің жылулығы және жағымды, бақытты атмосферасы әйелдің қолында екені белгілі. Ол күйеуінің үйге әкелетін қаражатына мұқият қарап, ұқсатып отырады. Үй шаруасындағы әйел «жоқтан барды» жасайды. Бір сөзбен айтқанда, отбасында әйел өте маңызды рөл атқарады.

Әйелдің осы жағымды қасиеттері қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерде айқын көрінетінін оқушылар салыстыра отырып, талдап көрсетеді (1-кесте).

1-кесте. Әйелдің жағымды қасиеттерін екі тілде салыстыру

Қазақ тілінде	Түрік тілінде
Үйді қырық еркек толтыра алмайды, Бір әйел толтырады [10].	Әйелсіз үй болмас Kadınsız ev olmaz.
Ерте тұрған жігіттің Ырысы артық, Ерте тұрған әйелдің Бір ісі артық [10].	Тамызда түскен теріден, төсектен ерінен кейін тұрған әйелден, бал бермеген арадан, арам ақшадан жақсылық күтпе. Ağustosta ekilen darıdan, kocasından sonra kalkan karıdan, oğul vermeyen arıdan, haram kazanılan paradan hayır gelmez.
Балаң жақсы болса – Екі көздің шырағы. Атың жақсы болса – Бұл дүниенің пырағы. Алған жарың жақсы болса – Абыройыңның тұрағы [10].	Жалқау әйелден, кесір ұлдан және ақсақ аттан тезірек құтыл. Erkenkalkmayanavrat, sözdinlemeyenevlat, mahmuzlagiden at kapındavarsakaldır at.
Жаман әйел төсегінен белгілі, Жаман жігіт есебінен белгілі [10].	Қарлығаш ұя салар, әйел үй түзер. Dişi kuş yapar yuvayı, içini dışını sıvayı sıvayı.
Ерге жаққан қатын елге де жағады [10].	Әйел үй берекесін келтірсе, мемлекет халықтың берекесін келтіреді. Evievedenavratyurduşenedendevlet.
Әйел – үйдің көркі, Еркек – түздің көркі [10].	Үйіне қарап әйелді, тегіне қарап еркекті айтар. Kadınıevinden, erkeği pirindensorarlar (Arabiren Seyitgazi Eskişehir).
Әйел – үйдің қазығы [10].	Үйін қорғаштайтын әйел де бар, үйін өз қолымен бұзатын әйел де бар. Avratvarevyapar, avratvarevyıkar.
	Әр әйел өз үйінің ханымы да, құлы да. Her kadın, evinin hem hanımı hem halayığıdır.
Жаман әйел байына Жалғыз атын сойғызар; Жақсы әйел жолдасын Жоқтан құрап тойғызар [10].	Сұлыдан тәтті тамақ жасайтын әйел де бар, бидайды ұқсатпайтын әйел де бар. Avratvar, arpa unundan aş yapar; avratvar, buğday unundan keş yapar.
	Әйелі жақсы ұстаған үйді Құдай қиратпайды, ал шашылған үйді – жинай алмайды. Avratın düzdüğü evi Tanrı yıkamaz, avratın yıktığı evi Tanrı yapmaz.
	Еркек - ағын, Әйел – көл әйел. Adam sel, kadın göldür.

Ер адамдар әйелдеріне қарап қайраттанатын кездері болады. Осыған байланысты түрік халқы: «Арыстан Арыстанға қарап, күшке ие болады» – «Aslan dişisine ba kar da kuvvet alır», - дейді. Ақылды және үнемді әйел беделін жақсартып, күйеуінің күші мен байлығын арттыра алады. Жеңіл жүрісті және ысырапшыл әйел күйеуін қоғам алдында қорлайды, үнемі мұқтаждыққа душар етеді. Әйелге байланған ер адам оны қолдау үшін күш алып, оны қамтамасыз ету үшін қолдан келгеннің бәрін жасайды. Міне, әйелдің осы қасиеттері қазақ және түрік мақал-мәтелдерінде көрінеді. Оқушылар осы мазмұндағы мақал-мәтелдерді теріп, олардың екі тілдегі баламасын қарастырады (2-кесте).

2-кесте. Әйелдің қасиеттерін екі тілде салыстыру

Қазақ тілінде	Түрік тілінде
Жақсы әйел – жаман еркектің басын төрге сүйрейді, жаман әйел жақсы еркектің басын көрге сүйрейді [10].	Әйел еркегін патша да қыла алады, қор қыла да алады. Kadın kocasını isterse vezir, isterse rezil eder.мына бағанға сілтеме қоймайсың ба?
Жақсы қатын – ырыс, Жаман қатын – ұрыс [10].	Ері әйеліне қарап ой түзетер. Aslan dişisine bakar da kuvvet alır.

Екі тілдегі мақал-мәтелдерді іріктеу барысында оқушылар әйелдер туралы мақал-мәтелдердің жағымды да, жағымсыз да сипатта келетінін аңғарады. Олар жағымсыз сипаттағы мақал-мәтелдердің қазақ тілінде түрік тіліндегі мақал-мәтелдерге қарағанда азырақ екеніне назар аударады. Түрік мақал-мәтелдерінде әйел мейірімділікті түсінбейтін, алғысы жоқ жаратылыс ретінде көрінетінін талдап көрсетеді. Осылайша қазақ және түрік халықтарының танымындағы әйел адамның орнын да айтатын болады (3-кесте).

3-кесте. Әйелдің жағымсыз қасиеттерін екі тілде салыстыру

Қазақ тілінде	Түрік тілінде
	Аспанда той болып жатыр десе, әйелдің қу басы домалайды Gökyüzünde düğün var deseler, kadınlar merdiven kurmaya kalkar.
	Әйел мен тауықты байлап ұстау мүмкін емес. Kadınlatavukbağlanmaz.
Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа [9].	Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа. Kadının saçı uzun aklı kısa.
	Әйел теңіз іспетті Kadın deniz gibidir
	Әйелге қараған еркектің ақылы аз Karıya bakanın aklı az olur.
	Әйелін тыңдаған еркек – еркек емес. Karı sözüneuyanadamdeğildir
Біреудікі біреуге қыздай көрінер [9].	Бөтен тауық қаздай, бөтен әйел қыздай көрінеді Komşunun tavuğu komşuya kaz, karısı kız görünür
	Борышкерден борышын, әйелден ақыл сұрамайды Kadında vefa, borçluda sefa aranmaz

Зерттеу жұмысын жүргізуге қажетті сағат көлемі мұғалімнің тақырыптың тереңдігі мен зерттеу ауқымына байланысты болады. Мақал-мәтелдердің әртүрлі аспектілері, олардың мағынасы, ұқсастығы мен айырмашылығы, мәдениетаралық байланыстарды зерделеу мен салыстыру жұмыстары көп уақыт пен талдамалы жұмыстарды қажет етуі мүмкін. Сондықтан, егер мектеп бағдарламасында сағат саны жеткіліксіз болса, мұғалім қосымша сабақтар мен зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруға, тақырыпты тереңірек оқытуға болады.

Оқушылар кейс тапсырмаларын орындауда енді қазақ және түрік тілдеріндегі «қыз» және «ана» тақырыбындағы мақал-мәтелдермен жұмыс істейді. Алдын ала кейс бойынша оқушыларға «қыз» және «ана» тақырыбындағы мақал-мәтелдермен жұмыс жасау тапсырмасы беріледі, олар сөздіктен теріп, талдап, одан әрі талқылаудың дамуына әсер еткен барлық ақпаратты қорытындылауы керек. Бұл кезеңде олар топқа бөлініп, әр топ өзіне тиісті тақырыпты таңдап, барлық ізденіс жұмыстарын орындайтын болады. Мысалы, қазақ тілінде қыз туралы *Қыз өссе елдің көркі, гүл өссе жердің көркі. Астың дәмін келтірер түз емес пе, елмен жерді қосатын қыз емес пе.Қызға қырық кісі сөйлейді.Қызға қырық үйден тиым.Қыз көрейік, қыз көретын жігітті біз көрейік.Қызы жақсыны қыдыр қорыйды, қызы жаманды сайтан торыйды .Қызың жақсы болса суда жүзген үйрек, қызың жаман болса ішіңе тиген түйнек* және т.б. мақал-мәтелдер бар [9]. Түрік тілінде қыз туралы мақал-мәтелдер де біршама. Оны мына кестеде салыстырып бердік (4-кесте).

4-кесте. Қыз туралы мақал-мәтелдер

Қазақ тілінде	Түрік тілінде
1	2
Әрбір сұлу әдемі, бірақ жүрекке ұнайтыны одан да әдемі	Her güzelgüzeldiramacanınsevdiğidahagüzeldir.
Тастақ жерді, ағалары көп қызды алыңыз	Tarlayı taşlı yerden, kızı kardaşlı yerden
Тастақ жерді, ұзын шашты қызды, басы үлкен өгіз алыңыз	arlanın taşlısı, kızın saçlısı, öküzün başlısı.

4-кестенің жалғасы

1	2
Кетіп бара жатқан трамвайды қуғандай қыздың артынан қумаңыз, есіңізде болсын: келесісі бар	Gecen tramvayların arkasından, koşar gibi kızların arkasından koşma. Unutma, arkadan başka bir tane daha gelecek
Егер сіз қызды биге шақырсаңыз және ол келіссе, қуанбаңыз: алдымен сіз билеуіңіз керек	Eğer bir kızdan sadavet ettiniz ve kabul ettiyse... Hemen sevinmeyin, her şeye rağmen ilk olarak dans etmeniz gerekecek
Қыз бумеранг сияқты: неғұрлым алыс лақтырсаңыз, соғұрлым тезірек оралады	(Kızlar bumerang gibidir..ne kadar hızlı atarsan o kadar çabuk geriye döner)
Егер сіз өзіңіздің арманыңыздағы қызды тапсаңыз – қалған армандарыңызбен қоштаса беріңіз	(Eğer hayallerinizin kadınını bulduysanız hayallerinizin geri kalanıyla artık vedalaşabilirsiniz..)
Қызбесікте, жасау – сандықта	Kız kundakta (beşikte), çeyiz sandıkta.
Шешесі қыдырмашы, қызы қыдырмашы, жасауды кім дайындайды?	Ana Gezer kız, gezer bu, çeyiz kim düzeler?
Қыздар шай сияқты-суығанын ешкім ішпейді	Kız çocuğu çay yaprağına benzer, kartlaştı mı içilmez.
Қыз шикі ет сияқты. Ұзақ тұрса, иістенеді	Kız dediğin çiğ ettir, çok bekletme kokutursun.
Бордақыланған жылқыны, ал қызды жас алыңыз (жас кезінде)	At beslenirken, kız istenirken.
Ұлыңды жақсы көрсең – оқуға бер, қызыңды жақсы көрсең – күйеуге бер	Oğlunu seven hocaya, kızınısevenkocayaverir.
Он бестегі қыз күйеуімен бірге болуы керек немесе далада (жерде) жұмыс істеуі керек	On beşindekızyaerdegerekyadayerde.
Ұл туылғанда- мақтану керек, қыз туылғанда қайғыру керек	Oğlan doğuran övünsün, kız doğuran dövünsün
Ұлы үйленеді, үйге ит әкеледі, ал қызы ержүрек жігітті әкеледі	Oğlangider it getirir, kızgideryiğitgetirir.

Оқушылар мақал-мәтелдерді талдау арқылы қазақ халқында қыз бала ерекше орын алатыны, біздің ата-бабаларымыз қызды қонақ деп санайтынын және оған барған жерінде бағы ашылсын деген қамқорлық жасайтынын, оның әрқашан мүмкіндігінше мейірімді, сыпайы, ізетті және инабатты болып өсуіне мән бергенін атап көрсетеді. Ал түрік мақал-мәтелдерінде қыз бала есейгенде тұрмысқа шығу керек деген идея басты орында екенін оқушы аңғаруы керек. Мәдени шындықтың қызға қолайлы деп санайтын рөлі – мойынсұну, ал ата-анасы қызын тұрмысқа шыққанға шейін, ал күйеуі әйелін өмірінің соңына дейін қорғайды деген ұғым жатқанын көре білуі керек. Білім алушылар қыздарға қатысты мақал-мәтелдерді зерделеу кезінде неке, ана мен қыздың тағдырының жақындығы, олардың құпиялары, ананың көмегі және т.б. жиі кездесетінін талқылайды.

Қазақта текті жерден қыз алу туралы идея мақал-мәтелдерінде көрініс тапқан. Қазақ тіліндегі «*көріп алған көріктіден, көрмей алған текті артық», «қатын алма қайын ал», «алып анадан туады», «нағашысы жаманның жиені оңбас», «анасын көріп, қызын ал», «анасын сүйгеннің баласын сүй», «шешеге қарап қыз өсер», «ана көрген тон пішер»* [9] т.б. деп келетін мақал-мәтелдердегі терең мағынаны түрік мақал-мәтелдерінен де кездестіруге болатынын оқушылар ізденіс барысында анықтайды. Олар: *Pekmezi küpten, kadını kökten al (Бекместі банкадан, ал қызды тектіден алыңыз); Anasına bak kızını al (Анасына қарап қызын ал); Kenarına bak bezini al, anasına bak kızını al (Кенеріне қарап бөз ал, анасына қарап қыз ал); Alma delinin kızını, soya çeker (Тексізден қыз алма, әулетіңе бәле жабысады); Bez alırsan Musul'dan, kız alırsanasilden (Бөз алсаң Мосулдан, қыз алсаң асылдан ал).*

Ана туралы қазақ мақал-мәтелдері: *Анасын ренжіткендерді Алла тағала да жақтамайды; Ақылды әйел ішінде, алтын бесікті ұл жатар; Анаға баланың алалығы жоқ; Мейірімі мол ананың – Жүрегі жылы, қолы кең. Кең пейілді атаның Жүзі жылы, жолы кең;*

Баласы атқа шапса анасы үйде тақымын қысады. Анасын сүйгеннің баласын сүй; Ананың сүті - бал, баланың тілі – бал және т.б (5-кесте).

5-кесте. Ана туралы түрік мақал-мәтелдері

Қазақ тілінде	Түрік тілінде
Анаңыз әдемі болды және оның орны қайда, әкеңіз құдай болды	Anan güzelidihaniyeri, babangüzelidihanievi
Анасының айтқаны тау-тасқа кетті, келінінің айтқаны – басына құлайды [анасы ашуланып, көп сөйлей алады, бірақ оның айтқаны орындалмайды, келінінің айтқаны орындалуы мүмкін]	Ananındediğidağataşa, gelinindediğigelebaşa
Бала анаға көбірек мұқтаж және оны ешкім алмастыра алмайды	Anasıolmayanınbabasıolmaz-У того, кто не имеет матери, не будет и отца
Үйде анасы жоқ бала күйі кетеді, әкесі жоқ бала базарда жүреді	Anasız çocuk evde çürür, babasız çocuk çarşıda
Төбелестен қашқан адамның анасы жыламайды.	Kaçanınanasıağlamamış
Анадан асқан әйел жоқ, Бағдаттан асқан қала жоқ	Ana gibiyarolmaz, Bağdatgibidiyarolmaz
Анаң – жұмақтың төрі	Anacennetinköşesidir
Анаң өгей болса, әкең де өгейге айналады	Ana üveyolunca, baba gâvurolur muş.
Шеше – ұлының қалқаны	Anayiğidinkalkanıdır
Ана шын жылайды, басқалары жалған	Ağlasaanamağlar, kalanıyalan ağlar.
Ана алдындағы борыш өтелмес	Anahakkıödenmez

Нәтижелер және талқылау

Мақал-мәтелдердегі ана бейнесі әйелдің ең жоғарғы, ең маңызды рөлі және әйелдің басты мақсаты ретінде көрінеді. Түрік мақал-мәтелдерінде байқалғандай, әйелдің мәртебесі жоғары емес екеніне қарамастан, ол ана болғанда мәртебесі артады. Бұл жағдай анаға түрік және қазақ халықтарының мәдениеттерінде берілетін маңыздылық пен құндылықтың жақсы дәлелі бола алады. Төмендегі мысалдарда ана отбасының ең маңызды мүшесі, отбасының негізін қалайтын адам өміріндегі ең қасиетті құндылық ретінде әрекет етеді. Ана махаббаттың, жанашырлықтың, мейірімділіктің бейнесі ретінде көрінетінін оқушылар өздері мақал-мәтелдерді талдап отырып, аңғаруы тиіс.

Бұл жұмысты ұйымдастыру оқушылардың танымдық белсенділігін ынталандыру болып табылады, өйткені олардың ұсынған көзқарастарын растау немесе жоққа шығару ақпаратпен жұмыс істеуді, өз ойларын ұсынуды қажет етеді. Бұл технология бойынша оқушылардың кейс мәселесін шешуге дайындау процесі ақпаратпен, яғни екі тілдегі мақал-мәтелдермен жұмыс істеу дағдыларына негізделеді, бұл оқушылардың зерттеушілік қызметін ынталандырады. Сондай-ақ, оқушылар өз дәйектемелерін ұсыну үшін ақпаратты өңдеумен, яғни фактілерді жіктеу және талдаумен айналысады.

Соңғы **үшінші кезеңде** оқушылар презентациялар, кестелер, графиктер, диаграммалар және т.б. түрдегі қорытындыларды көрсетеді. Сондай-ақ, оқушылар мақал-мәтелдерге сараптама жасауды жүзеге асыруы, ақпаратты ұсыну кезінде қажетті сөйлеу үлгілерін қолдануы, қарсы дәлелдерге өз көзқарасын білдіруі керек.

Қорытынды

Сонымен, ұсынылған кейс зерттеу оқушылардың сараптамалық-болжау, ауызша және жазбаша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға және дамытуға ықпал етеді, сондай-ақ оқушыларды өз ойлары мен тұжырымдарын талқыға салуға бағыттайды.

Кейспен жұмыс жасаудың сараптамалық-талдау деңгейіндегі жобалық тапсырмаларды орындау барысында оқушылар танымдық, жұмсалымдық және тілдік қатынас құзіреттіліктерін дамытады. Яғни, жоғарыда ұсынылған проблемалық жағдайлар мен кейс зерттеу оқушының мақал-мәтелдер туралы алған теориялық білімдерін жүйелеуге, қазақ және түрік тілдеріндегі «әйел», «ана» және «қыз» тақырыбындағы мақал-мәтелдерді талдап, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын, мақал-мәтелдер бойындағы ұлттық танымды ажырата

білуіне ықпал етеді және мұндай тапсырмаларды орындау кезінде оқушы мақал-мәтелдердегі ұлттық қағидаларды ғылыми тұрғыдан түсіндіріп бере алатын болады.

Бұл кезеңде оқушы кейс тапсырмаларын өз бетінше шеше алады және іздену-зерттеу жұмыстарын жүргізе алатын болады. Проблемалық жағдаяттарды шешу, кейстік тапсырмаларды шешу, жобалау жұмыстарын орындау арқылы бір-бірімен ынтымақтастық қарым-қатынасты дамытады, оқушы сараптамалық-салыстырмалы жаттығуларды орындауға, өз қорытындылары мен пайымдарын жасауға, өз пікірін айтуға, хабарлама жасауға, пікірталасқа қосылуға, пікірталас жүргізуге, өз идеясын ұсынуға және қорғауға .... бір етістік бер, жағдаяттарды жіктей білу қабілеттерін дамытады.

Әдебиеттер

1. Жуматова М.Г., Мырзабаева Н.А. Метод кейс-стади в обучении студентов в вузе // Вестник КазНМУ. – 2015. 1 (2). – Б. 390-391.
2. Авдеева Т.И., Высокос М.И. Применение метода case-study в преподавании // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2015. 10 (2). – С. 81-83.
3. Савельева М.Г. Педагогические кейсы: конструирование и использование в процессе обучения иоценки компетенций студентов: Учебно-методическое пособие / Ижевск, УдГУ, 2013. – 94 с.
4. Niyazova A.E. The activization of the process of foreign languageteacher's professional training by case study method. Language and Culture. – 2014. – № 2. – P. 123-127.
5. Қазақ тілінің сөздігі: 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркестері. Жалпы ред. басқ. Жанұзақов Т. [құраст. Болғанбаев Ә., жауап. ред. Тілеуберді Н.] – Алматы: Дайк-пресс, 1999. - 776 б.
6. Kaplan M. Dede Korkut Kitabında Kadın. Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/172686 1995.
7. Günay U. İslâmî Dönemde Türk Toplumunda Kadının Yeri ve Önemi https:// www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=46&Sayfa=2 2020, December 19.
8. Sevinç N. Eski Türklerde Kadın ve Aile. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul. https://www.hiperkitap.com/eski-turklerde-kadin-ve-aile?disaaktar=kunye-tab 1987.
9. Бабалар сөзі: Жүз томдық. 65-том. Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана: Фолиант, 2010. – 414 б.
10. Епифанов А. Русские пословицы и поговорки и их турецкие аналоги. – М.: КАРО, 2006. – 352 с.

References

1. Zhumatova M.G., Myrzabaeva N.A. Metod keis-stadi v obuchenii studentov v vuze [Case-study Method in Teaching Students at University] // Vestnik KazNMU. – 2015. – № 1(2). – P. 390-391. (in Russian)
2. Avdeeva T.I., Vysokos M.I. Primenenie metoda case-study v prepodavanii [Application of the Case-Study Method in Teaching] // Gumanitarnye, sotsialno-ekonomicheskie i obshchestvennye nauki. – 2015. – № 10(2). – P. 81-83. (in Russian)
3. Savelieva M.G. Pedagogicheskie keisy: konstruirovanie i ispolzovanie v protsesse obucheniya i otsenki kompetentsii studentov: uchebno-metodicheskoe posobie [Pedagogical Cases: Design and Use in the Process of Teaching and Assessing Students' Competencies]. – Izhevsk: UdGU, 2013. – 94 p. (in Russian)
4. Niyazova A.E. The Activization of the Process of Foreign Language Teacher's Professional Training by Case Study Method // Language and Culture. – 2014. – № 2. – P. 123-127.
5. Kazakh tilinin sozdigi: 50 mynna zhuik soz ben soz tirkesteri [Dictionary of the Kazakh Language: About 50,000 Words and Word Combinations] / Zhalpy red. bask. T. Zhanuzakov; kurast. A. Bolganbaev, zhauap. red. N. Tileuberdy. – Almaty: Daik-Press, 1999. – 776 p. (in Kazakh)
6. Kaplan M. Dede Korkut Kitabinda Kadin [Woman in the Book of Dede Korkut] // Turk Edebiyati Uzerine Arastirmalar. – 1995. – URL: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/172686 (in Turkish)
7. Gunay U. Islami Donemde Turk Toplumunda Kadinin Yeri ve Onemi [The Place and Importance of Women in Turkish Society in the Islamic Period]. 2020. – December 19. – URL: https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=46&Sayfa=2 (in Turkish)

8. Sevinc N. Eski Turklerde Kadin ve Aile [Women and Family in Ancient Turks]. – Istanbul: Turk Dunyasi Arastirmalari Vakfi Yayinlari, 1987. – URL: https://www.hiperkitap.com/eski-turklerde-kadin-ve-aile?disaaktar=kunye-tab (in Turkish)
9. Babalar sozi: Zhuz tomdyk. 65-tom. Kazak makal-matelderi [Words of Ancestors: 100-Volume Collection. Volume 65. Kazakh Proverbs and Sayings]. – Astana: Foliant, 2010. – 414 p. (in Kazakh)
10. Epifanov A. Russkie poslovitsy i pogovorki i ikh turetskie analogi [Russian Proverbs and Sayings and Their Turkish Equivalents]. – Moscow: KARO, 2006. – 352 p. (in Russian)

Н. Бирай[1], А.М. Елубай[2*]
[1]Акционерное общество «Академия гражданской авиации»,
050039, Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Ахметов, 44
[2]Pamukkale University, Турция, г. Денизли
*Orcid: 0000-0001-8865-6335
*e-mail: smailova_asem@mail.ru

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК НА ТЕМУ «МАТЬ», «ЖЕНЩИНА», «ДЕВОЧКА» В КАЗАХСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ КЕЙС-ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. В статье рассматривается проблема обучения пословицам и поговоркам на тему «мать», «женщина» и «девушка» в казахском и турецком языках с использованием кейс-технологий. Обоснована эффективность метода кейс-стади в обучении значению, сходству и различию пословиц и поговорок, связанному с мировоззренческими особенностями народов. Кейс-метод способствует развитию системы ценностей учащихся, их исследовательской позиции, а также развитию самостоятельного мышления, обучению командной работе и нахождению оптимальных решений в нестандартных ситуациях.

В статье также рассматриваются цели использования пословиц и поговорок на тему «мать», «женщина» и «девушка» в казахском и турецком языках, их роль в расширении общего и лингвистического кругозора, в нравственном и эстетическом воспитании, в повышении культуры речи. Подчеркивается актуальность и необходимость использования данной технологии в контекстуализации, закреплении, а также в практических заданиях по говорению и письму.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, казахский и турецкий языки, сравнительное языкознание, методика преподавания, кейс-технологии, активные методы обучения, кейс-исследование.

N. Biray[1], A.M. Elubai[2*]
[1*]Joint Stock Company «Academy of Civil Aviation»,
050039, Republic of Kazakhstan, Almaty, 44 Akhmetov street
[2]Pamukkale University, Turkey, Denizli
*ORCID: 0000-0001-8865-6335
*e-mail: smailova_asem@mail.ru

THE METHODOLOGY OF TEACHING PROVERBS AND SAYINGS ON THE TOPICS OF «MOTHER», «WOMAN», AND «GIRL» IN KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES USING CASE TECHNOLOGIES

Abstract. The article discusses the issue of teaching proverbs and sayings related to the themes of «mother», «woman», and «girl» in Kazakh and Turkish using case study technologies. The effectiveness of the case study method in teaching the meaning, similarities, and differences of proverbs and sayings, as well as the worldview characteristics of the people embedded in them, is substantiated. The case method helps develop students' value systems, research-oriented approaches, independent thinking, teamwork skills, and the ability to find optimal solutions in non-standard situations.

The article also examines the objectives of using proverbs and sayings on the themes of «mother», «woman», and «girl» in Kazakh and Turkish, their role in expanding general and linguistic horizons, fostering moral and aesthetic education, and enhancing speech culture. The relevance and necessity of applying this technology in contextualization, reinforcement, and practical speaking and writing tasks are emphasized.

Keywords: proverbs and sayings, Kazakh and Turkish languages, comparative linguistics, teaching methodology, case technologies, active learning methods, case study.

Авторлар туралы мәлімет

Елубай Асем Мамешовна* – «Азаматтық авиация академиясы» АҚ авиациялық ағылшын тілі кафедрасының қазақ тілі, кәсіби қазақ тілі пәнінің оқытушы-зерттеушісі, Қазақстан Республикасы, Алматы, e-mail:smailova_asem@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8865-6335.

Biray Nergis – филология ғылымдарының докторы, профессор, Памуккале университеті, Түркия, Денизли, e-mail: biraynergis@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4168-220X.

Сведения об авторах

Елубай Асем Мамешовна* – преподаватель-исследователь по дисциплинам казахский язык и профессиональный казахский язык кафедры авиационного английского языка АО «Академия гражданской авиации», Республика Казахстан, Алматы, e-mail: smailova_asem@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8865-6335.

Biray Nergis – доктор филологических наук, профессор, Памуккале университет, Турция, Денизли, e-mail: biraynergis@mail.ru, ORCİD: https://orcid.org/0000-0002-4168-220X.

Information about authors

Assem Yelubay* – lecturer-researcher of the kazakh language and professional kazakh language department of the Civil aviation academy JSC, Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: smailova_asem@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8865-6335.

Nergis Biray – doctor of Sciences, professor, department of contemporary turkic dialects and Literatures, Pamukkale University, Turkiye, Denizli, e-mail: biraynergis@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8865-6335.

Редакцияға енуі 11.02.2025
Өңдеуден кейін түсуі 06.03.2025
Жариялауға қабылданды 20.03.2025

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1(1)-11
IRSTI: 16.01.45

M.D. Zhorokpaeva*, Zh.A. Mukhametzhanova
Semey Medical University,
071400, Republic of Kazakhstan, Semey, 103 Abai Street
*ORCID: 0000-0001-9101-654X
*e-mail: miramgul.zhorakpaeva@mail.ru

PROFESSIONAL AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF A TEACHER IN THE STUDY OF KAZAKH LANGUAGE AS A FOREIGN LANGUAGE

Abstract. The article discusses the features of teaching foreign medical students the Kazakh language, and describes the specifics of the organization of the educational process and new forms of teaching.

Purpose: To support the idea that employing an intermediary's language is an innovative educational approach aiding the effective linguistic and socio-cultural adaptation of foreign students in contemporary university settings of Kazakhstan.

Methods: Pedagogical techniques were applied, prioritizing the teaching methodology of the Kazakh language related to students' future medical specialties. The article explores key psychological, social, and ethnic adaptation methods for foreign students.

Results and Significance: Teaching the Kazakh language to foreign students in the medical science language was identified as a primary motivating factor, fostering enhanced professional communication. Additionally, it broadens social integration, aiding foreign individuals in assimilating into Kazakh society and addressing socio-psychological challenges. This active participation facilitates foreign students' closer familiarity with university procedures, accelerating their assimilation into the new socio-cultural environment and playing a crucial role in shaping their personalities.

Keywords: foreign students, pedagogical mastery, communicative competence, language, adaptation.

Introduction

The integration of higher education in the country with the global educational sphere is closely tied to the enrollment of international students. Their presence is pivotal for advancing the nation's higher education system and increasing attractiveness in global markets. The substantial increase in Kazakhstan's education exports, growing attendance of foreign students in universities of Kazakhstan, bilateral educational cooperation agreements, university collaborations in science and culture, and academic exchange programs all highlight active integration into the global community. The growing number of foreign students studying in Kazakhstan signifies the country's international integration. Moreover, it is crucial for teachers instructing foreign students to possess the necessary qualifications and expertise for effective educational organization at a commendable level.

In the realm of the professional and pedagogical activities of a teacher of the Kazakh language as a foreign language in a medical university, several fundamental aspects and directions emerge, shaping the foundation of scholarly discourse. Drawing upon a synthesis of domestic and foreign scientific works, this article elucidates key provisions that underpin the nuanced landscape of language instruction in the medical education context.

Recognizing the unique demands of medical discourse, the teacher must navigate the intricate landscape of contextual adaptation. The article delves into the strategies and methodologies employed by educators to tailor language instruction to the specific needs and challenges encountered by medical students, ensuring linguistic competence within the healthcare domain.

The article underscores the significance of cultural sensitivity in the pedagogical process. Exploring the works of scholars both nationally and internationally, as Kuzekova Z., Koyanbaev Zh.B. and Grinev S.V., Faiz Tuma, Zhehan Jiang, it sheds light on how educators integrate cultural nuances into language instruction, fostering a holistic understanding of the Kazakh language within the medical context. In the dynamic landscape of language education, continuous professional development is imperative. The article synthesizes research on the ongoing training and professional growth of Kazakh language instructors in medical universities, offering insights into best practices and innovative approaches that sustain the vitality of language education.

By elucidating these main provisions, this article contributes to the broader discourse on the specificity of professional and pedagogical activities of Kazakh language teachers in medical universities. Drawing upon a rich tapestry of domestic and foreign scholarship, it provides a comprehensive framework for understanding and advancing language instruction within the unique context of medical education.

The issue of foreign student adaptation consistently attracts the attention of researchers. Adapting to a new cultural environment requires acquiring social behavior skills. The role of the teacher, particularly the Kazakh language instructor, is crucial in this process. Questions about effectively organizing the educational process, understanding the ethno-psychological and ethnocultural aspects of foreign students, fostering tolerant consciousness, and presenting the local Kazakh society are relevant. Kazakhstan's formal inclusion in the Bologna Process in 2010 allowed it to compete in the global educational services market. Before the Bologna Declaration in the 1990s, Semey Medical University pioneered teaching foreign students in English, accumulating valuable experience. The recent increase in international students from India and Pakistan at the university reflects its enhanced international reputation and contributes to economic benefits for both the institution and the country [1]

Medical education is a complex and challenging process involving acquiring a large volume of knowledge and skills and can be highly stressful. Medical students often feel overwhelmed by the high amount of knowledge required to learn [2]. Also foreign students who first arrived in Kazakhstan, along with language difficulties, face other problems. Many of them faced difficulties in adapting to the socio-cultural and educational system. In their works, such scientists as Bazhenov D.V., Ivanov A.G., and Mirzoeva V.M. note that the period of adaptation of foreign students sometimes lasts several years due to the multitude of socio-economic, cultural, religious, biomedical, and linguistic factors [3]. Therefore, it is extremely important to create conditions for the most painless penetration of foreign students into a new society. It is necessary to create an environment that will allow them to operate freely in a foreign country,

and to actively participate in all spheres of society, outside of educational and everyday issues. The main goal is not only to get a professional medical education but also to meet the humanistic requirements of modern society for medical workers.

Materials and Methods

Most of the studies conducted on the study of the Kazakh language as a foreign language are the works of public figures, teachers, and pedagogical scientists studying at universities. Most of them are articles and dissertations published in the press. In particular, the volume of studied works on the study of the Kazakh language as a foreign language for students of medical universities is small. Data concerning the peculiarities of adaptation of foreign students to a new society are very valuable in the study of this topic. Each teacher of the Kazakh language must organize the professional and pedagogical process of foreign students, taking into account the problems they face in the process of adapting to a new environment and the peculiarities of cultural behavior. In addition, when ranking the collected data, the work of foreign scientists, as well as the work of domestic scientists, was taken into account.

The directions for teaching the Kazakh language are described in detail in the works of such scientists as Zhusanbayeva S., Kuzekova Z., Alimbek G., Zharkynbekova Sh. [4]. In the theoretical and methodological basis of this topic, works related to psycholinguistics, biomedical ethics, and methodological concepts of teaching the Kazakh language as a foreign language were considered. As for the methodological concepts of teaching the Kazakh language, p. Rakhmetova in the work «Methods of teaching the Kazakh Language» revealed the methodological, linguistic positions of the methodology of teaching the Kazakh language in general, teaching methods and techniques, general didactic positions. Zh.B. Koyanbaev, R.M. Koyanbaev in the scientific work «Pedagogy» presents important information about the conditions of communication between the teacher and students, about the influence of educational activities on the formation of personality [5].

Of great importance are the works of such scientists as L.P. Klobukova, I.A. Pugachev A.N. Shchukin, on the role of the main stimulating factor, communicative needs in teaching foreign students, mastering a new language.the works of such scientists as D. V. Bazhenov, A. G. Ivanov, V. M. Mirzoeva, T. I. Trubnikova, T. I. Fomina, O. D. Mitrofanova, directly touched on this topic, dwelled in detail on the features of working with students studying in medical specialties. Filotova also wrote in her articles about the effectiveness of using blog technologies.

Results and Discussion

The teaching of non-specialty subjects in medical schools is especially focused on their application in the context of healthcare, developing a broad professional outlook in future doctors. These disciplines also promote the development of communication, empathy, and critical thinking skills necessary for effective practice in the medical field [6]. For many years, the Department of General Educational Disciplines of the Semey Medical University has been working with students from India and Pakistan. The behavior, national, and cultural characteristics of Indian and Pakistani students are very difficult to describe since the Indian and Pakistani land is rich in many subcultures. As in Kazakhstan, representatives of different ethnic groups with different languages and cultures live in India, so many issues, including interethnic relations, are relevant for both countries (Table 1). From this point of view, the following survey was offered to foreign students:

Table 1 – List of surveys from international students

Surveys	Number of surveys types
1. What difficulties did you encounter when you came to study at the Semey Medical University?	5
2. What relationships do you have with local students?	3
3. Is it difficult or interesting to learn the Kazakh language?	6
4. Do the words of the Kazakh language meet in Hindi/urdu?	3

Based on our observations, Indians and Pakistanis are often isolated on religious grounds in both the educational process and daily life. Among these students, there are those who have actively advanced in learning the Kazakh language and culture, while others, more pragmatic, hesitate to embrace the culture of another country. Concentrating representatives of this ethnic culture may hinder rapid Kazakh language acquisition, despite fostering interaction within their diaspora. The organization of the educational process is significantly influenced by categorizing students into communicative and non-communicative types. Communicative types, often extroverts, actively participate in communication, enjoy group activities, teamwork, and role-playing games, displaying strong motivation for language learning. Non-communicative types, typically introverts, prefer analyzing language materials, independent execution of rules and assignments, and may be hesitant to engage in communication, fearing mistakes. Considering the ethnopsychological characteristics of students from India and Pakistan, the majority tend to be non-communicative. Hence, it is crucial to consider Eastern mentality nuances when working with Indian students. Now, let's delve into the details of each survey chart.

1. What difficulties did you encounter when you came to study at the Semey Medical University? (Diagram 1)

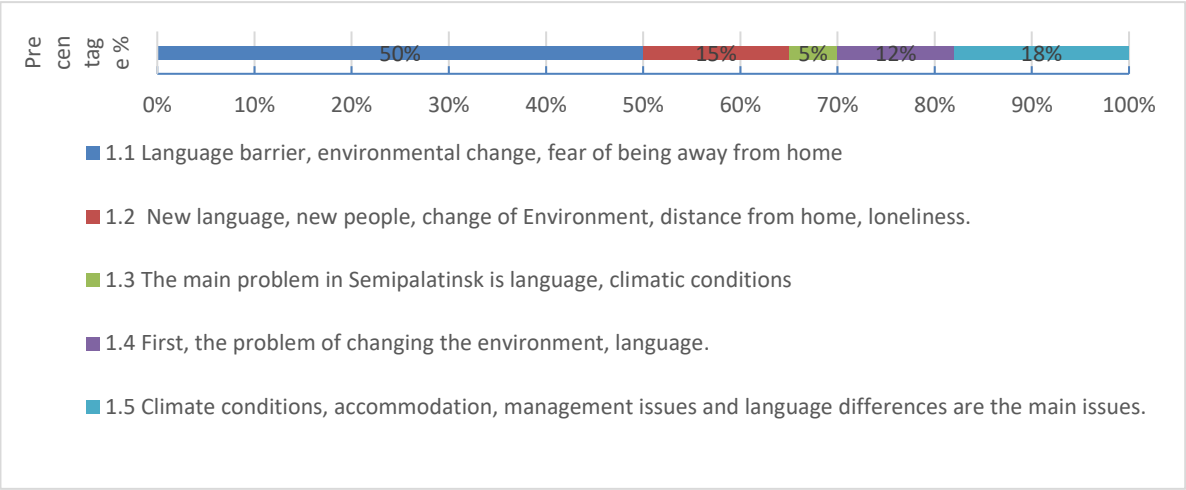

Diagram 1 – Answers of foreign students to the first question

Teachers and methodologists working with students from Asian countries note that restraint in communication is considered a special quality and that students are used to talking only after the teacher.

2. What relationships do you have with local students? (Diagram 2)

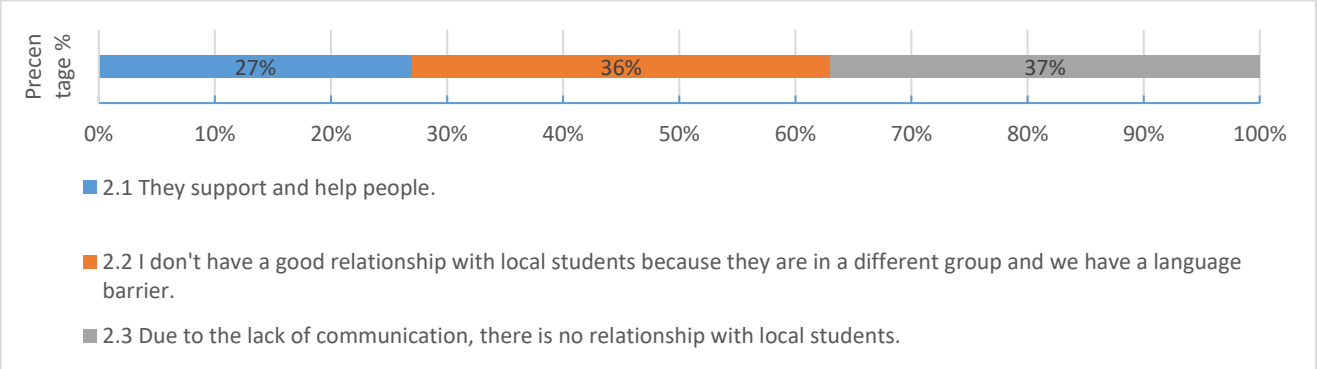

Diagram 2 – Answers of foreign students to the second question

Today, Kazakh and Hindi have many common words with the same meaning. For example, the words«достық» is «Достык», «Мұхаббат» in kazakh «Махаббат», «жануар» – «джануар», «пияз»-«пияз» etc. Traditions such as India's seven-generation ban on not showing a newborn to

strangers for about 40 days after birth are also a reflection of cultural similarities between the two countries.

3.Is it difficult or interesting to learn the Kazakh language? (Diagram 3)

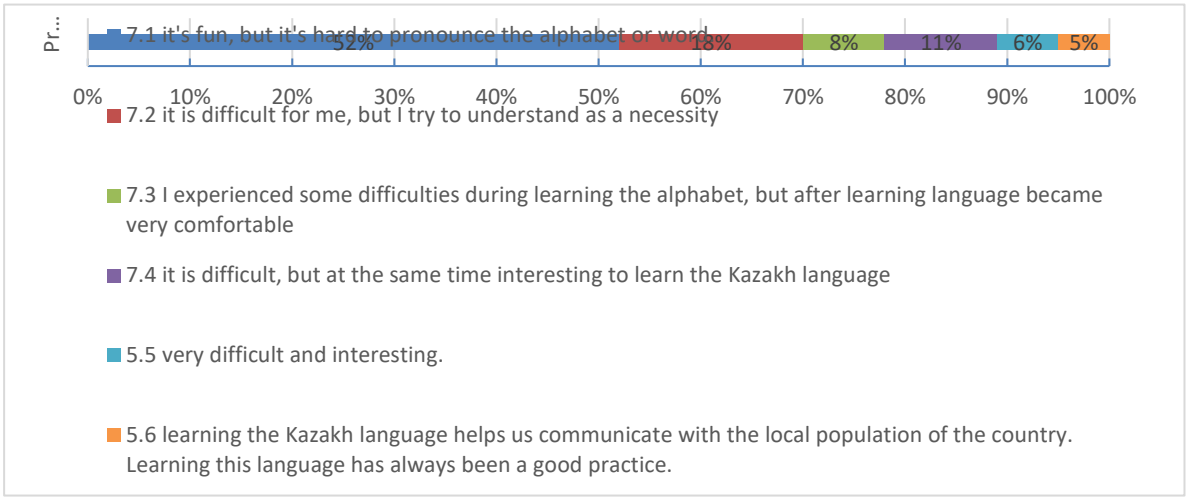

Diagram 3 – Answers of foreign students to the third question

According to the general experience of linguistic teachers working with foreign audiences, identifying similarities and differences between two cultures indicates that ethnic groups contribute to the perception of each other. In particular, one can consider common universal values (family, profession, health, etc.). Naturally, learning a language and mastering the profession of a doctor is accompanied by the study of a person as a linguistic personality, reflecting the peculiarities of national and cultural thinking, value orientations, etc. It is on this channel of understanding that foreign audiences discuss issues related to a person's lifestyle (healthy lifestyle, bad habits, etc.).

4. Do the words of the Kazakh language meet in Hindi/Urdu? (Diagram 4)

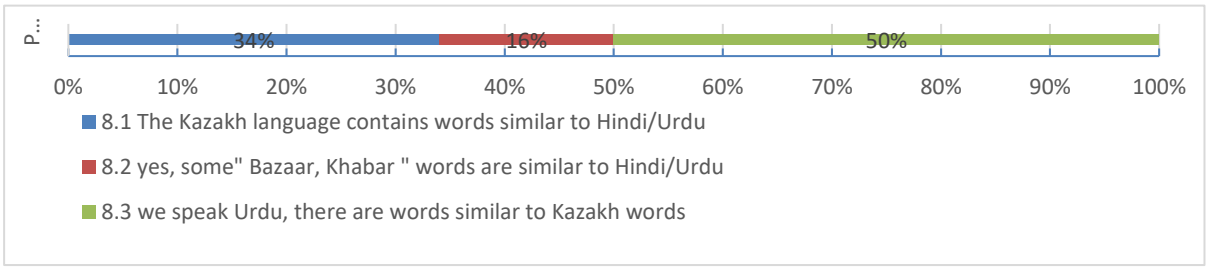

Diagram 4 – Answers of foreign students to the fourth question

Currently, in linguodidactics, the issues of teaching foreign bachelor's of education and professional communication are being actively studied. With examples of certain typologies of scientific texts, i.e. professionally-oriented learning, much attention is paid. This means that the connection with this profession in the process of teaching the Kazakh language is especially relevant for medical universities. For a medical student, the study of the Kazakh language as the language of specialty is the main motivating factor in the learning process. The interest of foreign medical students in biomedical textbooks is higher than in literature. It can be seen that the actual lexical and grammatical material in a medical text is studied and assimilated better than in non-medical texts. Teachers need to remember that to conduct high-quality educational work with foreign students, it is necessary to carefully prepare and study scientific, methodological, and educational literature [7]. In this regard, the researcher T.I. Trubnikova emphasizes the need for an optimized dictionary by the student's main profession. He notes that the dictionary, as an encyclopedic and explanatory dictionary, should be compiled by general methodological instructions of specialists [8].

Most foreign students come to Kazakhstan without knowing the culture of communication, speech, or household etiquette. At the same time, the adaptation of foreigners to a new environment, and training in intercultural communication is an important element of educational activities. Despite the warm welcome of foreigners at the faculties, where they try to support them in every possible way, many problems need to be solved so that they can feel comfortable at the university and in everyday life. The matter is significantly complicated by the fact that often they do not have the language training that is necessary for education in Russian. In addition, they left their parents, and lived in a foreign country, trying to adapt to our harsh climate, and to the peculiarities of the way of life. Accordingly, they require a special approach [9].

Kazakh language – foreign for English-speaking students. In such educational conditions, English becomes an intermediary language for them, which is especially important when teaching the Kazakh language to foreign students who are not philologists, in particular medical students. In this regard, the rational moments of using English in the classroom as a foreign language in the Kazakh language are determined. The content of the discipline also cannot be important until the content of the discipline becomes important. If the content of the education transmitted in the scope of the discipline is essential, and the method of its transmission to the student is imperfect, then quality education is impossible. Therefore, the quality of the teaching methodology of the discipline plays an important role in the education system. The presence of a high-level teaching methodology is mandatory for all stages of educational levels. It is very important to methodically substantiate the methodological justification for teaching the Kazakh language at the Higher School [3].

The primary demand of modern teaching methodology for Kazakh as a foreign language is to maintain its communicative nature, which involves the utilization of English as an intermediary language. Consequently, teachers instructing Kazakh as a foreign language should dedicate more attention to the study of multiple languages, particularly English. In the realm of education and intercultural communication, a contemporary professional is expected to possess fluency in a foreign language to meet the demands of the era. By fulfilling this requirement, teachers can contribute to the development of students' personalities and foster the establishment of intercultural relationships in a rational manner.

The use of an intermediary language in the process of teaching Kazakh as a foreign language provides quick and easy assimilation of new knowledge by students. He noted that explaining a new topic to an adult audience, especially from the first lessons of the Kazakh language, slows down the learning process. According to many methodologists, incorporating an intermediary language in the educational process facilitates the assimilation of grammatical material, saves time, and enhances students' interest. For example, the name of adverbs or cases in the grammar of the Kazakh language, which are not in English or other languages, if it were explained in English, students would quickly learn the material. The translation of the Kazakh language teacher with an explanation of various terms, and the alphabet in the Kazakh language (letters, sounds, vowels, consonants, open, closed vowels, hard, deaf, Indian consonants, syllables) would also be a very rational method. The methods named as a method of translation, semantics, are very effective in studying special terminological vocabulary and lexicogram structure of scientific style of speech.

According to teaching experience, at the initial stage, classes with English-speaking students in the intermediate language gave a positive result. This approach contributes to the solution of a whole range of methodological tasks: the effective implementation of the teacher's professional mission, an accurate understanding of the value orientations and attitudes of students at an early stage of their education at the university, taking into account the needs of students for self-realization. [2] Because for the majority of foreign students currently studying in medical universities, English is becoming one of the main means of communication along with their native languages (students from India, Pakistan, and African countries). It is the high level of English proficiency of representatives of these countries that is a factor that teachers purposefully use to optimize the educational process and master a lot of factual material.

Indeed, as students' language abilities and motivation to learn the language improve, the reliance on an intermediary language diminishes. In such cases, the regular use of the intermediary language is typically limited to around five or six lessons, gradually reducing its intensity thereafter. Visual aids

such as textbook pictures, photographs, objects, and movements are employed by the teacher to semantically support the use of the Kazakh language exclusively. The teacher's skills, experience, and creativity play a vital role in facilitating this approach. Although the method of teaching Kazakh as a foreign language using an intermediary language was initially designed for the beginner stage, it can be effectively implemented at intermediate and advanced levels as well. It particularly shines in teaching groups with a homogeneous linguistic composition. In such scenarios, employing this method yields a notable enhancement in training intensity and effectiveness. It enables the coverage of a substantial amount of educational material, reduces training time, facilitates more precise and rapid learning, promotes deep understanding, and helps circumvent potential negative consequences associated with relying solely on the student's native language.

When instructing students from countries such as India, Pakistan, Bangladesh, Sudan, and other regions who have opted for an English-medium medical program at a university, the methodology of teaching Kazakh as a foreign language is widely employed. This approach aims to ease and facilitate the process of adaptation to a new linguistic environment. The cohort of Indian and Pakistani students, typically aged 17-18, who enroll in their first year of study, often possess a limited proficiency in the Kazakh language. Initially, foreign students have no prior knowledge of the Kazakh language, nor are they familiar with Turkic languages or Cyrillic script. These factors present challenges in acquiring proficiency in the Kazakh language.

Nonetheless, students' aspiration to obtain a medical degree in Kazakhstan, recognizing the Kazakh language as the language of their future profession and means of communication, generates motivation for learning. This motivation, in turn, fosters psychological readiness for the assimilation of the Kazakh language. During the initial stages, an innovative form of learning is employed as a mediator, emphasizing intensive language usage, which progressively reduces its reliance. This approach expedites the linguistic adaptation of foreign students within the contemporary educational environment of Kazakhstani universities, while effectively utilizing study time.

The utilization of an intermediary language also proves beneficial in addressing educational challenges during extracurricular activities with first-year students in the English department. English-speaking mentors or curators provide explanations to students regarding safety regulations in Kazakhstan, encompassing both individual and linguistic as well as regional and cultural aspects. They contribute to the students' early socio-cultural adaptation within the foreign environment. Knowledge of English allows for leveling the problems associated with ethnic and national diversity in the student group. More than 10 years of teaching under the English Medium program in medical universities shows that due to the use of English in the educational process at the stage of initial training of future doctors, the time for their sociocultural and professional adaptation is significantly reduced [9].

Based on the experience and utilization of an intermediary language in teaching Kazakh as a foreign language, it can be considered a rational and innovative method that effectively addresses the challenges posed by the requirements of teaching foreign students and organizing an efficient educational process. The growing popularity of pursuing medical education in Kazakhstan among foreign students further emphasizes the necessity of training qualified professionals in line with modern trends. In this context, special attention should be given to foreign students, especially those in their first year, including medical students, engaged in educational, scientific, and clinical fields, to facilitate their adaptation to the new environment. The role of Kazakh language teachers is crucial in assisting and expediting the language acquisition process for foreign students. The study of the socio-psychological adaptation of foreign students in medical universities and providing support and training to facilitate their rapid language comprehension aligns with the increasing global demand for high-quality medical professionals.

Conclusion

Teachers working with foreign medical students should possess not only professional knowledge but also pedagogical skills in managing linguistic communities. The application of pedagogical strategies in teaching Kazakh as a foreign language is diverse, requiring a methodically competent approach to strengthen the learning process, adapt it to students' capabilities, and apply it judiciously. Mitrofanova, in «Scientific Style of Speech: Problems of Teaching», emphasizes that

language disciplines are not primary in technical or medical universities. The primary goal of basic education is to nurture knowledgeable specialists with a broad scientific outlook. Therefore, it is advisable for teachers to organize the educational process aligned with this goal. Teachers, in training qualified specialists, should adhere to general pedagogical principles and combine knowledge with education. Future doctors need not only to be educated and qualified but also to work with society, uphold moral and ethical principles, and be adaptable and solution-oriented. At this stage, teachers must remember and consider these principles as the main components of the task in shaping the student as a person.

To sum up, the following types of work are recommended for diagrams based on the questions analyzed above.

According to the first diagram, the following types of work are recommended:

1. Implementation of the «University tour» project, that is an introduction to the university. University buildings, libraries, dormitories, study halls, sports halls, etc. show the necessary places to the students.
2. Organization of meetings with lawyers, administrative heads, school deans, and bank employees. It is necessary to explain fully the legality of this country, the order of the educational institution, the rights, and the preparation of documents.
3. «Discipline policy» should be fully analyzed by the tutor, because a foreign student who does not understand the discipline policy from the first day may have poor academic performance, and as a result paid summer semester will be organized.

According to diagram 2-3, the following type of work is recommended:

4. Students should be involved in such organizations as «Healthy Universities», «Student Self-Government», «KyzZhibek» organizations, the Student Scientific Society, the Alliance of Young Students of Kazakhstan, and other organizations.
5. It is necessary to find out what kind of organizations they want to open and support them.
6. According to diagrams 3-4, the following type of work is recommended:
7. Before admitting foreign students to the 1st year, they should go through the «Medical Foundation», which will them to adapt better to the language and culture of the country.
8. «Level UP» club will provide a lot of help for a student who enrolled directly in the 1st course without passing the preparatory department. This club plans courses for foreign students and provides various classes that will arouse their interest.

References

1. Statistics of the Education System of the Republic of Kazakhstan: National Collection. – Astana, 2014.
2. Tuma F. The Use of Educational Technology for Interactive Teaching in Lectures // Annals of Medicine and Surgery. – 2021. – Vol. 62. – P. 231-235.
3. Bazhenov D.V., Ivanov A.G., Mirzoeva V.M. Psikhologo-pedagogicheskie faktory uspeshnosti podgotovki inostrannykh uchashchikhsya v meditsinskom vuze [Psychological and pedagogical factors of successful training of foreign students in a medical university] // Vysshee obrazovanie v Rossii. – 2020. – No. 11. – P. 70-76. (In Russian)
4. Kuzekova Z., Zhusanbaeva S., Zharkynbekova Sh., Alimbek G. Kazakh tili: oqulyq [Kazakh language: textbook] – Almaty: Raritet, 2008. – 201 p. (In Kazakh)
5. Koyanbaev Zh.B., Koyanbaev R.M. Pedagogika: studentterge arnalgan oqulyq [Pedagogy: textbook for university students] – Almaty, 2002. – 384 p. (In Kazakh)
6. Jiang Z., Wu H., Cheng H., Wang W., Xie A., Fitzgerald S.R. Twelve Tips for Teaching Medical Students Online under COVID-19 // Available at: https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/10872981.2020.1854066 (accessed: 10.09.2023).
7. Sidakova N.V. Obuchenie vtoromu inostrannomu yazyku kak bilingvalnyi protsess v obrazovanii studentov neyazykovykh spetsialnostei [Teaching a second foreign language as a bilingual process in the education of students of non-linguistic specialties] // Baltic Humanitarian Journal. – 2016. – Vol. 5. – No. 3(16). – P. 185-189. (In Russian)

8. Trubnikova T.I. Vliyanie osobennostei yazyka spetsialnosti na kharakter uchebnykh posobii pri profilno-orientirovannom obuchenii russkomu yazyku [The influence of specialty language features on the nature of teaching materials in profession-oriented Russian language teaching]: PhD thesis. – Moscow, 1988. (In Russian)
9. Romanova T.A., Mamaeva Zh.M., Konopleva A.N., Vindizheva M.K. Adaptatsiya inostrannykh studentov k uchebnomu protsessu v vysshikh uchebnykh zavedeniyakh Rossii [Adaptation of foreign students to the educational process in higher educational institutions of Russia] // Pedagogicheskii zhurnal. – 2018. – Vol. 8. – P. 127-134. (In Russian)
10. Popkov V.M., Protopopov A.A., Chernenkov Yu.V., Kochetkova T.V. Filologiya v kontekste sovremennogo vysshego meditsinskogo obrazovaniya [Philology in the context of modern higher medical education] // Meditsinskoe obrazovanie i universitetskaya nauka. – Moscow: Sechenov First Moscow State Medical University, 2013. – P. 56-61. (In Russian)
11. Grinev S.V., Sorokina E.A. O sostoyanii meditsinskoi terminologii [On the state of medical terminology] // Yazyk meditsiny: mezhvuzovskii sbornik nauchnykh trudov. – Samara: Samara State Medical University, 2015. – P. 40-49. (In Russian)

М.Д. Жорокпаева*, Ж.А. Мухаметжанова
Семей медицина университеті,
071400, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Абай к-сі, 103
*ORCID: 0000-0001-9101-654X
*e-mail: miramgul.zhorakpaeva@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДАҒЫ ОҚЫТУШЫНЫҢ КӘСІБИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Бұл мақалада ЖОО-ғы медициналық білім алып жатқан шетелдік студенттерге қазақ тілін оқыту мен оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері, сондай-ақ оқытудың жаңа формалары сипатталған.

Мақсаты: осы бағыт аясында авторлар осы мәселеге талдау жүргізе отырып, жоғары оқу орындарындағы қазақ тілі пәні оқытушысының жұмысының барынша сәтті болуы, оқытушының лингвоэтносоциумды педагогикалық басқару әдістерін қаншалықты шығармашылық жағынан қолданатындығына байланысты екенін анықтау.

Әдістері: тақырып аясында педагогикалық әдіс-тәсілдер қолданылды. Медициналық университеттерде қазақ тілін студенттердің болашақ мамандығымен байланыстыра отырып оқыту әдісіне басымдылық берілді. Сондай-ақ, мақалада халықаралық студенттерді бейімдеудің психологиялық, әлеуметтік, этникалық негізгі әдістері қарастырылады.

Нәтижелері және олардың маңыздылығы: шетелдік студенттерге қазақ тілін медицина ғылымының тілінде оқыту біріншіден студенттер үшін жетекші ынталандырушы факторға айналатындығы анықталды. Екіншіден, кәсіби қарым-қатынас шекарасын кеңейтеді, шетелдік адамның қазақ қоғамына енуіне ықпал етеді, яғни социопсихологиялық мәселелерді шешуді жеңілдетеді. Бұл ең алдымен, шетелдік студенттердің университеттің ішкі тәртіптерімен жақын танысуына, жаңа әлеуметтік-мәдени орта құндылықтарын тезірек меңгеруіне ықпал етеді. Шетелдік студенттерді оқу-тәрбие процесіне белсенді тарту, студенттің жеке тұлғасын қалыптастыруда маңыздылығы жоғары.

Тірек сөздер: шетелдік білім алушылар, педагогикалық дағдылар, коммуникативтік құзыреттілік, тіл, бейімделу.

М.Д. Жорокпаева*, Ж.А. Мухаметжанова
Медицинский университет Семей,
071400, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Абая, 103
*ORCID: 0000-0001-9101-654X
*e-mail: miramgul.zhorakpaeva@mail.ru

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ПО ИЗУЧЕНИЮ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Аннотация. В статье рассматриваются особенности обучения иностранных студентов-медиков казахскому языку, описывается специфика организации учебного процесса и новые формы преподавания.

Цель: Обосновать положение о том, что использование языка посредника является инновационной формой обучения и содействует успешной лингвистической и социально-культурной адаптации студентов-иностранцев в современных условиях обучения в казахстанском вузе.

Методы: в рамках темы были использованы педагогические приемы. В медицинских университетах предпочтение отдавалось методике преподавания казахского языка с привязкой к будущей специальности студентов. В статье также рассматриваются основные психологические, социальные, этнические методы адаптации иностранных студентов.

Результаты и их важность: установлено, что преподавание казахского языка иностранным студентам на языке медицинской науки, во-первых, становится ведущим стимулирующим фактором для студентов. Во-вторых, расширяет границы профессионального общения, способствует проникновению иностранного человека в казахское общество, то есть облегчает решение социопсихологических проблем. Это, прежде всего, способствует более близкому знакомству иностранных студентов с внутренними порядками университета, более быстрому усвоению ценностей новой социокультурной среды. Активное вовлечение иностранных студентов в учебно-воспитательный процесс, большое значение в формировании личности студента.

Ключевые слова: иностранные студенты, педагогические навыки, коммуникативная компетентность, язык, адаптация.

Авторлар туралы мәлімет

Жорокпаева Мейрамгул Досановна* – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Семей медицина университеті» КеАҚ, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: miramgul.zhorakpaeva@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9101-654X.

Мухаметжанова Жанна Ақтайқызы – шетел филологиясы магистрі, «Семей медицина университеті» КеАҚ, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: zhanna.muzkametzanova@smu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0195-4765.

Сведения об авторах

Жорокпаева Мейрамгул Досановна* – кандидат педагогических наук, НАО «Медицинский университет Семей», Республика Казахстан, Семей, e-mail: miramgul.zhorakpaeva@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9101-654X.

Мухаметжанова Жанна Актаевна – магистр иностранной филологии, НАО «Медицинский университет Семей», Республика Казахстан, Семей, e-mail: zhanna.muzkametzanova@smu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0195-4765.

Information about authors

Meiramgul Zhorokpaeva* – candidateof pedagogical sciences, «Semey Medical University» NJSC, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail:miramgul.zhorakpaeva@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9101-654X.

Zhanna Mukhametzhanova – master of foreign philology, «Semey Medical University» NJSC, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: zhanna.muzkametzanova@smu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0195-4765.

Received 12.01.2025
Accepted 17.03.2025

Шәкәрім университетінің хабаршысы. Филология сериясы
Вестник Университета Шакарима. Серия Филология
Bulletin of Shakarim University. Philology series
Şakarim Üniversitesi Bülteni. Filoloji Serisi

№1 (1) 2025

МАЗМҰНЫ//CONTENT

ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

Саганаева Г.Б. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Әділ-Мария» романындағы сөйлемдік қолданыстар 6
Abdykhanova B.A., Stephanie H. Cultural and philosophical discourse on the concept of manipulation 14
Мейрамбекова Л.К., **Мүтәлі Ә.Қ., Қадысқызы А.** Қазақ тіліндегі терминжасам ерекшеліктері..... 22
Садыкова А.С. Концепт «Родина» в языковом сознании студентов колледжа 31

ӘДЕБИЕТТАНУ
LITERARY STUDIES

Akkaliyeva A.F., **Amalbekova M.B.** lexical choice in literary translation: a matter of equivalence and adequacy (based on the materials of kazakh-english translation of Aqbilek novel by Zh. Aimautov) 42
Büyük Ü. Türk edebiyati'nda eleştirive eleştiri kuramlarina bir bakiş (1866-1960)..... 50
Әубәкірова Қ.Ә., Берікболова Е.Қ. Қазақ прозасындағы антропоморфты кейіпкерлер 60
Токсамбаева А.О. М. Мағауиннің хикаяттарындағы ұлттық мінез бен таным 68

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Демежанов Т.М. Организация предтекстовой деятельности на уроках литературы 82
Бирай Н., Елубай А.М. Қазақ-түрік тілдеріндегі «ана», «әйел», «қыз бала» тақырыбына қатысты мақал-мәтелдерді кейс технологиялар арқылы оқыту 91
Жорокпаева М.Д., Мухаметжанова Ж.А. Professional and pedagogical activity of a teacher in the study of kazakh language as a foreign language 102

Баспаға жіберілген күні 28.03.2025 ж. Пішімі 60х84 1/8
Шартты баспа табағы 7,1

Техникалық редакторы: К.А. Мұсағалиева
Безендіруші: С.Т. Мырзабеков

Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің
Ақпарат комитетінде тіркелген.
Есепке қою туралы куәлігі №KZ04VPY00086190. 26.01.2024 ж.
Жылына 4 рет шығады
Құрылтайшысы: «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті»
коммерциялық емес акционерлік қоғам

Редакцияның мекенжайы:
071410, Абай облысы, Семей қаласы, Қашаған к-сі, 2, 222 каб.
Тел.: +7 775 415 91 29, эл.почта: ph.vestnik@shakarim.kz